

81536

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

महर्षिकात्यायनप्रणीतम् ।

उच्चटकृतभाष्ययुतम् ।

पण्डितकुलपतिभिः

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातामगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८

प्रकाशक श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यण, वि, ए,

२ नं० आनाथमज्जुमदाररैरु विट् कलिङ्का

प्रिन्टर श्रीकैत्रमोहनमूखापाध्याय

५५ नं० आम्शाष्टे डीट्, कलिकाता ।

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ आशुषोष व्याकरणम्	२	१५ भामिनोविलास संक्षिप्तटीकासहितः।०
२ षट्कम् पाणिनीयम्	४०	१६ चम्पूरामायणम् सटीक
३ उषादिसूत्रम् सटीक	२	१७ (चम्पूरामायणम्) भोजषम्पू
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	१८ अतकावलिः
५ कलापव्याकरणं वा कातन्त्र	२	१९ माधवचम्पूकाव्य
६ धातुकादर्थः	१॥०	४० मेघदूत मङ्गिनाथकृत.टीकासहिता
७ परिभाषेन्द्रशेखर सटीक	१	४१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्याकम्
८ सुगंधाध्याकरणम् सटीक	१॥०	४२ रघुवंश काव्य सटीक
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१०	४३ रघुवंश मूलमात्र ७, ८, १२-सर्गाः
१० वैयाकरणभूषणसार	॥०	४४ राजप्रशस्ति सटीक
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	४०	४५ शिशुपालबधकाव्य सटीक (भाष)
१२ लिङ्गानुशासनं सटीक	१०	४६ गद्यकथासरितागर सम्पूर्ण
१३ शब्दरूपादर्शः	॥०	४७ कादम्बरी विलूतव्याख्यासहिता
१४ शब्दाधेरत्नम्	॥०	४८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वादिम्	१	४९ द्वात्रिंशत्पुत्रलिङ्गीसंज्ञासन
१६ सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तरादिम्	१	५० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता	१०	५१ बहुविधाहवाद
१८ अतसंहार काव्य सटीक	॥	५२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक
१९ काव्यसंग्रह मूलमात्र	५	५३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य)
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः	३	५४ शूद्रविजय
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः	२	५५ भोजप्रबन्ध सरल गद्य
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः	२	५६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत
२३ किराताजुनीयकाव्य सटीक	१॥०	५७ हर्षचरितभाषाभट्टकृतगद्य
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक	॥०	५८ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक	॥०	६९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः
२६ गीतगीविन्द काव्य सटीक	॥०	६० संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः
२७ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य	३	६१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी चतुर्थभागः
२८ नलोदय काव्य सटीक	॥	६२ हितोपदेश सटीक
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्ण सटीक	५	६३ अमरशोष
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपर्यन्त सटीक	२॥	६४ वाचस्पत्यम् (हर्षरभिधाव)
३१ पुष्यवाणविलास काव्य सटीक	॥०	६५ मेदिनीकोश
३२ विहन्मीदतरङ्गिणी (चम्पू काव्य)	॥०	६६ शब्दलीममङ्गलिधिः
३३ भट्टिकाव्य टीकाहयसहित	२	६७ अनर्घराषवनाटक सटीक [सुरारि]
३४ भामिनोविलासकाव्य सटीक	॥०	६८ अनर्घराषवनाटक मूलमत्र

६६ लहरामधरितनाटक सटीक	१	१०३ काव्यालङ्कारमूत्रवृत्तिसामानकृत ॥	
७० कर्पूरमञ्जरौनाटिका सटीक	॥०	१०४ वाग्भटालङ्कार	१०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक	॥०	१०५ सरस्वतीकण्ठाभरण सटीक	३
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र]१॥	०
७३ धनञ्जयविजयनाटक सटीक	१०	१०७ कन्दोमञ्जरी इतरनाकर सटीक ॥	
७४ नागानन्दनाटक सटीक	॥०	१०८ श्रुतबीधः (कन्दोदय) सटीक	१
७५ नागानन्दनाटक मूल	१०	१०९ पिङ्गलकन्दः शास्त्र वृत्तिसहित १॥	
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक	१	११० महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत	१	१११ सारदातिलक तन्त्रम्	२
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक	॥०	११२ मन्त्रमहोदधि तन्त्र सटीक	२
७९ वसन्ततिलक भाष्य नाटक	१	११३ रुद्रयामल तन्त्र	२
८० बालरामायणनाटक सटीक	३	११४ इन्द्रकालविद्यासंयङ्ग	२
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक)	१	११५ कामन्दकी नीतिसारः	॥०
८२ विदुशालभक्षिकानाटिका सटीक ॥०		११६ चाणक्यशतकम् सटीक	१
८३ वेणुसिंहारण्यटक सटीक	॥०	११७ युक्रनीतिसारः सटीक	२
८४ मल्लिकानारुतनाटक सटीक	२	११८ गयाशास्त्रादिपद्धतिः	१
८५ मङ्गनाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥		११९ तुलादानादिपद्धतिः (ब्रह्माचरैः) ४	
८६ मङ्गनाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	॥०	१२० धर्मशास्त्रसंयङ्गः	१०
८७ महावीरधरितनाटक सटीक १॥०		१२१ वीरभद्रोदय (सृतिशास्त्र)	५
८८ महावीरधरितनाटक मूलमात्र ॥०		१२२ मनुसंहिता कुम्भकभट्टकृत टीका- सहित	३
८९ मालतीमाधवनाटक सटीक ॥०		१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक	६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १		१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृत ३	
९१ सुन्दरानुसनाटक सटीक	१	१२५ वेदान्तपरिभाषा	॥०
९२ सञ्जयकटिकनाटक सटीक १॥०		१२६ वेदान्तसार सटीक	॥०
९३ ब्रावलीनाटिका सटीक ॥०		१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त	१
९४ शकुन्तलानाटक सटीक १		१२८ पञ्चदशी (सटीक) वेदान्त	१॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक	४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	॥०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार)	१	१३० पुरुषप्रदर्शनम् सभाष्य	॥०
९७ काव्यदोषिका अलङ्कार सटीक ॥०		१३१ साङ्गदर्शन (भाष्यसहित)	२
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक	२	१३२ साख्यमूत्र अनिरुद्धवृत्तिसहित ॥०	
९९ चण्डालीक प्रश्नोत्तर अलङ्कार	१०	१३३ साङ्गसार	१०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार)	१	१३४ साख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार १॥		१३५ साख्यकारिका गौडपादभाष्य ॥०	
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०		आश्वलायनगृह्यसूत्र सभाष्य	३१
दायभाग सटीक	३१		

१३६ भीमांसादर्शनम् भाष्यसहितं	१२	१६८ यक्यजुर्वेदस्य प्रातिशाखा	
१३७ भीमांसापरिभाषा	१०	सभाष्य	२
१३८ श्राद्धिल्लभ्यं सभाष्य	॥०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य	४
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविलसरः)	६	१७० अग्निपुराणम्	२
१४० अर्थसंग्रह (लौगाचमीमांसा)	१०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक	२
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सहित	२॥०	१७२ कल्किपुराणम्	१
१४२ भाषापरिच्छेदः सुक्तावली	॥०	१७३ गरुडपुराणम्	२
१४३ भाषापरिच्छेदसुक्तावली दिनकरी	१॥	१७४ सटीक बाष्पीकिरामायण	
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय)	॥०	बालकाण्डम्	१
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय)	१०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक	३
१४६ उपमानचिन्तामणिः	१	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्णं	४
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (वैद्याधिकार)	२	१७७ मत्स्यपुराणम्	२
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक	४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम्	१॥०
१४९ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय	१०	१७९ लिङ्गपुराणम्	२
१५० तर्कसंग्रह इति अनुवादसहित	॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता ३ भाष्य सटीक	४
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक)	२	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक	३
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित	१	१८२ अकट्टक (वैद्यक)	१॥०
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक	३	१८३ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्णं	६
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र]	१	१८४ माघवनिदान सटीक	१॥०
१५५ आयुर्वेदोपनिषद् सभाष्य	३	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक)	५
१५६ आर्यसंहिता सभाष्य	॥०	१८६ मदनपाखण्डिनिर्घण्टुः (वैद्यक)	३०
१५७ इंग्लिष केन कठ प्रश्न सुष्ट माण्डूक्य		१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरत्नाकर	
उपनिषद् (सटीक सभाष्य)	३	१८८ श्राद्धसंहिता (वैद्यक)	१
१५८ गायत्री व्याख्या	॥०	१८९ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक)	१०
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य)	१	१९० सुश्रुतसंहिता सूक्ष्मात्र (वैद्यक)	४
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य	३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वङ्गसेनकृत	३
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुतायतर सभाष्य	२	१९२ गणितभाष्यः भास्कराचार्यकृत	१
१६२ देवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य	२	१९३ गीताभाष्यः भास्कराचार्यकृत	१०
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक	१२	१९४ बृहत्संहिता वा वाराणसीसंहिता	२
१६४ वृत्तिसंहिताषनी सभाष्य	२	१९५ भावकृतक (ज्योतिष)	१०
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य	७	१९६ रत्नाकरभास्कराचार्यरचित	१०
१६६ मुक्तिकोपनिषत्	१	१९७ श्रीगणेशसंज्ञा भास्कराचार्यरचित	१०
१६७ यक्यजुर्वेदसंहिता सभाष्य	४	१९८ सूर्यसिद्धि सटीक	२

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि. ए. लक्ष्मी नारायणः

श्रीगोबानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सहायतायै प्रकृतम् ।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासगर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.,

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य मृङ्गावलिः कण्ठे स्रुतदानाम्बूपूरिते ।
भाति रुद्राक्षमालेव स वः पायाद् गणाधिपः ॥ १ ॥
प्रणम्य परमात्मानं व्याख्यास्ये प्रातिशाख्यकम् ।
सरस्वतीं च जगतस्तमोनाशनदीपिकाम् ॥ २ ॥
जपादौ नाधिकारोऽस्ति सम्यक्पाठमजानतः ।
प्रातिशाख्यमतो ज्ञेयं सम्यक्पाठस्य सिद्धये ॥ ३ ॥

स्वरसंस्कारयोश्चन्द्रसि नियमः ॥ १ ॥

स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितलक्षणः । संस्कारो लोपा-
गमवर्णविकारप्रक्षैतिभावलक्षणः । तयोः स्वरसंस्कारयोः
चन्द्रसि विषये नियमोऽधिकृतो वेदितव्यः । प्रतिज्ञासूत्रमेतत्
प्रतिज्ञा च शिष्यबुद्धिसमाधानार्था ॥

लौकिकानामर्थपूर्वकत्वात् ॥ २ ॥

नौके विदिता लौकिकाः लौकिकानां शब्दानामर्थपूर्व-
कत्वात्प्रयोजनपूर्वकत्वादस्मिन् शास्त्रे नियमो न क्रियते कथं
प्रयोजनपूर्वकत्वम् कथं प्रयोजनपूर्वकाणां शब्दानां नियमो न
क्रियते आह देवदत्त गामभ्याज शक्तां दण्डेनेति यस्य पुरुषस्य
देवदत्तकर्तृका गोत्वजात्युपलक्षितशुक्लद्रव्यकर्मिका दण्डकर-
णिकाऽभ्याजनक्रियाऽभिप्रेता स एवैतद्वाक्यं ब्रवीति । न
तत्सर्वः अतोऽर्थपूर्वकत्वं लौकिकानां शब्दानाम् अर्थपूर्वकत्वे

सत्यर्थाभावे मीञ्चारणं लौकिकानां शब्दानां, कृन्दसि पुनरह-
रहः स्वाध्यायमधीयीतेति श्रुतिचोदनात् अतः सदाकालं
कृन्दसानां शब्दानामभ्यासः श्रुत्या विधीयते पुरुषश्चाभ्युदया-
र्थम् अतस्तद्विषय एव स्वरसंस्कारयोर्नियम आरभ्यते न लौकिक-
कानामर्थपूर्वकत्वात् ॥

न समत्वात् ॥ ३ ॥

नकारः प्रतिषेधवाच्यमयत्र सम्बध्यते काकास्त्रिवत् न
चैतद् यद्वैदिकानां शब्दानां स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयहेतुः
किं तर्हि लौकिकानामपि नियमोऽभ्युदयहेतुरेव कुतः समत्वात्
तुल्यत्वाच्छब्दानां य एव वैदिकास्त एव लौकिकास्त एव तेषा-
मर्था इति अतो यदुक्तं वैदिकानामेव स्वरसंस्करणमभ्युदयहेतु-
रित्येतन्न समत्वात् ॥

स्याद्वान्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः ॥ ४ ॥

आन्नायो वेदस्तस्य धर्म आन्नायधर्मः, आन्नायधर्मो
वियते यस्य शब्दग्रामस्य स आन्नायधर्मो तस्य भाव आन्नाय-
धर्मित्वम् तस्मादान्नायधर्मित्वात् भवेदा कृन्दसि शब्दानां
स्वरसंस्कारनियमोऽभ्युदयाय महते स्याच्छन्दसि नियमो महो-
दयः कतमत्तदान्नायधर्मित्वं नाम आह आन्नायः क्रियार्था
यच्चार्यश्च । तद्यथा ब्राह्मणं विष्णुर्ववादरूपम् मन्त्रस्तु कर्मोद्भ-
भूतद्रव्यदेवतास्मारकः मन्त्रेण स्मृतं कर्म कर्तव्यमिति निय-
मार्थं वचनम् मन्त्रस्तु यदि मनागपि स्वरतो वर्णतो वा हीनो
भवति अथ कर्मासृष्टिः न केवलं कर्मासृष्टिः किन्तर्हि
दुरिष्टहेतुः प्रत्यवायः स्यात् । उक्तं च मन्त्रो हीनः स्वरतो
वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तस्यार्थमाह । स वाग्वची यजमानं
हि नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति दुष्प्रयुक्तमन्त्रविषयो

निन्दार्थवादः तथा स्वाध्यायविषयः फलार्थवादो भवति घृत-
कुल्यामधुकुल्याः पितृन् स्वधा अभिवहन्तीति न तु लैप्रिकः
शब्दविषयमिदं किञ्चिदुपलभ्यते अतः स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि
नियमो महोदय इति ॥

यत्तन्न ॥ ५ ॥

एवं स्वरसंस्कारी छन्दसि विषये प्रतिज्ञातौ छन्दोविषये
महोदयफलवित्यवधार्य, अधुना शब्दस्वरूपजिज्ञापयिषयेद-
माह । यत् न ज्ञायते शब्दस्य कारणभूतं तद् वक्ष्याम इति
सूत्रशेषः ॥

वायुः खात् ॥ ६ ॥

वायुः कारणभूतः शब्दस्य स च खादाकाशादुत्पद्यते ॥

शब्दस्तत् ॥ ७ ॥

शब्दस्तदात्मको वायात्मक इत्यर्थः ॥

सङ्करोप ॥ ८ ॥

यदि वायात्मकः शब्दः वायोः सर्वगतत्वात् सदाकालं
सर्वत्रोपलब्धिः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । सङ्करोपेति । सम्यक्करणै-
रुपहितो हृदि वायुर्वेणुशङ्कादिभिः शब्दीभवति ॥

ससङ्घातादीन् वाक् ॥ ९ ॥

यो वायुः सम्यक्करणैरुपहितो वेणुशङ्कादिभिः शब्दीभवति
स एव सङ्घातादीन् प्राप्य वाग् भवति सङ्घातः पुरुषप्रयत्नः
स आदौ येषां स्थानादीनां ते सङ्घातादयः तान् प्राप्य वाग्भ-
वति वर्णो भवतीत्यर्थः ॥

वीणि स्थानानि ॥ १६ ॥

सङ्घातः पुरुषप्रयत्न इत्युक्तम् । अधुना सङ्घात आदिभू-
येषां स्थानादीनां तान्युच्यन्ते त्रीणि स्थानानि वायोर्भवति
उरःकण्ठशिरात्मकानि शरीरे ॥

द्वे करणे ॥ ११ ॥

मंज्वतविह्वताख्ये वायोर्भवतः ॥

शरीरात् ॥ १२ ॥

ये एते करणे मंज्वतविह्वताख्ये यानि च त्रीणि स्थानानि
शरीराद्वायोर्निर्गच्छतस्तानि भवन्ति यानि पुनरुपरिष्ठा-
प्यन्ति स्थानकरणानि तानि मुखस्थानानि अत एवमाह शरी-
रादिति ॥

शरीरम् ॥ १३ ॥

एवमेतेन प्रकारेण शरीराद्वायुर्निर्गच्छन् कादिवर्णविशेष
व्यक्तिमापद्यते ॥

शरीरे ॥ १४ ॥

किं शरीराद्वायुर्निर्गच्छन्नात्रादिवर्णविशेषव्यक्तिमापद्यते
नेत्याह शरीरे शरीरैकदेशे मुखे प्राप्तो वायुस्तास्वादस्थानेषु
निपक्तः करणेन विशेषव्यक्तिरूपेण वर्णत्वमापद्यते ॥

तेषां समूहात् स उदर्यंस्त्रैकाल्यम् ॥ १५ ॥

तेषां स्थानकरणप्रयत्नानां सम्बन्धिनः समूहात् स उदर्यं
वायुरुद्गच्छन् त्रैकाल्यमभिधत्ते त्रयः कालाः समाहृताः त्रिका-
लम् त्रिकालमेव त्रैकाल्यं स्वार्थं थङ् । त्रिकालसम्बद्धमर्थजातं
भवद्भूतभविष्यत्सम्बद्धमर्थजातम् । वायुर्वर्णीभूतः पदवाक्यै-
रभिधत्ते त्रिकालसम्बद्धस्यार्थजातस्य वायुः शब्दरूपेण प्रका-
शको भवतीत्यर्थः । वायोरियं विभतिर्या त्रयी विद्येति ॥

ओङ्कारः स्वाध्यायादौ ॥ १६ ॥

यत्तन्नेत्येवमादिना वायुः पदवाक्यरूपेण सर्वं प्रकाशय-
तौत्युक्तम् । अधुना स्वाध्यायविधिरुच्यते ओङ्कारः स्वाध्यायादौ
कर्त्तव्य इति सूत्रशेषः । तथा चाह मनुः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्या-
दाटावन्ते च सर्वदा । चरत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशी-
र्यते इति ॥

ओङ्कारायकारौ ॥ १७ ॥

ओङ्कारोच्चारणं स्वाध्यायादौ प्रतिज्ञातमेव तत्तुल्यफलोऽथ-
शब्दोऽपीति सूत्रार्थः । तथा चोक्तम् । ओङ्कारश्चाथकारश्च
हावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेनेमौ मङ्ग-
लावर्भा ॥

ओङ्कारं वेदेषु ॥ १८ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण ओङ्कारायशब्दयोः स्वाध्यायादाववि-
शेषेणोच्चारणमुक्त्वाऽनेन सूत्रेण व्यवस्था क्रियते ओङ्कारं वेदेषु
प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

अथकारं भाष्येषु ॥ १९ ॥

भाष्येषु ग्रन्थेषु अथकारं प्रयुञ्जीतेति सूत्रशेषः ॥

प्रयतः ॥ २० ॥

प्रयतः शुचिरुच्यते पादशौचाचमनादिना शुचिरधौयौते-
त्यर्थः ॥

शुचौ ॥ २१ ॥

शुचौ विविक्तदेशेऽधीयीत । उक्तञ्च । हावेव वर्जयेन्नित्य-
मनध्यायौ प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं
हिजः ॥

शुक्लयजुःप्रातिशाख्ये ।

इष्टम् ॥ २२ ॥

अभिरुचितभासनमासौनः ॥

ऋतुं प्राप्य ॥ २३ ॥

हेमन्तऋतुं प्राप्य रात्र्याश्चतुर्थप्रहरेश्धीयीत ॥

योजनान्न परम् ॥ २४ ॥

अधोयानो योजनात् परमध्वानं न गच्छेत् ॥

भोजनं मधुरठं स्निग्धम् ॥ २५ ॥

मधुररमप्रायं घृतप्रायं चान्नं भुञ्जीत ॥

वर्णदोषविवेकार्थम् ॥ २६ ॥

अकाराटयो वर्णाः तेषां दोषाः तेषां विवेचनाय नाना-
करणाय तद्यथा त्रिमात्रिकस्य स्वरस्य द्विमात्रता द्विमात्रि-
कस्य मात्राकालता अनुनासिकस्य स्वरस्यैकदेशरङ्गता यथा
महाइन्द्रइति तथा व्यञ्जनानामनेकप्रकारा दोषाः मन्थवन्ति
अयमपि वक्ष्यति ऊष्णभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोष इति ॥

तिङ्कृत्तद्धितचतुष्टयसमासाः शब्दमयम् ॥२७॥

यत्किञ्चिच्छब्दमयमुपलभ्यते त्रयीलक्षणं तत् तिङ्कृत्तद्धित-
चतुष्टयसमासाः तिङ् खलु आख्यातका भवन्ति पचति पठ-
तीत्यवमादयः । कृतः कर्ता कारक इत्यवमादयः । तद्धिताः
आग्नेयः सारस्वत इत्यवमादयः । चतुःप्रकाराः समासाः
अव्ययीभावतत्परुषद्वन्द्वबहुव्रीहयः । अव्ययीभावी यथा
सम भूमि उपरिनाभि । तत्पुरुषो यथा प्रजापतिः ब्रह्मा ।
इन्दी यथा इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ । बहुव्रीहियथा शङ्खवालः
मन्त्रशङ्खवालः ॥

तां वाचमोङ्कारं पृच्छामः ॥ २८ ॥

तिङ्कृतद्वितचतुष्टयसमासलक्षणां तामित्यं भूतां वाचम्
ओङ्कार पृच्छामः ओङ्कारो वाचः पुत्रः स पृष्टः सन् स्वाध्या-
यादौवृत्तार्षेण स्वां मातरमर्थतो ग्रन्थतश्च कथयिष्यति घनः
स्वाध्यायादौ प्रणवः कार्यः । द्विकर्मा च पृच्छतिर्धातुः । अतो
वाक्यगृहे ओङ्कारशब्दे च द्वितीया । माणवकं पन्थानं
पृच्छतीति यथा ॥

अथ शिक्षा विहिताः ॥ २६ ॥

अथेत्ययं शब्दो विशेषाधिकारायः शिक्षाविहिताः स्थान-
करणास्यप्रयत्नादयोऽभिधीयन्ते इत उत्तरमधिकारद्वयानुवृत्ति-
दृष्टव्या । स्वरसंस्कारानुवृत्तिः शिक्षाविहितानुवृत्तिश्च ॥

सवनक्रमणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि ॥ ३० ॥

अधस्तादुक्तं समङ्गातादीन् प्राप्य वाक् तस्यास्त्रीणि
स्थानानि । ननु कतमानि तानीत्युक्तम् इह तु शिक्षाप्रक्र-
मात्तत्पर्यायेणोच्यन्ते सवनक्रमणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि । प्रातः-
सवनमाध्याह्ननृतीयसवनक्रमणोरःकण्ठभ्रूमध्यानि त्रीणि
स्थानानि वायोभवेन्ति ॥

आयाममार्दवाभिघाताः ॥ ३१ ॥

एवमेतेषु स्थानेषु वर्णेषु चार्थमाणेषु त्रयो विकाराः शरी-
रस्य पर्यायेण भवन्ति आयाममार्दवाभिघाताः आयामो नाम
ऊङ्गमनं शरीरस्य । मार्दव नामाधोगमनं गात्राणाम् अभि-
घातस्तिर्यग्गमनं गात्राणाम् ॥

उच्चनीचविशेषः ॥ ३२ ॥

योऽयन्नामाभिघातः स्वरितः स उच्चनीचविशेषः उच्चनी-

चाभ्यामभिनिवर्त्यन्ते । एवं शरीरस्य प्रयत्ने न ये निवर्त्यन्ते
तेषामुपरिष्ठात् संज्ञां वक्ष्यति उच्चैरुदात्त इत्येवमादिना ॥

अथास्याः समाम्नायाधिकाः प्राग्रिफितात्

॥ ३३ ॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः संज्ञाः समाम्नायाधिकाः वर्णसमा-
न्नायं वक्ष्यति अथातो वर्णसमाम्नायं व्याख्यास्याम इति ।
तस्मादाधिकाः प्राग्रिफितात् रिफितसंशब्दनात्प्राक् वक्ष्यति
विमर्जनीयो रिफित इति तस्मात्प्राक् उपलक्षणार्थमेतत् परि-
भाषाप्यत्र भविष्यति तद्यथा ऋक्सग्रहणे दीर्घप्लुतौ प्रती-
यात् प्रथमग्रहणे वर्गमिति ॥

उपदिष्टा वर्णाः ॥ ३४ ॥

वर्णसमाम्नाये कथिता वर्णाः तद्यथा कितिखितिगिति-
घितिङिति कवर्गः अथवा ये पदेपूपदिष्टा वर्णास्त एव प्रत्ये-
तव्याः अन्यद्वचनाद्भविष्यति तद्यथा इपे त्वा अत्र संहिताया-
मपि न वर्णान्यत्वम् वचनात् संहितायां विकारा भविष्यन्ति
तांस्तत्रैव वक्ष्यामः । अथवा पदेषु सङ्ख्योपदिष्टा वर्णाः
कर्त्तव्याः तद्यथा इपे त्रिवर्णं पदम् । त्वा त्रिवर्णं पदम् ।
ऊर्जं पञ्चवर्णं पदम् । उक्तं च स्वरो वर्णाश्चरं मात्रा तत्रप्रयो-
गार्थं एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे इति ॥

अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा ॥ ३५ ॥

अन्ते भवोऽन्यो वर्णः ककारादिः अन्याद्वर्णात् पूर्वं उपधा-
संज्ञो भवति तद्यथा 'महान् इन्द्र' इति अत्र नकारस्थाकार
उपधासन्नकः । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुनासिकमु-
पधा प्रागन्तस्थाया इति ॥

निर्देश इतिना ॥ ३६ ॥

वर्णानां निर्देश इतिना भवति तद्यथा कितिखितिगिति-
घितिङिति कवर्ग इति ॥

कारिण च ॥ ३७ ॥

कारप्रत्ययेन च वर्णानां निर्देशो भवति तद्यथा यका-
रवकारयोर्जास्यत्ये पद इति ॥

अव्यवहितेन व्यञ्जनस्य ॥ ३८ ॥

अकारअव्यवहितेन कारप्रत्ययेन व्यञ्जनस्य निर्देशो भवति
यथा ककारपकारयोः सकारमिति व्यञ्जनस्येति किम् अकार
इकार उकार इति ॥

र एफेन च ॥ ३९ ॥

रः रेफस्य एफेन च निर्दिश्यते यथा रेफठं स्वरधाविति
चशब्दादितिना च यथा यितिरितिलितिर्विति ॥

स्वरैरपि ॥ ४० ॥

स्वरैरपि व्यञ्जनानां निर्देशो भवति यथा नु चक्षुयोः शम्
तथयोः समिति ॥

नानुस्वारयमविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मा- नीयाः ॥ ४१ ॥

वक्ष्यति अं इत्यनुस्वारः तथा कुं खुं गुं घुं इति यमाः
तथा अः इति विसर्जनीयः । तथा ऋक इति जिह्वामूलीयः ।
ऋप इत्युपध्मानीयः एते न कारप्रत्ययेन निर्देष्टव्याः यथा
अनुस्वारठं रोषसु मकार इति अनुस्वारस्य स्वशब्देनैव निर्देशः
तथा ऋषभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दीप इति यमस्य स्वशब्देनैवो-

पादामम् । तथा विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति । तथा
त्रिंशाम्बुलीयोपधानीयी शाकटायन इति ॥

दन्त्यस्य मूर्धन्यापत्तिर्नतिः ॥ ४२ ॥

दन्त्यस्य मूर्धन्यभावो नतिरुच्यते तद्यथा परिसिञ्चन्ति
परिषिञ्चन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनं स्थिति चानतावित्यादि ॥

समानस्थानकरणास्यप्रयत्नः सवर्णः ॥ ४३ ॥

समानमेकं स्थानं करणमास्यप्रयत्नश्च यस्य स एवमुच्यते
यो यस्य वर्णस्य समानस्थानः समानकरणः समातमुखप्रयत्नः
स तस्य सवर्णमंज्ञो भवति । तद्यथा प्र अर्पयतु प्रार्पयतु
तव अयम् तवायठ० सोमः स्वुचि इव स्रुचीव घृतम् अभि
दन्वताम् अभीन्वतां मुखे अमु उज्जोषम् अनूज्जोषं वाजस्य अनु
उज्जयताम् अनूज्जयताम् ऋकारलृकारयोरपि सवर्णदीर्घत्व-
मेव भवति यद्यदाहरणं कृन्दसि लभ्यते सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनं
वक्ष्यति । सिठं सवर्णं दीर्घमिति ॥

सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम् ॥ ४४ ॥

वर्णसमाम्नायस्यादौ अष्टानां स्वराणां सिम् संज्ञा
भवति अष्टाविति विभक्तियत्ययेन षष्ठीबहुवचनं द्रष्टव्यं
स्वराणामिति सामानाधिकरण्यात् यथा अत्राईउऊञ्च
वर्णसमाम्नाये त्रिमात्रा अपि वक्ष्यन्ते इह सभ्यौ तु तेषां
ग्रहणं न सम्भवति प्रयोजनाभावात् त्रिमात्रान् हि स्वयमेव
वक्ष्यति सर्वमग्नाऽइ३ लाजी३ काचौ३निति त्रिमात्राणि
चेत्यादिना सवर्णदीर्घत्वं च सञ्ज्ञाकरणे प्रयोजनम् न च
सवर्णदीर्घत्वमुक्तानां प्लुतानां च सम्भवति अतः प्लुतान
नृह्यन्ते । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति सिठं सवर्णं दीर्घ-
मिति ॥

सन्ध्यक्षरं परम् ॥ ४५ ॥

स्वराणामित्यनुवर्त्तते स्वराणां यत्परमस्यमक्षरं तत्सन्ध्य-
क्षरसंज्ञं भवति सन्ध्यक्षरमिति जातावेकवचनम् यथा पक्वो
यव इति सन्ध्यक्षराणि पराणौत्थर्थः तानि चत्वारि द्विमात्राणि
गृह्यन्ते न ङु तान्यपि प्रयोजनाभावात् प्रयोजनार्थं च संज्ञा-
परिभाषाः क्रियन्ते । अतो द्विमात्राण्येव गृह्यन्ते । न सर्वा-
णीति । बर्णसमान्वाये तु सर्वेषां वर्णानां पाठो युक्तरूप एव
तत्र हि एतावन्तो वर्णाः सम्भवन्तीत्येतदेव ख्याप्यते अत-
स्तत्र सर्वेषां पाठो युक्तरूप एवेत्यदोषः इह तु कार्यवन्त
एवोपदिश्यन्ते । तद्यथा ए ऐ ओ औ संज्ञायाः प्रयोजनं
सन्ध्यक्षरमयवायावामिति ॥

अकारणो भावी ॥ ४६ ॥

स्वराणामित्येव कण्ठी अकाराकारौ वर्जयित्वा स्वराणां
भाविसंज्ञा भवति तद्यथा इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ
औ । संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति भाष्यपधश्चरिद्विसर्जनौघ
इति ॥

व्यञ्जनं कादि ॥ ४७ ॥

ककारादि ऊष्मान्तं यद्वर्णजातं तद्व्यञ्जनसंज्ञं भवेति
कित्तिखित्तिगितिघित्तिङिति इत्यादि अं इत्यनुस्वार एतदन्तम्
संज्ञाकरणे प्रयोजनं व्यञ्जनमर्द्धमात्रेत्यादि ॥

अनन्तरठं संयोगः ॥ ४८ ॥

अनन्तरमव्यवहितं व्यञ्जनं व्यञ्जनेन सह संयोगसंज्ञं
भवति तद्यथा पक्वम् कित्तिकित्तिखित्ति अश्वः शित्तिशित्तिविति

संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्व-
चेति ॥

स्पर्शेष्वेव सङ्घा ॥ ४६ ॥

ककारादयः पञ्चवर्गाः पञ्चवर्णाः समास्त्राये स्पर्शसंज्ञा
उक्ताः तेषु वर्गेषु संख्या ज्ञातव्या वक्ष्यति असंस्थाने मुदि
द्वितीयठं शीनऋस्य पञ्चमे पञ्चममिति परिभाषास्त्वमेतत् ॥

द्वौ द्वौ प्रथमौ जित् ॥ ५० ॥

स्पर्शेष्वेव संस्थिति परिभाषितमेव अतस्तस्याः परिभाषाया
इहोपस्थानम् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्णां वर्गं वर्गं जित्संज्ञौ यथा ।
क ख च छ ट ठ त थ प फ संज्ञाकरणे प्रयोजनम् लुङ् मुदि
जित्पर इति ॥

ऊष्माणश्च हवर्जम् ॥ ५१ ॥

ऊष्माणश्च जित्संज्ञका भवन्ति । हकारं वर्जयित्वा तद्यथा
शषसाः च शब्दात् द्वौ द्वौ प्रथमौ वर्गे वर्गे क ख च छ ट, ठ त
थ प फ एते त्वयोद्गवर्णा जित्संज्ञा वेदितव्याः ॥

मुच्च ॥ ५२ ॥

मुत्संज्ञकाः शषसा भवन्ति च शब्दाज्जित्संज्ञकाश्च शष-
सेष्वेव मुत्संज्ञा यथा स्यादिति पृथग् योगकरणम् । संज्ञायाः
प्रयोजनं लुङ् मुदि जित्पर इति ॥

धिशेषः ॥ ५३ ॥

कृतसंज्ञकेतरवचनः शेषशब्दः शेषो यो वर्णराशिः स
धिसंज्ञो भवति तद्यथा वर्गाणामुत्तरास्त्रयो धरलवहकार-
श्चेति विंशतिवर्णा धिसंज्ञा भवन्ति संज्ञाकरणे प्रयोजनम्
रेफठं स्वरधाविति ॥

द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः ॥ ५४ ॥

द्वितीयाः ख कृ ठ थ फाः चतुर्था घ भ ङ ध भाः एते दशवर्णाः सोष्मसंज्ञा भवन्ति इह यासां संज्ञानां शास्त्रे संव्यवहारो नोपलभ्यते पूर्वाचार्यसंज्ञास्ता वेदितव्याः शिष्यसंव्यवहारार्थाः शिष्या आभिः संव्यवहारेयुरिति पूर्वाचार्यसंज्ञानु-
कथनमस्मिन् शास्त्रे मङ्गलार्थं च पूर्वाचार्यशास्त्रकीर्त्यपरि-
णाशार्थं वा यद्वा यथा एते वर्णा नित्या एवमेता अपि संज्ञा नित्या एव एव च कृत्वा सर्वशास्त्रेष्वेता एव संज्ञा उपलभ्यन्ते द्वितीयचतुर्थाः सोष्माणः तथा ककारादीनां स्पर्शसंज्ञा तथा यकारादीनामन्तस्थसंज्ञा आभिः संज्ञाभिर्यवहरतां धर्मा भवांत यद्वा नैव संज्ञा किन्तर्हि वर्णस्वरूपमनेन सूत्रेण कथ्यते ऊष्मा वायुः ऊष्मणा सह वर्तन्त इति सोष्माणः अतिशयार्थं वचनं महाप्राणा इत्यर्थः । अत एवैषां संयोगपौडने वायुनि-
गच्छति तन्निर्द्धारयेत् । यथा । दद्वा दकारो धकारप्रकृति-
ग्रमः नकार इति संयोगः अत्र धकारप्रकृतित्वात् यमस्य पौडने ऊष्मा निष्क्रामति तं सन्वारयेत् तदात्मकत्वान्तस्य वर्णस्याचार्योऽपि यमस्य स्फोटने दोषं वक्ष्यति ऊष्मभ्यः पञ्च-
मेषु यमापत्तर्दीष इति, स्फोटनं च ककारवर्गं वा स्पर्शा-
दिति ॥

अमात्रस्वरो ऋस्वः ॥ ५५ ॥

अकारमात्रस्वरो ऋस्वसंज्ञो भवति तद्यथा ष इ उ ऋ लृ संज्ञाकरणे प्रयोजनं वक्ष्यति अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽध्यर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रेति ॥

मात्रा ष ॥ ५६ ॥

मात्रा च यत्र श्रूयते तत्र अकारकालः मात्रस्वरः प्रत्ये-
तव्यः ङस्वी मात्रेति पर्यायावित्यर्थः ॥

द्विस्तावान् दीर्घः ॥ ५७ ॥

ङ्स्वात् द्विगुणकालो यर्णा दीर्घसंज्ञो भवति यथा आ
ई ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ इति संज्ञाकरणे प्रयोजनं दीर्घा-
दृद्धमात्रा पूर्वा चाध्यर्द्धति ॥

सुदस्त्रिः ॥ ५८ ॥

ङ्स्वत्रिगुणकालः सु तसंज्ञो भवतीति यथा आ३ ई३ ऊ३
ऋ३ ॠ३ ए३ ऐ३ ओ३ औ३ संज्ञाकरणे प्रयोजनं सु तमिता-
वित्यादि ॥

व्यञ्जनमर्द्धमात्रा ॥ ५९ ॥

कादीनां व्यञ्जनसंज्ञा कृता व्यञ्जनं कादीति अधुना
तस्यार्द्धमात्राकालतोच्यते यथा प्राङ् प्रत्यङ् उकारावर्द्धमात्रा ॥

तदर्द्धमणु ॥ ६० ॥

अर्द्धमात्रार्द्धमणुसंज्ञं भवति संज्ञाकरणे प्रयोजनम् मात्रार्द्ध-
मात्राणुमात्रावर्णापत्तीनामिति ॥

परमाणुर्द्धाणुमात्रा ॥ ६१ ॥

अर्द्धाणुमात्रा परमाणुसंज्ञं भवति ॥

स्थाने ॥ ६२ ॥

अधिकरणं वर्णानां स्थानशब्देनोच्यते यदित ऊर्ध्वमनु-
क्रमिष्यामः स्थाने इत्येवं तद्वेदितव्यम् अधिकारसूत्रमितत् ॥

ऋस्वग्रहणे दीर्घमुतौ प्रतीयात् ॥ ६३ ॥

ऋस्वस्य वर्णस्य ग्रहणे दीर्घमुतावपि वर्णौ ग्रहीतौ द्रष्टव्यौ
परिभाषेयं स्थानाधिकारार्था ॥

१ प्रथमग्रहणे वर्गम् ॥ ६४ ॥

वर्गादौ प्रथमवर्णग्रहणे वर्गं जानीयात् परिभाषेयम् ॥

२ ऋ ऌ कौ जिह्वामूले ॥ ६५ ॥

ऋ ऌ ऋ ३ इति त्रयः जिह्वामूलीयः कवर्ग इत्येते नव
वर्णा जिह्वामूलस्थानाः ॥

३ द्रुचश्रेयास्तालौ ॥ ६६ ॥

इ ई ३ इति त्रयः चवर्गः शकार एकारो यकार इत्येते
एकादशवर्णास्तालुस्थानाः ॥

४ षटौ मूर्धनि ॥ ६७ ॥

षकारटवर्ग इत्येते षड्वर्णा मूर्धन्या द्रष्टव्याः ॥

५ रो दन्तमूले ॥ ६८ ॥

रफो दन्तमूलस्थानः प्रत्येत्यः ॥

६ लृलसिता दन्ते ॥ ६९ ॥

लृलृलृ ३ एते त्रयः लकारः सकारस्तवर्ग इत्येते दशवर्णा
दन्त्याः ॥

७ उवोपोपध्ना ओष्ठे ॥ ७० ॥

उऊऊ ३ एते त्रयः वकार ओकार उपध्नीयः पवर्ग
एते एकादशवर्णा ओष्ठ्याः ॥

८ अहविसर्जनीयाः कण्ठे ॥ ७१ ॥

अकारो मात्रिको द्विमात्रिकस्त्रिमात्रिक इत्येते त्रयः
हकारविसर्जनीयौ इत्येते पञ्चवर्णाः कण्ठ्याः प्रत्येत्यः ॥

९ सवर्णवच्च ॥ ७२ ॥

अहविसर्जनीयाः कण्ठे इति अकारस्य मात्रिकस्य द्विमा-

त्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य च कण्ठस्थानता उक्ता यथा कण्ठ्या
मध्येनेति समानकरणता त्रयाणामपि आस्यप्रयत्नस्तु भिद्यते
कोऽमावाख्यप्रयत्नो नाम संवृतता विवृतता च असृष्टता सृष्टता
च ईषत्सृष्टता अर्द्धसृष्टता च इत्यास्यप्रयत्नः तद्यथा संवृतास्य-
प्रयत्नः अकारः विवृतास्यप्रयत्ना इतरे स्वराः यथा असृष्टास्य-
प्रयत्नाः स्वराः सृष्टास्यप्रयत्नाः स्पर्शाः तथा ईषत्सृष्टास्यप्रयत्ना
अन्तस्थाः अर्द्धसृष्टास्यप्रयत्ना ऊष्माणः अनुस्वारश्च अयमास्य-
प्रयत्नः शिक्षाविद्भिरुक्त इह गृह्यते अतोऽकारस्य मात्रिकस्य
भङ्गतास्यप्रयत्नस्य इतरयोश्च विवृतास्यप्रयत्नयोर्द्विमात्रिकत्वि-
मात्रिकयोः सह सावर्ण्यं तुल्यं न सम्भवतीति तदर्थमिदमा-
गम्यते सवर्णवच्च कार्यं भवति सवर्णदीर्घत्वं भवतीत्यर्थः तद्यथा
सोमऽ आभूयो भर, मात्वा अग्निः मात्वाग्निर्दध्नयौत् एव-
मन्यत्रापि सवर्ण्यत्कार्यं द्रष्टव्यम् ॥

ऐकारौकारयोः कण्ठ्या पूर्वा मात्रा ताल्वो-
ष्ठयोरुत्तरा ॥ ७३ ॥

ऐकारस्य औकारस्य च कण्ठ्या पूर्वामात्रा अकारमात्रा
उभयोरपि पूर्वा उत्तरा प्रथमस्य तालुस्थाना उत्तरा पूर्व एकार
इत्यर्थः । तद्यथा अए ऐ इति द्वितीयस्योत्तरा ओष्ठस्थाना
द्वितीयस्योत्तरा ओकार इत्यर्थः तद्यथा अओ औ इति । अत्र
केचिदाहुः अकारस्यार्द्धमात्रा एकारस्याध्यर्द्धा ऐकारे अकार-
स्यार्द्धमात्रा ओकारस्याध्यर्द्धा औकारे इति तथा चोक्तम् अर्द्ध-
मात्रा तु कण्ठस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् इति । अनेनैव क्रमेण
ऐकारौकारौ व्याख्यातौ ॥

यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके ॥ ७४ ॥

चत्वारो यमाः अनुस्वारनासिक्यौ चेति षड्वर्णा नासि-
कास्थानाः इति ॥

• मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः ॥ ७५ ॥

मुखसहितया नासिकया क्रियते इति मुखनासिकाकरणः
मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञो भवति जातावेक-
वचनं स्वरानामयं वैकल्पिको धर्मः अन्तस्थानां रेफवर्जि-
तानां च वाचनिकश्चायं धर्मः तद्यथा अनुनासिकमुपधा
प्रागन्तस्थायाः यथा महां२॥ऽइन्द्रः उन्नयामि स्वां२॥ऽअहम् ये
वा वनस्पती१॥ऽरनु अग्ने क्रत्वा क्रतूँ १। रनु अन्तस्थासु भवति
वक्ष्यति अन्तस्थामन्तस्थास्वननासिकां परसस्थानाम् संय्यीमि
संभवामि तँसोकम्युष्यं प्रज्ञेषामिति इत उत्तरं करणाधि-
कारो भविष्यति ॥

दन्त्या जिह्वाग्रकरणाः ॥ ७६ ॥

दन्त्या जिह्वाग्रेण क्रियन्ते तद्यथा तथेति ॥

रश्च ॥ ७७ ॥

रेफश्च जिह्वाग्रेण क्रियते अन्यस्थानोऽपि ॥

मूर्ध्न्याः प्रतिवेद्याग्रम् ॥ ७८ ॥

मूर्ध्न्याः षकारटवर्गौ एतौ प्रतिवेद्य जिह्वाग्रेण क्रियन्ते ॥

तालुस्थाना मध्येन ॥ ७९ ॥

• तालुस्थाना इच्छ्रिया एते जिह्वामध्येन क्रियन्ते ॥

समानस्थानकरणा नासिक्यौष्टाः ॥ ८० ॥

हुँकारो नासिक्यः स च नासिकास्थानः उवो षोपि श्ना
श्रोष्ठ इत्योष्ठस्थानाः एतेषां यदैव स्थानं तदेवकरणम् ॥

वो दन्ताग्रैः ॥ ८१ ॥

वकारस्तु ओष्ठयोऽपि दन्ताग्रैः क्रियते ॥

नासिकामूलेन यमाः ॥ ८२ ॥

यमाश्चत्वारो नासिकामूलेन क्रियन्ते यथा यज्ञः यज्ञः रक्ष इति ॥

जिह्वामूलीयानुस्वारा हनुमूलेन ॥ ८३ ॥

जिह्वामूलस्थाना अनुस्वारश्च हनुमूलेन क्रियते यथा ऋक्त्तामयोः अठंशना ते अठंशः ॥

कण्ठ्या मध्येन ॥ ८४ ॥

कण्ठ्या वर्णा मध्येन हन्वोरिव क्रियन्ते यथा अह इति ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया अर्च्यौ ॥ ८५ ॥

एवं तावदधस्तनेन वर्णानां शानानि करणानि चोक्तानि आस्यप्रयत्नस्तु शिञ्जान्तराद् गृह्यते सवर्णसंज्ञाङ्गभूतत्वात् अधुना पदान्तीयवर्णनिरूपणायाह प्रथमोत्तमाः पदान्तीया भवन्ति चकारञकारौ वर्जयित्वा प्रथमा यथा प्राक् अपाक् धिग्राट् मस्राट् यत् तत् त्रिष्टप् अनुष्टप् उत्तमा यथा प्राड् प्रत्यङ् वीन् समद्रान् तं यज्ञम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ८६ ॥

विसर्जनीयः पदान्तीयो भवति यथा अग्निः घर्मः ॥

स्वराश्च लृकारवर्जम् ॥ ८७ ॥

स्वराश्च पदान्तीया भवन्ति लृकारं वर्जयित्वा यथा द्वीप्याय नौप्याय अश्विना मित्रावरुणा सुचि इन्द्राग्नी मधु अनृषणसू चमू हे विरूपे पृथिव्यै भूस्यै इन्दो अश्विनी एतानि स्वरान्तान्युदाहरणानि ॥

णकारकारावग्रहे ॥ ८८ ॥

प्रथमोत्तमाः पदान्तीया इत्यनेन णकारः पदान्तीयः प्राप्तः। स्वराश्च लृकारवर्जमित्यनेन ऋकारश्च पदान्तीयः प्राप्तः। अतस्तावुभौ पदान्तीयावापद्येते अवग्रह एव स्थाप्येते यथा पूषण्वान् वृषण्वसू पितृसदनाः पितृसदनम् ॥

अनुनासिकाश्चोत्तमाः ॥ ८९ ॥

वर्गोत्तमाः लजणनमा अनुनासिका भवन्ति । चकारात् स्वस्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारण नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः । वर्णस्वरूपज्ञापनार्थमिदम् । संज्ञार्थमित्यपरे ॥

स्पृशान्तस्य स्थानकरणविमोक्षः ॥ ९० ॥

स्पृशान्तस्य पदस्य स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः अन्येन प्रयत्ने नान्यत्पदमारब्धव्यम् अन्यथा पदादेर्हित्वं भवति तद्यथा तत् नः, तन्नो मित्त्रो वरुणः, सं योमि, संथीमीदमग्नेः ॥

अवसाने च ॥ ९१ ॥

समाप्तौ च अर्द्धर्चादौ स्वरान्तानामपि पदानां स्थानकरणविमोक्षः कर्तव्यः यथा संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्छन्ताम् शक्रन्दुद्धेऽञ्जयः ॥

प्रगृह्यम् ॥ ९२ ॥

प्रगृह्यमित्ययमधिकारः । यदित् ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः प्रगृह्यमिति तद्देदितव्यम् प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रयोजनं प्रगृह्यञ्च स्वर इत्यादि ॥

एकारिकारोकारा द्विवचनान्ताः ॥ ९३ ॥

एकार इकार ऊकार एते द्विवचनप्रतिपादकाः सन्तः

प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति यथा एकप्रस्य भवति डे इति शीर्षे, इति यथा ऊकारान्तस्य भवति अइर्थ्यु इति वाह् इति ॥

ओकारश्च पदान्तेऽनवग्रहः ॥ ६४ ॥

ओकारश्च पदान्ते वर्त्तमानोऽवग्रहवर्जितः प्रगृह्य-
संज्ञो भवति यथा अइर्थ्योऽग्रद्विभिः चित्रभानो इति
इन्द्रायाहि चित्रभानो सुताः अनवग्रह इति किम् गोय्यच्छ-
मिति गो । व्यच्छम् । गोघातमिति गो । घातम् ॥

उकारोऽपृक्तः ॥ ६५ ॥

उकारोऽपृक्तः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । उकारोऽपृक्तो दौघ-
मननामिक्वामिति वक्ष्यति एतेनेत्यं रूपं भवति यथा ऊं मन्व-
तवाउ नवा उऽएतत् अपृक्त इति किम् नु इन्द्र योजान्त्वि-
न्दते ॥

चमू अस्मे त्वे ॥ ६६ ॥

चमू अस्मे त्वे एतानि पदानि प्रगृह्यसंज्ञकानि भवन्ति
यथा चमू इति चमू मोमिन्द्रचमूसुतम् अस्मे इत्यस्मे इन्द्रा-
ऽअस्मोऽपारात् त्वे इति त्वं बभ्रुस्त्वे रायः ॥

मे उदात्तम् ॥ ६७ ॥

मे इत्येतत्पदमुदात्तं चेऽप्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा मे इति
म, मे रायो मा व्ययम् उदात्त इति किं इमस्मे^१ व्वरुण ॥

अमी पदम् ॥ ६८ ॥

अमी इत्येतत्पदं चेऽप्रगृह्यसंज्ञं भवति यथा अमी इत्यमी
उष वो^१ऽमी राज्ञा, ये वामो रो^१चने दिवः, पदमिति किम्
पदाव्यक्त्य माभूत् अमीषाञ्चित्तम् ॥

स्वरोऽक्षरसंज्ञो भवति यथा अइति इइति अक्षरसंज्ञायाः प्रयोजनम् प्रागुपर्णादक्षराणामेकीभाव इति वक्ष्यति । तथा चोक्तम्, सव्यञ्जनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरमिति ॥

सहाद्यैर्व्यञ्जनैः ॥ १०० ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः सहितः स्वरोऽक्षरं प्रत्येतव्यम् यथा मी ओकारसहितोऽक्षरं प्रत्येतव्यम् यथा दुश्चन्द्रः द्वन्द्वः उकारो दकाररेफसहितोऽक्षरम् ॥

उत्तरैश्चावसितैः ॥ १०१ ॥

आद्यैर्व्यञ्जनैः उत्तरैश्चावसानगतैः सहितः स्वरोऽक्षरं यथा वाक् वकारककारसहित आकारोऽक्षरम् प्राङ् पकाररेफङ्कारसहित आकारोऽक्षरम् एवन्तावद्यद्येकः स्वरो भवति तदधस्तनान्युपरितनानि च व्यञ्जनानि तदङ्गानि भवन्तीत्येतद्यतिपादितम्, अधुना स्वरयोर्मध्ये द्विप्रभृतीनां व्यञ्जनानामङ्गत्वानिरूपणायाम् ॥

संय्योगादिः पूर्वस्य ॥ १०२ ॥

संय्योगादिभूतो वर्णः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गं भवति यथा अश्वः द्वौ शकारो वकारश्च संय्योगः तत्र संय्योगादिः पूर्वस्येति कृत्वा पूर्वः शकारः पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम् उत्तरशकारवकारावुत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् यथा ह्रस्वाम् द्वौ वकारो यकारश्च संय्योगः तत्रैको वकारः संय्योगादिः पूर्वस्येति कृत्वा पूर्वस्याङ्गम् वकारयकारावुत्तरस्य ॥

यमश्च ॥ १०३ ॥

यमः पूर्वस्याङ्गं भवति चशब्दात् पूर्ववर्णसहितः यथा रुक्कम् ककारह्रययममकाराः संय्योगः तत्र ककारयमौ पूर्वस्य मकार उत्तरस्य ॥

क्रमजञ्च ॥ १०४ ॥

क्रमाज्जातं क्रमजम् यत्संयोगादेः परस्य वर्णस्य द्विरुक्त्या जायते तत् क्रमजमित्युच्यते यथा पाशुश्वम् रेफो द्वौ शकारौ वकारो यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः क्रमजश्च प्रथम शकारः पूर्वाङ्गम्, द्वितीयः शकारो वकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् षष्ठीया रेफो द्वौ षकारो यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिः पूर्वषकारः क्रमज एतौ पूर्वाङ्गम् अपरः षकारो यकारश्चोत्तराङ्गम् ॥

तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं ॥ १०५ ॥

तस्मात् क्रमजाद्यदुत्तरं व्यञ्जनं तत्पूर्वाङ्गं भवति स्पर्शं परभूते यथा पाष्णा रेफषकारौ द्वौ णकारौ यकारश्च संयोगः तत्र रेफः संयोगादिरिति कृत्वा षकारः क्रमजमिति कृत्वा तस्माच्चोत्तरं स्पर्शं इति कृत्वा पूर्वणकारश्च एते पूर्वाङ्गम् द्वितीयणकारो यकारश्चोत्तरस्य स्वरस्याङ्गम् ॥

अवसितं च ॥ १०६ ॥

अवसानगतं पूर्वाङ्गं भवति यथा वाक् ककारोऽवसितः ऊर्क् अत्र रेफककारयोः संयोगः रेफः संयोगादिः ककारोऽवसितः एतौ पूर्वस्य स्वरस्याङ्गम्, पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्तायाः प्रयो जनमाह ॥

व्यञ्जनं स्वरेण सस्वरम् ॥ १०७ ॥

व्यञ्जनं यद्यस्य स्वरस्याङ्गं तत्तेनैव स्वरेण समानस्वरम् भवति अथस्तनान्येवोदाहरणानि तथा चोक्तम् स्वर उच्चः स्वरं नौचः स्वरः स्वरित एव च स्वरप्रधानं वैस्वर्यं व्यञ्जनं तं सस्वरमिति अथ शिष्टा विहिता इत्युपक्रम्य उरःकण्ठभूम

ध्यानि प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनेषु यथाक्रमं स्थानानि भवन्तीति प्रतिपादितम् तत एकैकस्मिन् स्थाने वर्णेषु उच्चार्यमाणेषु त्रयो विकाराः शरीरस्य भवन्ति पर्यायेण ते प्रतिपादिता एव आयाममार्दवाभिघाता इत्यनेन सूत्रेण, अधुना तेषु शरीरविकारेषु सक्तु ये स्वरा निष्पद्यन्ते तद्विरूपणायाह ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ १०८ ॥

आयामिनोर्द्ध्वगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते स उदात्तमञ्जो भवति यथा (८अ० १० कण्डिका) अग्नाइइ (२२अ० ७ क०) लाजीइन् उदात्तवानुदात्त इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ १०९ ॥

नीचैर्मर्दवेणाधोगमनेन गात्राणां यः स्वरो निष्पद्यते सोऽनुदात्तमञ्जो भवति (२१ अ० ६१ क०) यथा आर्षेयऽऋषीणाम् अनुदात्तप्रदेशाः उदात्तानुदात्तठ० स्वरितमित्येवमादयः ॥

उभयवान्तस्वरितः ॥ ११० ॥

उदात्तस्योर्द्ध्वगमनं गात्राणां प्रयत्नं अनुदात्तस्याधोगमनं गात्राणां प्रयत्नं आभ्यां प्रयत्नाभ्यां समाहारीभूताभ्यां यः स्वर उच्चार्यते स स्वरितमञ्जो भवति यथा (१अ० २० क०) धान्यमसि (१अ० १२क०) वैष्ण्व्यौ स्थः ॥

एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः ॥ १११ ॥

एकस्मिन् पदे नीचपूर्वाऽनुदात्तपूर्वो यकारेण षकारेण सहितो जात्यः स्वरः प्रत्येतव्यः नीचपूर्व इति सम्भवाद्देशेषणम् । अपूर्वोऽपि भवति नीचपूर्वो यथा (१अ० ६७क०)

कश्चा इव (१अ० २०क०) ध्राश्मसि । कपूर्वी (१८अ० ६४क०)
यथा स्वेदे वेपु । ॥

उदात्तादयः परे सप्त ॥ ११२ ॥

उदात्तादयः परे सप्त स्वराः प्रत्येतव्या यथा अभिनिहित,
क्षेप्र, प्रक्षिष्ट, तैरोव्यञ्जन, तैरोविराम, पादवृत्त, तथाभाव्याः ॥

त्रयो नीचस्वरपराः ॥ ११३ ॥

त्रयो नीचस्वरपरा ज्ञेयाः अभिनिहित, क्षेप्र, प्रक्षिष्टाः ॥

एदोद्भ्यामकारो लुगभिनिहितः ॥ ११४ ॥

एकारोकाराभ्यामुदात्ताभ्यामकारोऽनुदात्तो यत्र लुक्
लुप्यते तत्राभिनिहितः स्वरो भवति यथा एकारस्य भवति,
(२४अ० ३७क०) ते अस् रमाम् तु ऽप्सरमाम्, (१८अ० ५८क०)
ते अवन्तु तु वन्त्वस्मान् ओकारस्य भवति यथा (२अ० २१क०)
खेदेः अस्मि वेदोऽस्, (५अ० ३१क०) तुषः अस्मि तुथोऽस्मि ॥

युवर्णौ यवौ क्षेप्रः ॥ ११५ ॥

इत्थ उच्च यू युवर्णौ उदात्तावनुदात्तस्वरोदयो यकारवका-
राभ्यां यथासंख्येन युक्ता यदा तदा क्षेप्रसंज्ञः स्वरो भवति
इवर्णस्य यथा (३ अ० ६० क०) त्रि अन्वकम् त्रिस्वकं यज-
महे, (११ अ० ४४ क०) वाजी अवेन् आशुर्भव वाज्युर्वन्
उवर्णस्य यथा (३ अ० ५१ क०) नु इन्द्र योज्जान्विन्द्र ते हरी,
(११ अ० ७० क०) दु अन्वः इन्द्रः सर्पिः ॥

इवर्ण उभयतो ऋस्वः प्रक्षिष्टः ॥ ११६ ॥

पूर्वो ऋस्व इकार उदात्तः परश्च ऋस्व इकारोऽनुदात्तस्तयोः
परस्परप्रक्षिष्टे प्रक्षिष्टः स्वरो भवति यथा (११ अ० ६१ क०)

अभि ह्रस्वताम् अभौन्वताम्, (२० अ० ७० क०) सु चि इव
सुचुव घृतम् ॥

स्वरो व्यञ्जनयुतस्त्रौ व्यञ्जनः ॥ ११७ ॥

उदात्तात् पूर्वस्मात् परो यः स्वरो व्यञ्जनयुतः स तैरो
व्यञ्जनसंज्ञकः स्वरो भवति यथा (८ अ० ४३ क०) इडे^१ रन्ते^१
ह्रव्ये^१ काम्ये^१ ॥

उदवग्रहस्त्रौ विरामः ॥ ११८ ॥

उदात्तावग्रहस्त्रौ विरामसंज्ञकः स्वरो भवति अयं च
उमस्तपदेषु भवति अवग्रहवचनात् अवग्रहाभावे तु तैरो व्य-
ञ्जन एव यथा (१ अ० १ क०) गोपंताविति गो । पंतौ यञ्ज-
पंतिमिति यञ्जपंतिम् ॥

विहृत्तिलक्षणः पादवृत्तः ॥ ११९ ॥

स्वरयोरन्तरयोरन्तरं विहृत्तिरुच्यते तथा लक्ष्यत इति
विहृत्तिलक्षणः स पादवृत्तसंज्ञः स्वरो भवति विहृत्त्या व्य-
हृत्तं इत्यर्थः । यथा (२ अ० ६ क०) भ्रुवाऽअसद्वृत्तस्य^१ (२३ अ०
१ क०) का ईम् काऽइ^१मरे पिशङ्गिला ॥

उदात्तान्तोन्यवग्रहस्ताथाभाव्यः ॥ १२० ॥

उदात्तादिरुदात्तान्तो नीचावग्रहस्ताथाभाव्यसंज्ञः स्वरो
भवति यथा (५ अ० ५ क०) तन्ननघृत्^१इति तन । नघ्रै^१
(१ अ० १० क०) तन्ननपादिति तन । नपात् अयं तु स्वरि-
नां मध्ये पश्यते नत्वह माध्यन्दिनानां स्वरित उपलभ्यते
उदात्तानुदात्तौ तु पृथग्भूतावुपलभ्येते स्वरितश्चोदात्तानुदा-
योरेकीभावे सति तस्मिंश्च तिथ्यंगमनं गात्राणां भवति न
तदिह किञ्चिदुपलभ्यते अतो माध्यन्दिनानां पदकाले

ताद्याभाव्यसंज्ञकः कम्पो भवति तथा चोक्तमौज्जिहायनृकै-
 र्माध्यन्दिनमतानुसारिभिः । अथग्रहो यदा नीच उच्चयोर्मध्यतः
 क्वचित् । तथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तनूनपत्रे 'निदर्शनम्
 यस्तु ताद्याभाव्यस्य स्वरितानां मध्ये पाठः अयमन्ये पा-
 माचार्याणां मतेन तेषां हि मतेन तनूशब्दः संहितावद्भवति
 अतोऽसौ स्वरितो भवति तदभिप्रायेण स्वरितानां मध्ये पाठः
 अयमपि चोपरिष्ठाद्भवति, निहितमुदात्तस्वरितपरमनवग्रहे,
 स्वरितस्य चोत्तरी देशः प्रणिहन्त्यत इति तदभिप्रायेण वक्ष्यति,
 एवमुदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणविधानानन्तरं हस्तलक्षणमाह ॥

हस्तेन ते ॥ १२१ ॥

अनेन प्रकारेण हस्तेन ते स्वराः प्रदृश्यन्ते तत्रोदात्ते ऊर्ध्व-
 गमनं हस्तस्य अनुदात्तेऽधोगमनं हस्तस्य एतत्सर्वपामाचा-
 र्याणां मतेन स्थितं, स्वरिते तु विप्रतिपद्यन्ते तत्रकाशनाथे-
 मिदमाह ॥

चत्वार स्तिर्य्यक्स्वरिताः ॥ १२२ ॥

जात्याभिनिहितक्षेप्रप्रस्निष्टा एते चत्वारस्तिर्य्यग्घस्तं
 कृत्वा स्वरणीयाः पितृदानवद्घस्तं कृत्वेत्यर्थः ॥

अनुदात्तं चैत्पूर्वं तिर्य्यङ् निहत्य काण्वस्य

॥ १२३ ॥

एतेषां चतुर्णां जात्यादीनां यद्यनुदात्तं पूर्वं भवति तदा
 तिर्य्यग्घस्तं कृत्वा स्वरयितव्याः काण्वाचार्य्यस्य मतेन उदात्त-
 पूर्वं अपूर्वं च न भवति अनुदात्तपूर्वी यथा (१अ० १२क०)
 वैष्णव्यौ (१अ० २०क०) धात्र्युमसि (५अ० ३१क०) स्तूपोसि
 (२अ० २१क०) वेदोसि (१७अ० १८क०) अभ्यर्षत (३अ० ५१क०)

योऽन्विन्द्र ते (११अ० ६१क०) अभीक्ष्यतामुखे (२०अ० ७६क०)
 सुचोव घृतम् एतेषु तिर्यग्घस्तः क्रियते उदात्तपूर्वेष्वपूर्वेषु च
 जात्यादिषु सौरो व्यञ्जनवद्वस्तः क्रियते उदात्तपूर्वी भवति यथा
 (१४अ० २३क०) पञ्चदशो व्योम (३१अ० १०क०) कृतिधा
 व्यकल्पयन् अपूर्वी भवति (३अ० ६०क०) यथा त्र्यम्बकम्
 (११अ० ७०क०) द्वन्त्रः सर्पिरोऽसृतिः ॥

ऋजुन्निहत्य प्रणिहन्त्यते उदात्ते ॥ १२४ ॥

ऋजुन्निहत्य हस्तमनुदात्तयत् ततः प्रकर्षेण निहन्त्यते
 नीचीक्रियते जात्याभिनिहितचैप्रप्रसृष्टा उदात्ते परभूते यथा
 (३अ० ५क०) भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव (१अ० १०क०) देवस्य ला
 मवितुः) प्रसृष्टेऽश्विनोर्बाहुर्भ्याम् (१७अ० १६क०) यामुद्विष्-
 ष्वयत्त्रिणम् (२०अ० ६६क०) सुचोविति उदात्त इति कस्मात्
 (१अ० २०) धान्यमसि धिनुहि देवान् (१अ० १२क०) पृविचे
 स्थो वैष्णव्यौ ॥

तौऽन्वोऽभिनिहितः परम्परस्मृदुस्त्वन्यः ॥ १२५ ॥

तौऽन्वो उच्चारणतो हस्तेन चाभिनिहितः स्वरो भवति
 ततोऽन्वो स्मृदुप्रयत्नो भवति किमविशेषेणेत्याह परम्परम्
 शब्दोऽव्ययम् पूर्वमपेक्ष्य परः परमपेक्ष्य पर इत्येवम् यथा
 अभिनिहितमपेक्ष्य चैप्रः चैप्रमपेक्ष्य प्रसृष्टः चैप्रे जात्यस्यान्त-
 र्भावो द्रष्टव्यः तथा चोक्तम् सर्वतीक्ष्णोऽभिनिहितः प्रसृष्टस्त-
 दबन्तरम् । ततो स्मृदुतरौ स्वारौ जात्यचैप्रावुभौ स्मृतौ १ ततो
 स्मृदुतरः स्वारस्तौरो व्यञ्जन उच्यते । पादवृत्तो स्मृदुतमस्त्वत्
 स्वारबलाबलमिति २ ॥

तस्यादित उदात्तं स्वराङ्गमाचम् ॥ १२६ ॥

स्वरितस्य स्वरस्यादावुदात्तं ज्ञातव्यं तच्च स्वराङ्गमात्रा-

कालम् यद्येकमात्रो यदि द्विमात्रो यदि त्रिमात्रः स्वरसूत्रा-
प्यर्द्धमुदात्तं परमनुदात्तं अयं तु स्वरिते उदात्तानुदात्तप्रवि-
भागो द्रष्टव्यः स्वरितशब्दे नोदात्तानुदात्तं निर्वर्त्य पृथक्
श्रुतिस्वरान्तरमभिधीयते यथा त्रपुताम्नयोः संयोगे धात्वन्त-
रस्य कांस्यस्योत्पत्तिः यथा च गुडदध्नोरिकीभावे मार्जिकोत्पत्तिः
एवमुदात्तानुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तिः ॥

सप्त ॥ १२७ ॥

सामसु सप्तस्वरानाहुः षड्ज-ऋषभ-गाभार-मध्यम-
पञ्चम-धैवत-निषादान् ननु यजुर्वेदलक्षणप्रक्रमे एवं उदात्ता-
नुदात्तसंयोगे स्वरितोत्पत्तौ कः सामलक्षणप्रसङ्ग उच्यते अन्वौ
यजुर्वेदे अध्वर्युः सामगानं विहितम् । नान्योऽध्वर्युर्गाये-
द्विष्टका वा एता विहितचितो हस्याद्यदन्योऽध्वर्युर्गायेत्
इति ब्रा० २ । शतपथे ८ सञ्चितिकाण्डे, अतोऽध्वर्युर्कर्तृक-
मिति कृत्वा कश्चिल्लक्षणांशः कृतः सामसु, अपरे त्वाहुः
जात्याभिनिहितक्षैप्रप्रश्निष्टतैरोव्यञ्जनतैरोविरामपादहृत्ताः स-
प्तस्वरा अत्रावधार्यन्ते तायाभाव्यस्तु वाजसनेयिनां निवा-
र्यन्ते ॥

त्रीन् ॥ १२८ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरितान् यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः, तथा
च उक्ता एव सन्तोऽनूयन्ते एवेदानीमपवादार्थम् ॥

द्वौ ॥ १२९ ॥

किमविशेषेण यजुर्वेदे त्रीन् स्वरानाहुः नेत्युच्यते द्वौ
स्वरावुदात्तानुदात्तौ भाषितलक्षितौ शतपथब्राह्मणे आहुः
पारिशेष्याम्नन्ते षु त्रैस्वर्यम् ॥

एकम् ॥ १३० ॥

तानलक्षणमिकं स्वरमाहुर्व्यञ्जकर्मणि ॥

सामजपञ्चूखवर्जम् ॥ १३१ ॥

प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामशब्देनोच्यते विश्वे देवाः शृणुतेति जपः, न्यूँखो बह्वृचि प्रसिद्धः एतानि वर्जयित्वा यञ्जकर्मण्येकः स्वरो भवति तानलक्षणः ॥

प्रावचनो वा यजुषि ॥ १३२ ॥

प्रपचनशब्देनाषपाठ उच्यते तत्र भवः स्वरः प्रावचनः स च यजुषि भयति वा तान इति विकल्पः स च त्रैस्वर्यालक्षण एव भवति प्रगृह्यं चर्चयामितिना पदेष्वित्यनेनैकस्मात् पर्याये इति ॥

तमितिविकारः ॥ १३३ ॥

तमित्युत्सृष्टमवेनामका द्वितीया विभक्तिर्गृह्यते द्वितीयया यो निर्दिश्यते स विकारः प्रत्येतव्यः । यथा अनुस्वारर्तुं ङाप्रसुं मकार इति मकारोऽनुस्वारविकारमापद्यते भाविभ्यः स षर्तुं मगानपट इति सकारः पकारविकारमापद्यते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ १३४ ॥

तस्मिन्निति समस्यन्तं परिगृह्यते समस्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्ये वेदितव्यम् पूर्वस्य पदान्तस्य विधिः प्रत्येतव्यः यथा ककारपकारयोः सकारमिति तथयोः समिति ॥

तस्मादित्युत्तरस्यादेः ॥ १३५ ॥

तस्मादिति पञ्चमी निर्दिष्टात्परस्य कार्यं वेदितव्यम् यथा उकारात्, परेः सिञ्चतेः ॥

षष्ठीस्थाने योगा ॥ १३६ ॥

षष्ठौ विभक्तिस्थाने योगिनी वेदितव्या षष्ठ्यन्तस्य कार्यं
भवतीत्यर्थः यथा यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ऐकारौ-
कारयोः कण्ठ्यापूर्वाभावा तास्वीठयोरुत्तरा इति ॥

तेनेत्यागमः ॥ १३७ ॥

तेनेति तृतीयाग्रहणम् तृतीयया यो निर्दिश्यते स आगमः
प्रत्येत्यर्थः यथा ड्नी क्ताभ्यां सकार इति प्रगृह्यं चर्चया-
मितिना पदेषु ॥ ४१३६

अन्तरेण पर्वणी ॥ १३८ ॥

पर्वण्येन पदमुच्यते पदयोर्मध्ये आगमो भवति यथा
प्राङ्मोमः (१० अ० ३१ क०) प्राङ्क्लोमः प्रत्यङ्मोमः (१८ अ०
३ क०) प्रत्यङ्क्लोमः त्रीन् ममुद्रान् (१३ अ० ३ क०) त्रीन्क्ल-
मुद्रान् अस्मान् सोते (१२ अ० ७ क०) अस्मान्क्लोते ॥

पर एकस्मात् ॥ १३९ ॥

एकस्य पदस्य मध्ये य आगमो विधीयते स परो भवति
यथा (१७ अ० १३ क०) हे इति शीर्षे इति प्रगृह्यं चर्चयामि-
तिना पदश्रवणेनेकस्मात् पदात् पर इतिकरि आगमो
विधीयते इति ॥

उभयोर्विकारः ॥ १४० ॥

द्वितीयया निर्दिष्टो विकार इत्यधस्तादुक्तम् । स उभयो-
र्भवति अन्तरेण पर्वणी च पदान्तपदाद्योरित्यर्थः एकस्य ता
वर्णस्य निर्दिश्यते यथा आ इदम् (४ अ० १ क०) एदम् इह
ऊर्जम् (१८ अ० ६३ क०) इहोर्जन्दधातन एकवर्णस्य भवति
यथा मो स नः (३ अ० ४६ क०) 'मोषूर्णोऽइन्द्रात्' सुसाव (१८
अ० २ क०) सुषावु सोमम् ॥

वर्णस्यादर्शनं लोपः ॥ १४१ ॥

दृशिरूपलभिवचनः । अनुपलब्धिरदर्शनं वर्णस्य लोप इत्युच्यते वक्ष्यति “लोपं धी” यथा अयुक्त्वाः मा (४अ० १२क०) अयुक्त्वामा वस्त्रेन (, सत्या) नः (२अ० १०क०) सत्या नः-सन्त्वाशिषः ॥

विकारी यथासन्नम् ॥ १४२ ॥

विकारोऽस्यास्तीति विकारी विकारी वर्णोऽवचने यथा-सन्नम् यो य आसन्नस्तमापद्यते वक्ष्यति स्वरे भाव्यन्तस्थाम् यथा त्रि अख्कम् त्रिअख्कम् द्वुअन्नः (, वचनादन्त्यदपि भवति यथा अनमो वाहो सकारो उकारमिति अनङ्गान् वचनात् सकारस्य उकारः । परिभाषासूत्रमेतत् ॥

सङ्घातानामनूदेशो यथासङ्घम् ॥ १४३ ॥

समानसंख्यानां यः पश्चादुद्देशः स यथासंख्यम् भवति यस्य या संख्या प्रथमस्य प्रथमः द्वितीयस्य द्वितीयः तृतीयस्य तृतीय इत्यर्थः । वक्ष्यति सदो द्यौर्नमस्कृतं पिता पथेषु यथा (१८अ० १८क०) सदः कृतम् सदस्कृतम् (१३अ० ६क०) तेभ्यः सपिभ्यो नमः (२अ० ११क०) “द्यौः पिता” द्यौष्पितोपमाम् (१८अ० ५१क०) नमः पथे, शर्म सप्रथा नमस्यथे परिभाषा-सूत्रमेतत् ॥

सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोः सन्निकृष्टस्य ॥ १४४ ॥

यत्रोदाहरणमंशयः तत्रेयं परिभाषोच्यते सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्कृदाहरणयोः सन्निकृष्टस्यैवोदाहरणस्य कार्यं प्रत्येत-त्थम् न तु विप्रकृष्टस्य यथा अस्मि शिवा सुषदेत्येवमादिषु परभूतेषु अस्मि शब्द आद्युदात्त उक्तः तत्र सन्देहः किं सुक्त्वा चास्मि शिवा चास्मि ख्योना चास्मि सुषदेत्यत्रास्मि शब्द आद्यु-

दात्तो भवति उत स्योना चासि सुषदेति उभयोरप्यसि शब्दः परभूतः तन्नानेनावधारणं क्रियते यवान्यत्रापि मन्त्रिकृष्टानि पदानि भवन्ति तत्र कार्यं भवति तद्यथा असि शिवा सुषदा पयस्वतीत्यत्र परस्वतौमन्त्रिधानात् सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदंत्ययमेषाद्युदात्तो भवति न तु स्योनासुषदेति विप्रकृष्टत्वात् ॥

पूर्वीत्तरयोरुत्तरस्य ॥ १४५ ॥

यत्र पूर्वस्योत्तरस्य च युगपत्कार्यं प्राप्नोति तत्रोत्तरस्यैव भवति न तु पूर्वस्य सृग्यमुदाहरणम् (२१अ० ६१क०) आ च शासद्धा च अत्र स्वरिताकार उदात्तः तत्र युगपत्कार्यमुभयोः सन्धावुदात्त एव स्वरविषयकं चैतत् सूत्रम् ॥

द्विरुक्तमाम्ने डितं पदम् ॥ १४६ ॥

द्विरभ्यस्तं पदमाम्ने डितमञ्जं भवति यथा (२७अ० ४२क०) यज्ञायज्ञावोऽभ्यग्नये, तत्र आम्ने डितमञ्जायाः प्रयोजनम् अम्ने डितं चोत्तरमित्यादि ॥

मठं हित् स्थितोपस्थितम् ॥ १४७ ॥

इत उत्तरं पदमंहिता पत्तिष्यते द्विरुक्तमित्यनुवर्तते । द्विरुक्तं यत्पदमिति करणेन मध्यस्थितेन आद्यन्तमंहितेन पूर्वमादिमंहितमत्तरपदमन्तमंहितं स्थितोपस्थितमञ्जं भवति यथा (१७अ० ८३क०) हे, इति हे, (१७अ० ८३क०) श्रौषे इति श्रौषे, (४अ० १५क०) पुनरिति पुनः । (१अ० ८क०) वङ्गितमामिति वङ्गितम् । (१अ० ८क०) सङ्गितमामिति सङ्गितम् । (१अ० ८क०) परिप्रितमामिति परिप्रितम् । तथा चोक्तम् । उपस्थितं सेतिकारं केवलं तु पदं स्थितम् । तत्स्थितोपस्थितमाम यत्रोमे आह संहिते । १। अस्यार्थः । इतिकर-

णसंहितमुपस्थितसंज्ञं पदं भवति । केवलमितिकरणसंहितं स्थितसंज्ञं भवति यत्र पदान्तपदादौ इतिकरणेन संहितौ आह । तत्स्थितोपस्थितपदमुच्यते । स्थितोपस्थितप्रदेशाः । पूर्वोत्तर-संहितस्य स्थितोपस्थितमवगृह्यस्येति स्थितोपस्थितस्यैव साव-ग्रहस्य स्वरविशेषविधानार्थमाह ॥

सठ्०हितावदवग्रहः स्वरविधौ परं च सर्वं
चेदनुदात्तम् ॥ १४८ ॥

अवग्रहशब्देन सावग्रहस्य पदस्य पूर्वपदमभिधीयते । अवग्रहः स्वरविधौ स्वरचिन्तायां संहितावत्स्वरं लभते । इति-करणेन सह सन्धौ तस्मिंश्च सावग्रहे पदे हे भवतः तत्र पूर्व-पदं तावदितिकरणेन सह सन्धौ संहितावत्स्वरं लभते । परं च अवग्रहात् परं पदं संहितावत्स्वरं लभते । यदि तत्सर्व-मनुदात्तं भवति । यदि स्वतन्त्रं किञ्चिदक्षरमुदात्तं वा स्वरितं वा भवति । तदा स्वकीयया प्रकृत्या भवति । यथा वर्ङ्कित-मिति वर्ङ्कितम् । गृहपतुःइति गृह । पते । प्रजा-वतीरिति प्रजा । वतीः । परं च सर्वञ्चेदनुदात्तमिति कस्मात् ऊर्णामवेणेत्यूर्णा । सूत्रेण । विरुचुरिति वि । रुचुः । द्रोणकलशःइति द्रोण । कलशः । उदात्तोदाहरणम्, राज-सुःइति राज । सुः । स्वरितपदोदाहरणम्, स्वरविधाविति किम् । वर्णविधौ संहितावन्न भवति । महद्इति महत् । भ्यः । तिष्ठद्इति तिष्ठत् । भ्यः । (१६अ० २३क०) धावद्इति धावत् । भ्यः ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचोऽन्तोदात्ते मध्योदात्ते
पर्वणि काण्वस्य वा ॥ १४९ ॥

इति परस्तिर्यङ्नीचो भवति अनुदात्तो भवतीत्यर्थः ।

अन्तोदात्ते मध्यादात्ते वा पदे वा शब्दो भिन्नक्रमो, विक-
ल्पार्थः । काण्वस्याचार्यस्य मतेन । (१९अ० ७८क०) ऊर्णा-
मत्रेणेत्यूर्णा । मत्रेण, (१९अ० २५क०) द्रोणकलशइति
द्रोण । कलशः ॥

उदात्तमयोऽन्यत्र नीच एव ॥ १५० ॥

काण्वस्येति वर्तते अन्तोदात्तमध्यादात्तयोः पर्वणोरन्यत्र
इति करणात्परो नीच उदात्तमय एव भवति । प्रूचित एव
भवतीत्यर्थः । यथा । (१२अ० २०क०) सोमगोपा इति सोम ।
गोपाः । (१२अ० ७क०) सन्नितममिति सन्नि । तमम् । परि-
तममिति परि । तमम् ॥

एकवर्णः पदमपृक्तम् ॥ १५१ ॥

एकवर्णस्यापृक्तसंज्ञा विधीयते पदस्य यथा (१अ० १क०)
आ (७अ० ४१क०) उ अपृक्तसंज्ञायाः प्रयोजनम् । अपृक्त-
मध्यानि त्रौणि स विक्रमः ॥

स एवादिरन्तश्च ॥ १५२ ॥

स एवैको वर्णः पदसंज्ञः सन् पदादिमस्वन्धीनि पदान्त-
सस्वन्धीनि च कार्याणि लभते । यथा । (३३अ० २५क०) इन्द्र
आ इहि । इन्द्रे हि ॥

अवग्रहः पदान्तवत् ॥ १५३ ॥

अवग्रहशब्देन पूर्वपदमिहाभिधीयते । अवग्रहः पदान्त-
सस्वन्धीनि कार्याणि लभते वर्णविधौ, स्वरविधौ तु अधस्ता-
दुक्तम् संहितावदवग्रहः स्वरविधाविति, यथा (१३अ० ५०क०)
भरद्वाजइति भरत् । वाजाः । (१६अ० २३क०) तिष्ठइति
तिष्ठत् । भ्यः ॥

१. न त्विति करणम् ॥ १५४ ॥

अवग्रहः पदान्तवदित्युपदेशादितिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते । यथा । (१३अ० २३क०) अन्तः (ःस्त्रोपऽइत्यन्तः) । श्लेषः) । रिफितं च संहितायामनिरुक्तमित्यनेनैतिकरणमपि प्राप्नोति तन्निषिध्यते ॥

पूर्वेणोत्तरः सठं हितः ॥ १५५ ॥

इत उत्तरं संहितोच्यते पूर्वेण पदान्तेन उत्तरः पदादिः संहिता यदा क्रियते स्वरतो वर्णतश्च तदा द्विपदसंहितोच्यते यथा (१अ० १क०) इपे त्वा, त्वोर्जं क्रमसंहितेयम् ॥

पदविच्छेदोऽसठं हितः ॥ १५६ ॥

पदे पदे विच्छेदः पदविच्छेदः । पदविच्छेदो यदा क्रियते तदा असंहितः पाठः । यथा (१अ० १क०) इपे त्वा ऊर्जे त्वा ॥

एकपदद्विपदत्रिपदचतुष्पदानिकपदाः पादाः

॥ १५७ ॥

एकं पदं यस्मिन् पादे स एकपदः पादः सा च पद-संहितोच्यते । छन्दसः पादपरिज्ञानार्थम् । एक पदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) हृदिस्त्र्यम् । द्विपदः पादो यथा । (१५क० ४५क०) क्रतोः भृद्र्यम् । क्रतोर्भृद्र्यम् । त्रिपदः पादो यथा । (१५अ० ४४क०) अग्ने तम् अद्य । अग्ने तमद्य । चतुष्पदः पादो यथा । (१५अ० ४६क०) अग्ने विश्वेभिः समनाऽअनीकैः । अनेकपदः पादो यथा । (११अ० ३७क०) विधमम् । अग्ने । अरुषम् मियेध्यम् । विधममग्नेऽथ-रुषमिवेध्यम् ॥

घर्णानामेकप्राणयोगः सठ्ठंहिता ॥१५८६

एवं तावत्पादसंहिता ऋतु कर्त्तव्या यजुषु त्वयं विधिः ।
 घर्णानामेकोच्छ्वासोच्चारणयोगः पदे वा वाक्ये विश्रामः सा च
 प्राणसंहिता यत्र भूयांसि पदानि अतिक्रम्यावसानं भवति
 न त्वेकेन प्राणेन तान्विध्याप्तं शक्यन्ते तत्रायं विधिः । यथा ।
 (२१अ० ६१क०) “त्वामद्यऽऋषेयऽऋषीणाद्गपादवृणी-
 तायं यजमानः” यत्र त्ववसानं शक्यते व्याप्तं, तत्रावसान
 एव विरतिः कर्त्तव्या यथा । (३६अ० ८क०) इन्द्रो विश्वस्य
 राजति ॥

विप्रतिषेधऽउत्तरम्बलवदलोपे ॥ १५९ ॥

शास्त्रद्वयमन्यत्र चरितार्थमेकस्मिन्नर्थे सङ्गच्छते यत्र स
 तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेध उक्तः । तत्रोत्तरं शास्त्रं बलवद्भवति
 लोपं वर्जयित्वा लोपे तु यतो लोपस्तदेव शास्त्रं बल-
 वद्भवति यथा “स्वरितवान्त्स्वरित” इत्यस्यावकाशः । अनु-
 दात्तस्वरितसन्धौ स्वरितो भवति यथा (२२अ० ७क०) स्वाहा
 अ॒व॒क्र॒न्दाय॑ । स्वाहा॑ऽव॒क्र॒न्दाय॑, तथा च वक्ष्यति उदात्तवानु-
 दात्तः । अस्यावकाशः । उदात्तानुदात्तसन्धौ उदात्तो भवति ।
 यथा । (१अ० २७क०) मु॒क्ष्मा च॑ अ॒सि । मु॒क्ष्मा चा॒सि । स्वरि-
 तोदात्तसन्धौ परत्वादुदात्त एव भवति । (१अ० ३क०) यथा
 सु॒प्वा इति॑ । सु॒प्वेति॑, (३अ० १०क०) रा॒त्र्या इन्द्र॑वत्या ।
 रा॒त्रेन्द्र॑वत्या, अलोप इति किम् । स्य एष चेत्यनेन शास्त्रेण
 स्यशब्दस्य विसर्जनीयो व्यञ्जने परतो लुप्यते । यथा । (६अ०
 १४क० ए॒ष) । स्यः) । वा॒जी, एतच्च पूर्वं शास्त्रम् । अतोऽन्य-
 द्भवति । रेफे लुप्यते दीर्घञोपधेत्यनेन शास्त्रेण रेफे परभूते
 लुप्यते विसर्जनीय उपधा च दीर्घमापद्यते । एतच्च परं शास्त्रम्

ततो लोपस्य बलीयस्वाङ्गोप एव भवति नोपधादीर्घत्वम् ।
यथा (२३अ० १३क०) एषः स्यः राथ्यः । एषस्य राथ्यो वृषा,
(२५अ० २६क०) एषः छागं + । एषच्छागं + । विसर्जनीय-
लोपः चक्षयोः शमिति न शकारः ॥

विसर्जनीयो रिफितः ॥ १६० ॥

इत उत्तरमकारोपध आकारोपधश्च विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । वक्ष्यति करमनुदात्तम् । यथा । (२५अ० ४१क०)
अच्छिद्रा गात्राण्यसिना मियू काः । संज्ञाकरणे प्रयोजनम् ।
भाव्युपधश्च रिद्विसर्जनीय इति । कुरिति काः ॥

करमनुदात्तम् ॥ १६१ ॥

करित्ये तत्पदमनुदात्तं चेद्विफितसंज्ञं भवति । अधिकार
सूत्रमेतत् । यथा (३३अ० ५६क०) महिपाथः पथ्येठे सुध्र-
काः । अनुदात्तमिति किम् । (२३अ० ५६क०) कौऽअस्य वेद
भुवनस्य नाभिम् ॥

अन्तरनाद्युदात्तम् ॥ १६२ ॥

अन्तरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति प्राद्युदात्तं चेन्न
भवति । अन्तरित्यन्तः (७अ० ५क०) । अन्तस्ते द्यावापृ-
थिवी । अनाद्युदात्तमिति किम् (१०अ० १क०) । समुद्रश्च मध्यं
चान्तश्च, (२३अ० ६२क०) इयं वेदिः परोऽप्रन्तः ॥

अहरभकारपरम् ॥ १६३ ॥

अहरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति भकारपरं चेन्न
भवति । यथा । (१५अ० ६क०) प्रवयान्ताहजिन्ना (११अ
७५क०) अहरहरित्यहं + । अहः । अहरहरप्रयावम् । अम-

कारपरमिति किम् (६अ० १५क०) तत्ते^१ शुध्यतु शमहो^१भ्यः
(३५अ० २क०) । द्युभिरहो^१भिरक्तुभिर्व्यु^१क्तम् ॥

आवर्वरिति समानर्चि ॥ १६४ ॥

आवः । वः । इत्येते पदे रिफिते भवतः । उभे षष्येकस्या-
मृचि यदि भवतः । यथा (१३अ० ३क०) । आवर्वरित्यावः (विसी^१-
मतः) सुरुचो^१ वेनऽआवः । वरिति वः । मतश्रयोनिमसतश्च
विवः । समानर्चीति किम् (४अ० ५क०) । आ यो^१ देवामऽई-
महे, (१६अ० ४६क०) नमो^१ वः (किरिकेभ्यः^१) । (८अ० २२क०)
अस्मै वो^१ ऽअस्विन्द्रियम् ॥

स्तोत-र्वस्तः सनुत-रभा-र्वाद्वा ॥ १६५ ॥

स्तोतः वस्तः सनुतः अभाः वाः हाः । एतानि पदानि
रिफितमज्ञकानि भवन्ति । यथा (२३अ० ७क०) एतत्
स्ता^१त^१नेन । (३अ० २२क०) दोषावस्तर्हिया वयम् । (२०अ०
५२क०) आराश्चिहो^१ षः सनुतय^१यातु । (१२अ० ६१क०) अग्नि
स्वे योनावभारुखा । (५अ० ११क०) इदमहन्तमं^१ वार्व^१हिद्वा ।
(३०अ० १०क०) हाभ्यः^१ स्नामम् ॥

स्वः पदमनरणे ॥ १६६ ॥

स्वरित्येतत्पदं रिफितसंज्ञं भवति । अरणगच्छो यदि
परो न भवति यथा (१८अ० ५०क०) स्व^१ न । स्वर्णं घर्मः^१ ।
(१अ० ११क०) स्व^१ अभि^१ विकस्ये षम् । स्वरभि^१ विकस्ये षम्,
पदमिति किम्, पदावयवस्य रिफितसंज्ञा माभूत् । (१०अ०
६क०) राजस्व^१इति राज् । स्व^१ : सोमस्य टात्तमसि^१ स्वा^१हा
राजस्व^१ अरण इति किम् । (२६अ० २क०) स्वायुचार^१णाय
च ? पदादिश्चाजित्पर इति वक्ष्यति तस्याग्रं पुरस्तादपवादः ॥

पदादिश्चाजित्परः ॥ १६७ ॥

पदादिश्च यदि स्वशब्दो भवति तदा रिफितसंज्ञो भवति
जित्परश्चेन्न स्यात् “हौ हौ प्रथमौ जित्” । “ऊष्माणश्च हवर्जं”
जिटित्युक्तम् (११ अ० २ क० स्वर्ग्यायेति स्वः । ग्याय । स्वर्ग्याय
शक्त्या । पदादिरिति किम् (१० अ० ६ क०) स्वाहा राजस्वः ।
अजित्परमिति किम् (३४ अ० २० क०) स्वः सामिति स्वः साम् ।
पदसंहितोदाहरणम् ॥

ह्याः सवितः पुनस्त्वष्ट्रनेष्ट्रकर्हीतर्मातः
प्रातर्जामातरजीगः प्रणेतरिति च ॥ १६८ ॥

ह्याः सवितः पुनः त्वष्ट्रः नेष्ट्रः अकः होतः मातः प्रातः
जामातः अजीगः प्रणेतः एतेषां पदानां विसर्जनीयो रिफित-
संज्ञो भवति । यथा (१ अ० २ क०) मा ह्यामा ते । (८ अ०
१ क०) देव सवितरिति सवितः । (४ अ० १५ क०) पुनर्मनः ।
(६ अ० २० क०) देव त्वष्ट्रभूरि ते । (२६ अ० २१ क०) ग्रावो नेष्ट्रः
पिब, (३८ अ० ५ क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः । (२३ अ०
६४ क०) मोमृष्टं होतव्यर्ज । (१० अ० २३ क०) पृथिवि मातरमा
मा ह्विठंसीः । (२० अ० २८ क०) इन्द्र प्रातर्जाषस्व नः ।
(२७ अ० ३४ क०) त्वष्ट्रर्जामातरङ्गत । (२८ अ० १८ क०) आदि-
ग्रमिष्टुओषधीरजीगः । (२४ अ० ३६ क०) भग प्रणेतर्भग
सत्यराधः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १६९ ॥

वृद्धमिदं शास्त्रमन्यानि शास्त्राण्यपेक्ष्य । शिवाविहितं

व्याकरणविहितं चास्मिन् शास्त्रे उभयं यतः प्रक्रियते । 'अत एव द्वेतेः शिष्याणामेतच्छास्त्रयाविणां वृद्धिर्भवति ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-

सूत्रे प्रथमोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यश्रीवज्रसुतोव्वटकृतौ प्रातिशाख्य-
सूत्रभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

संज्ञाः परिभाषाश्च प्रथमाध्याये शास्त्रसंव्यवहारार्थमुक्ताः । इदानीं स्वरसंस्कारयोश्चन्द्रमि नियम इति प्रतिज्ञातौ । स्वर-संस्कारावारभ्येत तत्र च प्रथमं स्वरः प्रतिज्ञात इत्यतः स्वर एव प्रथममारभ्यते ॥

स्वरितवर्जमेकोदात्तं पदम् ॥ १ ॥

एकं स्वरितं प्रथमं वर्जयित्वा एकोदात्तं पदम्भवति सर्व-स्मिन्नेव पदे एकमक्षरं स्वरितमुदात्तं च भवति । अन्यान्य-क्षराण्यनुदात्तानीति सूत्रार्थः । तत्र स्वरितस्य चत्वारो भेदा भवन्ति तद्यथा । आदिस्वरितमध्यस्वरितान्तस्वरितसर्वस्वरि-तानि पदानि भवन्ति । आतिस्वरितम् यथा (१६अ० २८क०) व्युत्तकेशायेति व्युत्त । केशाय । मध्यस्वरितं यथा (६अ० ६क०) मनुष्याणाम् । स्वर्गयुयि । अन्तस्वरितं यथा (१अ० १२क०) वैष्णव्यौ, (१अ० २०क०) ध्रान्यम् । सर्वस्वरितं यथा (३अ० ५क०) स्वर् + । उदात्तस्य चत्वारो भेदा भवन्ति तद्यथा । आद्युदात्तमध्वोदात्तान्तोदात्तसर्वोदात्तानि पदानि

भवन्ति । आद्युदात्तं यथा (२४अ० १क०) अश्वः, (४अ० ६क०) स्वाहा । मध्योदात्तं यथा (१अ० २३क०) त्रितायं । अन्तोदात्तं यथा (१४अ० २२क०) इषे ऊर्जे रथ्ये । सर्वोदात्तं यथा (५अ० २०क०) प्र तत् । एता अष्टौ पदभक्तयोऽनेन सूत्रे णोक्ताः आद्युदात्तब्रुदात्तसर्वोदात्तानि वक्ष्यति । एवमेता एकादशपदभक्तयो भवन्ति सर्ववेदेषु ॥

अनुदात्तम् ॥ २ ॥

स्वरितादचरादुदात्ताहा यदवशिष्टं तदनुदात्तं भवति । उक्तान्वेवादाहरणानि । अधिकारार्थमेतत् ॥

नो नौ मे मदर्थे त्रिद्व्येकीषु ॥ ३ ॥

अनुदात्तमित्यनुवर्तते नः नौ मे । एतानि मदर्थे वर्त्तमानानि अस्मदर्थे यदि ब्रुवन्ति । बहुवचनद्विवचनैकवचनाभिधायकानि च यदि भवन्ति यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । नः यथा, (३६अ० ११क०) शन्नऽइन्द्राग्नी, (२५अ० १६क०) स्वस्ति नऽइन्द्र + । नौ यथा (२अ० २७क०) ग्रन्थिरेणौ गार्हपत्यानि सन्तु, मे यथा (१७अ० २क०) इमामऽअग्नेऽइष्टका धेनव + । (२१अ० १क०) इमम् मे वरुण ॥

मा च ॥ ४ ॥

मा इत्येतच्च पदमनुदात्तं भवति । अस्मदर्थे चेद्वर्त्तते । यथा (६अ० १६क०) आ मा गन्तास्मितरा मातरा च । मदर्थे इति किम् (६अ० २२क०) मापो मौषधौ हिठोऽसौः ॥

वो वान्ते त्वदर्थे ॥ ५ ॥

वः वाम् ते एतानि पदानि युष्मदर्थे वर्त्तमानानि बहु-

वचनद्विवचनैकवचनेषु यथासंख्यं वर्त्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति, वः । यथा (२६अ० ११क०) तँव्वो^१ ट्स्मम् । (४अ० ५क०) आ वो^१ देवासऽईमहे । वां यथा (७अ० ८क०) अयँवां मित्रावरुणा सुतः^१ । (७अ० ११क०) या वां कशा मधु^१मती, ती यथा (३अ० ५७क०) एष ते^१ रुद्र भागः^१ । (३अ० १३क०) अयं ते योनिः ॥

त्वा च ॥ ६ ॥

त्वा इत्येतच्च पदं युष्मदर्थं वर्त्तमानमनुदात्तं भवति । यथा (२५अ० ३७क०) मा त्वाग्निर्द्विन^१योद्धमग्निः । (३अ० २६क०) तत्त्वा शोचिष्टृ दीदिवः । नो नो म इति यथा-
 अतन मिडे यन्मदर्थ इति त्रिद्वेदकेष्विति च वदति तच्छिष्य-
 व्युत्पादनार्थम् । मा इत्येतस्य तु पदस्य मदर्थ इति विशेषण-
 कत्वेवम् । प्रतिषेधार्थं यस्यापि सम्भवात् । वो वां ते त्वा
 अतपां च पदानां त्वदर्थे इति विशेषणं शिष्यव्युत्पादनार्थमेव
 अन्यार्थस्याव्यभिचारात् ॥

पूर्ववाननुदेशः ॥ ७ ॥

पूर्वः पदैः प्रज्ञापितस्यार्थस्य यत्पद्यात् । अस्मै एषां अस्मि-
 त्रित्यादि सर्वनामपदं तस्यैवार्थस्याभिधायकमभवति तदनुदेश-
 शब्देनोच्यते । तदनुदात्तमभवति । अस्मै यथा (११अ० ७४क०)
 भरन्तोऽश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । एषां यथा (१०अ० ३२क०)
 दुहेहैषां कृणुहि भोजनानि । अस्मिन् यथा (३अ० १क०)
 अस्मिन् हव्या जहीतन । पूर्ववानिति किम्, (७अ० २१क०)
 सोमं - पवतेऽस्मै ब्रह्मणे । (१६अ० ४७क०) आसां प्रजानाम्-
 घाम्यशनाम् ॥

असि ॥ ८ ॥

असौत्ये तत्पदमनुदात्तं भवति (२अ० १क०) कृणो ऽस्या-
खरेष्टः, वेदिरसि बृहिसि । आख्यातमसि शब्दस्तस्य वक्ष्य-
माणोऽनुदात्तस्वरः प्राप्त एव इह यद्ग्रहणं तदाख्यातपदान-
भिन्नस्यापि ज्ञानार्थम् ॥

यथा गृभो भुवोऽग्निभ्यः ॥ ९ ॥

यथा शब्दो गृभो भुवोऽग्निशब्देभ्यः परोऽनुदात्तो भवति ।
गृभः, यथा (१२अ० ८५क०) पुरा जीवु गृभो यथा । भुव,
यथा (२३अ० २६क०) मृत्यस्याक्षिभुवो यथा । अग्निर्गृभो
(८अ० ४०क०) भ्राजन्तोऽग्निर्गृभो यथा । एतेभ्यः किम् (३अ०
५८क०) यथा नो वस्यसम्करत ॥

गिर्वणः ॥ १० ॥

गिर्वेण इत्येतत् पदमनुदात्तं भवति । (५अ० २६क०)
परि त्वा गिर्वणो गिरः । एतच्चामन्वितत्वादेवानुदात्तं प्राप्त
यत् पुनरुच्यते तदामन्वितानभिन्नस्यापि प्रत्ययार्थम् ॥

अग्ने घृतेनेति च ॥ ११ ॥

अग्ने पूर्वे घृतेनेत्ये तत्पदमनुदात्तं भवति । यथा (१७अ०
५०क०) अग्ने घृतेनाहुत । अग्ने पूर्वमिति किम् । (३अ०
३क०) अङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ॥

प्रचिकितश्च ॥ १२ ॥

प्रपूर्वं चिकित इत्येतत्पदमनुदात्तं भवति । यथा
(१६अ० ५२क०) त्वठं सोमं प्रचिकितो मनीषा । प्रपूर्वमिति
किम् । अन्यपदपूर्वमनुदात्तं न भवति । एतदप्यामन्वितत्वा-
देवानुदात्तं मन्द्धीप्रतिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

एनोऽपापे ॥ १३ ॥

एन इत्येतत् पदमपापे वाच्येऽनुदात्तं भवति । अर्वाशिष्टं चैतत्प्रातिपदिकमात्रं सर्वलिङ्गं गृह्यते पुल्लिङ्गं भवति यथा (१७अ० ५०क०) उदे^१नमुत्तरान्नय, स्त्रीलिङ्गं भवति यथा (१२अ० १५क०) मैना^१न्तर्पमा माचिषाऽभि शो^१चौः, नपुंसके भवति यथा । (१२अ० ३५क०) मा^१तर्व पुत्रं विभृतास्ते नत् । अपाप इति किम् । (८अ० १३क०) देवकृतस्त्रे^१नसा^१ऽव्ययजन-मसि, (३अ० ४५क०) यदे^१नेचक्रमा व्ययम् ॥

इह पूर्वठं श्रुतम् ॥ १४ ॥

इह पूर्वं श्रुतमित्येतदनुदात्तं भवति । यथा (७अ० ८क०) मर्मा^१दृह श्रु^१तुठं हवम् । इह पूर्वमिति किम् । (७अ० ८क०) श्रु^१तुम्^१ मिवावरुणा हवे^१मा । एतद्वाख्यातत्वादनुदात्तं मन्दधोप्रातिपत्त्यर्थमुच्यते ॥

मन्ये पदपूर्वठं सर्वत्र ॥ १५ ॥

मन्ये इत्येतत् पदं पदपूर्वं अनुदात्तं भवति सर्वत्र यथा (१५अ० ४७क०) अग्नि^१ठं होतारं मन्ये दास्-न्तम् । आख्यातत्वादाख्यातवद्ययोगादिभिः स्वरविकारो यः प्राप्तः सोऽनेन सर्वत्र ग्रहणेन निषिध्यते अपदपूर्वस्य स्थाप्यते ॥

वा च कम् चित्तमस्माद् घ ह स्म त्व
ईमर्थ्या अरे स्विन्निपाताञ्चेत् ॥ १६ ॥

वा च कम् उ चित् । समस्मात् । घ । ह । स्म । त्व ईम् । मर्थ्याः । अरे । स्वित् । एतानि पदानि अनुदात्तानि भवन्ति यदि निपातानि भवन्ति । असस्त्वचनानि भवन्तीत्यर्थः । वा यथा । (८अ० ७क०) वातो^१ वा मनो वा । च यथा (२६अ०

(क०) अग्निश्च पृथिवी च मन्त्रते । कं यथा । (२५ अ० ४६ क०)
 [मानु कं भुवना सीषधाम, उ यथा (४ अ० ६ क०) यऽउ
 भृत्याऽरुताः] । चिद्यथा । (८ अ० २३ क०) उतापवक्ता हृदया
 वधश्चित् । समस्माद्यथा । (३ अ० २६ क०) उरुष्या णोऽअघायनः
 समस्मात्, घ (७ अ० ३२ क०) यथा । आ घा येऽअग्निमि-
 धृते । ह यथा (२३ अ० ६३ क०) दृघे हृगर्भमृत्वियम् । स्म
 यथा । (३ अ० ४६ क०) अस्ति हि आ ते शुष्मन्नवयाः, त्वो
 यथा । (१२ अ० ४२ क०) पीर्यति त्वोऽअनु त्वो गृणाति, ईम्
 यथा । (२३ अ० ५५ क०) काऽईमरे पिशाङ्गला । मर्याः यथा ।
 १० अ० ६ क०) आविर्मर्याऽआवित्तोऽअग्निर्गृहर्षतिः । अरे
 यथा । (२३ अ० ५७ क०) अजारे पिशाङ्गला । स्वियथा ।
 (३३ अ० ७४ क०) अधः) स्विदासीर्दपरि स्विदासीश्त् ।
 नेपाता इति किम् । (४ अ० १६ क०) चिदमि मनामि ॥

पदपूर्वमामन्त्रितमनानार्थं पादादौ ॥१७॥

पदपूर्वमामन्त्रितं यत् पदं तदनुदात्तं भवति । यदि
 पदानामभूतस्यार्थस्याभिधायकत्वं भवति । यदि तत् द्विवचन-
 बहुवचनेनारभ्यत इत्यर्थः । यदि च पादादौ न भवति पद-
 पूर्वं भवति यथा । (४ अ० १६ क०) त्वमग्ने व्रतपाऽअमि ।
 (३ अ० ५६ क०) वयथं सोमं व्रते तव । अनानार्थं इति किम् ।
 (५ अ० ३४ क०) मिच्छस्य मा चक्षुषेच्छ्वमग्नेयः, (२२ अ०
 १६ क०) आदित्यानां पत्वान्निहि देवाः । अपादादाविति
 किम् । (७ अ० ११ क०) या वां कशा मधुमत्यश्विना । (१५ अ०
 ३० क०) संठं ममिद्यवसेवृषन्नग्ने ॥

तेनानन्तरा षष्ठेकपदवत् ॥ १८ ॥

तेनामन्त्रितेनाव्यवहिता षष्ठेकपदवद् भवति । आन-

न्त्यर्थं चेह देशकृतमर्थकृतं च गृह्यते । देशकृतं पुरस्तादुपरि-
 ष्टाहा षष्ठान्तं पदमामन्वितस्य । अर्थकृतमेकार्थीभावः । एत-
 दुक्तं भवति । यदि तत् षष्ठान्तमामन्वितस्य विशेषणं भवति ।
 अर्थैकपदवत् स्वरो भवति । एतदुक्तं भवति यदि षष्ठान्तं
 वाक्यादौ पादादौ वा न भवति पदपूर्वं भवति अथ तदप्यनु-
 दात्तं भवति । अतोऽन्यथात्वे आद्युदात्तं भवति । यथा
 (६अ० २७क०) । अपान्नपात् । देवी^१रापोऽपान्नपात् ।
 ऋषी^१णान्नपात् यथा । (२१अ० ६१क०) ऋषी^१णान्नपाद-
 वृणीत । (३७अ० १८क०) विश्वासां भुवां पते, (३४अ० ५६क०)
 उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते । अनन्तरेति किम् । (३४अ० ५८क०)
 ब्रह्मणस्पते त्वमस्येत्त्र एकपदवदिति च वदिति “व्युपदेशा-
 दन्यत्राद्युदात्तत्वं षष्ठ्या भवति यथा । (१२अ० १०८क०) ऊर्जा^१
 नपाज्जातवेद इत्यत्र ऊक्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य तेनानन्तरा षष्ठ्य-
 कपदवदित्यनेन सूत्रेणामन्वितस्यानन्तरा षष्ठ्यकपदवत् स्व-
 लभते इत्येतदुक्तं भवति ॥ अधुनाऽऽमन्वितेन सह षष्ठ्या यत्रै-
 कार्थीभावो न भवति तत्रत्युदाहरणभूतं सूत्रं शिष्यभ्रान्ति-
 व्युदासायं स्वयमेव सूत्रकारः पठति ॥

न पृथिवि देवयजन्योषध्या देव भूरेः पवि-
 त्रपते पवित्रपूतस्यापान्नपान्नृपान्नृपते सोमाग्नेः
 सोमेन्द्रस्य सोमसुवीर्यस्य सोम विश्वेषां देवा-
 नां प्रजापते यस्य यस्य देवाग्ने तवाग्ने व्वाज-
 स्याग्ने वरुणास्यापोऽश्नाकम् ॥ १६ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्याः, देव भूरेः । पवित्रपते पवि-
 त्रपूतस्य अपान्नं नपात् । नपां नृपते । सोमाग्नेः । सोमेन्द्रस्य ।

सोम सुवीर्यस्य, सोम विश्वेषां देवानाम् । प्रजापते यस्य,
 यस्य देव । अग्ने तव । अग्ने वाजस्य । अग्ने वरुणस्य ।
 आपोऽश्वस्माकम् । एतेषामामान्वतानां याऽनन्तरा षष्ठी साऽने-
 तार्थीभावाच्चैकपदवत् स्वरं लभते । यथा (१३० २५क०)
 पृथिवि देवयजनी । पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते । देव भूर-
 ण्या । (८३० ६क०) वामस्य हि चयस्य देव भूरः । पवित्र-
 तं पवित्रपूतस्य यथा । (४३० ४क०) तस्य ते पवित्रपतं
 पवित्रपूतस्य । अपान्नपाद्यथा । (८३० २४क०) अपान्न-
 पात्प्रातरक्षन्सुयुम् । नृणान्नृपते यथा । (११३० २७क०)
 वृणान्नृपते जायसे शुचिः, सोमाम्नेर्यथा । (८३० ५०क०)
 शिक्त्वं देव सोमाम्नेः । सोमाम्नेस्य यथा । (८३० ५०क०)
 सो त्वं देव सोमाम्नेस्य । सोम सुवीर्यस्य यथा । (७३०
 ४क०) अश्चिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य । सोम विश्वेषां
 वानां यथा । (८३० ५०क०) अस्मत्कथा त्वं देव सोम
 विश्वेषां देवानाम् ॥ प्रजापते यस्य यथा । (१८३० ४४क०) स
 भुवनस्य पते प्रजापते यस्य । यस्य यथा, (७३० ७क०)
 यस्य देव दधिषे पूर्वपयम् । अग्ने तव यथा । (१२३०
 ६क०) अग्ने तव अवी वयः । अग्ने वाजस्य यथा ।
 (५३० ३५क०) अग्ने वाजस्य गोमतः । अग्ने वरुणस्य
 यथा । (२१३० ३क०) त्वन्नाऽअग्ने वरुणस्य विद्वान् । आपो-
 षस्माकं यथा । (४३० १२क०) आपोऽश्वस्माकमन्तरुदरे
 येषां । एवमादीन्यान्यान्यपि प्रत्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि,
 यथा । (१२३० ८६क०) यस्यौषधीः प्रसर्पथ ॥

सुमङ्गल सत्यराजन्विकिरिद्र विलोहित
 रिद्र नीललोहित श्रेयस्कर भूयस्कराम्बेऽश्वि-

केऽम्बालिके शरव्ये ब्रह्म सठंशिते मरुते
 ऽअशश्विना यव्ये गव्ये द्यावापृथिवीऽउरे
 ऽग्नाऽइ पत्नीवँल्लाजीश्च्छाचीश्न्मीढुषट्
 शिवतम सहस्राक्ष शतेषुधे व्वसुपते व्वसुदाव
 ॥ २० ॥

सुमङ्गल सत्यराजन् । विकारिद्र विलोहित । दा
 नीललोहित, अयस्कर, भूयस्कर । अस्वेऽम्बिकेऽम्बालि
 शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्विना । यव्ये गव
 द्यावापृथिवीऽउरो । अग्ना इद्र पत्नीवन् । लाजीश्न् । शास्
 इन् । मीढुषट् शिवतम । सहस्राक्ष शतेषुधे, वसुपते वसु
 वन् । एतान्यामान्वतानि, नानुदात्तानि भवन्ति । पदपृ
 मित्यस्यापवादः । सुमङ्गल सत्यराजन्यथा (२०अ० ४क०
 सुश्लोक सुमङ्गल सत्यराजन् । विकारिद्र विलोहित यथ
 (१६अ० ५२क०) विकारिद्र विलोहित नमस्ते । दास्द्र नी
 लोहित यथा । (१६अ० ४७क०) अन्वसस्यते दास्द्र नी
 लोहित । अत्र सुमङ्गलविकारिद्रशब्दस्य पादादिवादाद्युद
 त्तत्वं सिद्धमेव इति तादृशेषणार्थं द्वितीयपदस्योच्यते । ए
 सर्वत्रैतज्जातीयकेषु द्विपदेषु प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । अयस्कर भू
 स्कर यथा । (१०अ० २८क०) बहुकार अयस्कर भूयस्कर
 अस्वेऽम्बिके यथा । (२३अ० १८क०) अस्वेऽम्बिकेऽम्बालि
 न मा नयति कश्चन, शरव्ये ब्रह्म सठंशिते यथा । (१७व
 ४५क०) परापत शरव्ये ब्रह्म सठंशिते । मरुतोऽअश्वि
 यथा । (३३अ० ४७क०) इता मरुतोऽअश्विना । यव्ये ग
 यथा । (२३अ० ८क०) यव्ये गव्येऽएतदन्नमत्तदेवाः, द्याव

पृथिवीऽउरो यथा । (४अ० ७क०) आर्वापृथिवीऽउरोऽअन्त-
रिच । अग्नाऽ३इ पत्क्लीवन्यथा । (८अ० १०क०) अग्नाऽ३इ
पत्क्लीवन सजूः । लाजी३न् शाची३न् यथा । (२३अ० ८क०)
भूर्भुवः । स्वर्लाजी३च्छाची३न् । मीढुष्टम शिवतम यथा ।
(१६अ० ५१क०) मीढुष्टम शिवतम शिवो न+ । सहस्रात्त
शतेषुधे यथा । (१६अ० १३क०) धनुष्ट० सहस्रात्त शतेषुधे ।
वसुपते वसुदावन् यथा । (१२अ० ४३क०) मघवा वसुपते
वसुदावन् ॥

इडोत्तराणि नव स्वानोत्तराणि षडग्न्युत्त-
राणि चत्वारि भगोत्तराणि चेन्द्रोत्तरमेक०
सिनीवाल्युत्तरञ्च प्रजापतये ब्रह्मन्निति च ॥२१॥

इडोत्तराणि नवामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति ।
या । (८अ० ४३क०) इडे, रन्ते । ह्ये, काम्ये । चन्द्रे,
योते । अदिति । सरस्वति । महि । विश्विति । स्वानोत्तराणि
डामन्त्रितानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (४अ०
७क०) स्वान । भ्राज । अङ्गारि । वष्मारि । हस्त । सुहस्त ।
यानो । अग्न्युत्तराणि चत्वार्यामन्त्रितानि पदान्याद्युदा-
त्तानि भवन्ति । यथा (३३अ० ४८क०) अग्ने । इन्द्र । वरुण ।
रत्त । देवा+ , भगोत्तराणि च । चशब्दाच्चत्वार्यवामन्त्रि-
न्याद्युदात्तानि भवन्ति । यथा । (३४अ० ३६क०) भग
ऐतः । भग सत्यराधः । भग । इन्द्रोत्तरमेकं पदमाद्युदात्तं
रति । यथा । (२६अ० ४क०) इन्द्र । गोमन् । सिनीवाल्यु-
त्तञ्च । चशब्दादेकमेवामन्त्रितमाद्युदात्तं भवति । यथा ।
४अ० १०क०) सिनीवालि पृथुष्टुके । प्रजापतये ब्रह्मन्निति

च । पत्र ब्रह्मन्वित्यामन्वितमाद्युदात्तं भवति । यथा (२२अ०
४क०) प्रजापतये ब्रह्मन्वितम् ॥

भूतिराद्युदात्तम् ॥ २२ ॥

अनुदात्ताधिकारो निवृत्तः । इत उत्तरमाद्युदात्ताधिकारः
प्रवृत्तः, भूतिरित्येतत् पदमाद्युदात्तं भवति । यथा (३०अ०
१७क०) भूत्यै जागरणम् । (१२अ० ६५क०) नमो भूत्यै
येदम् । भूतिरिति किम् । (१८अ० ११क०) सतं च मे भविष्यच्च
मे ॥

कदा न रिष्येम पूर्वम् ॥ २३ ॥

कदेत्येतत्पदमाद्युदात्तं भवति । न रिष्येम पूर्वं चेद्भवति
यथा (३४अ० ४१क०) । न रिष्येम कदा चन । न रिष्येम
पूर्वमिति किम् (३५अ० ३२क०) । कदा चन स्तुरीरसि ॥

आमन्वितञ्च ॥ २४ ॥

आमन्वितमाद्युदात्तञ्च भवति । यस्यामन्वितस्याधस्तात्
स्वरो न विहितः । कस्य चाधस्तात् स्वरो न विहितः । पट-
पूर्वं यन्न भवति । पादादौ वाक्यादौ वा यद्भवति तदाद्युदात्तं
भवति । अपदपूर्वञ्च भवति यथा (३५अ० ३८क०) । अग्ने^१ गृह-
पते । वाक्यादौ भवति यथा (५अ० ३४क०) । अग्नयः
सगराः (२२अ० १८क०) । देवाऽऽशाशापालाः । पादादौ
भवति यथा (७अ० ११क०) । या वाङ्मशा मधु^१मन्त्यर्षिना
(३३अ० १०क०) । विश्वेभिः सोम्यमध्वग्ने^१ । सुमङ्गलादि तु
निपातितमेव ॥

कृष्णो मृगसंय्योगे ॥ २५ ॥

कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२अ०

१क०) कृष्णो^१ स्यात्खरे^२ष्टः) । (२४अ० ३६क०) कृष्णो रात्र्या-
ऽऽच्छो^३ जतूः) । सृगसंयोग इति किम् । (२४अ० ४०क०) खा
कृष्णः) कृष्णो गर्दभः) । अत्र कृष्णशब्दो वर्णवचनः वर्णविशे-
षाभिमतत्वात् ॥

व्ययवांश्चान्तः ॥ २६ ॥

अन्तःशब्दो द्विविधः व्ययवानव्ययवांश्च यस्य विभक्त्यादि-
भिर्विकारो न क्रियते सोऽव्ययवान् । तथा चोक्तम् । सदृशं
त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र
व्येति तदव्ययमिति । यस्य पुनर्विभक्त्यादिभिर्विकारः क्रियते
स व्ययवान् । स चाद्युदात्तो भवति । यथा (१७अ० २क०) ।
समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च (२३अ० ६२क०) । इयं वेदिः परो-
ऽअन्तः+ पृथिव्याः) । व्ययवानिति किम् । (७अ० ४क०)
अन्तयं^१च्छ मघवन् ॥

परः प्रधाने ॥ २७ ॥

परशब्दः प्रधानवचनः अपरिमितवचन आद्युदात्तो
भवति । यथा । (८अ० ३६क०) यस्मान्न जातः) परोऽअन्त्यो-
ऽअस्ति^१ । (२३अ० ६२क०) इयं वेदिः परं+ । प्रधान इति
किम् । (१७अ० २६क०) पुरो दिवा परऽएना पृथिव्या ॥

मात्रा च परिमाणे ॥ २८ ॥

मात्राशब्दश्च परिमाणवचन आद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२३अ० ४७क०) कस्य मात्रा न विद्यते । (२३अ० ४८क०)
गोस्तु मात्रा न विद्यते । परिमाण इति किम् । (२२अ०
१६क०) विभुर्मात्रा प्रभूः) पित्रा । अत्र मात्राशब्दस्य सम्बन्धि-
वचनस्य द्वितीयान्तस्यैतद्रूपं भवति । अतः परिमाणवाची न
भवति ॥

दक्षिणा च ॥ २६ ॥

दक्षिणाशब्दाद्युदात्तो भवति । यथा । (१८अ० ४२क०)
तस्य दक्षिणाऽपञ्च रसः । (१७अ० ४०क०) दक्षिणा यज्ञः
पुरऽएतु सोमः + ॥

न दश विश्वकर्मा निषयेन्द्रस्य पातु
सदः सद्भ्येषु ॥ ३० ॥

दश विश्वकर्मा निषद्य । इन्द्रस्य । पातु । सदः । सद्भ्यः ।
एतेषु परभूतेषु दक्षिणाशब्द आद्युदात्तो न भवति । दश
(१६अ० ६४क०) यथा । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः । विश्व-
कर्मा यथा । (१३अ० ५५क०) अयं दक्षिणा विश्वकर्मा ।
निषद्य यथा । (१८अ० ६२क०) आत्र्या जानु दक्षिणतो
निषद्य । इन्द्रस्य यथा । (३७अ० १२क०) पुत्रवती दक्षिणत-
ऽइन्द्रस्याधिपत्ये । पातु यथा । (५अ० ११क०) मनोजवास्वा
पितृभिर्दक्षिणतः पातु । सदः यथा । (८अ० ३६क०) यम-
नेता दक्षिणासदः । सद्भ्यः यथा । (८अ० ३५क०) यम-
नेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः + ॥

कर्णः स्वाङ्गे ॥ ३१ ॥

कर्णशब्दः स्वाङ्गाभिधाव्याद्युदात्तो भवति । यथा ।
(२५अ० २१क०) भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । (२५अ०
२क०) श्रोत्राभ्यां कर्णौ ते दनोमधरकृण्वेन । स्वाङ्ग इति
किम् । (२४अ० ४०क०) श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभः ॥

महो नपुठंसके ॥ ३२ ॥

महशब्दो नपुंसकाभिधाव्याद्युदात्तो भवति । यथा ।
(३अ० २०क०) महस्य महो वो भक्षीय । नपुंसक इति किम् ।

(४५० ३५क०) म॒हो दे॒वाय॒ तदु॒तर्त० संप॒य्य॑त् । (३३अ०
१७क०) म॒होऽग्नेः॑ स॒मिधान॑स्य॒ शर्म॑णि ॥

श्रवश्च ॥ ३३ ॥

श्रवःशब्दो नपुंसकवाच्याद्युदात्तो भवति यथा । (१२अ०
१०६क०) अ॒ग्ने तव॑ श्र॒वो व॑यः । नपुंसक इति किम् ।
(१८अ० १क०) श्र॒वश्च॑ मे श्रुतिश्च॑ मे ॥

अश्वो वीर्ये ॥ ३४ ॥

अश्वशब्दो वीर्यवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (३अ०
२०क०) अ॒श्वस्या॑श्वो॑ वो भ॒क्षीय॑ । वी॒र्य इति॑ किम् ।
(३०अ० १०क०) स्व॒प्राया॑श्वमध॑र्माय । (४०अ० ६क०) अ॒श्व-
न्तमः॑ प्रवि॑शन्ति ॥

एता वर्ण ॥ ३५ ॥

एताशब्दो वर्णवचन आद्युदात्तो भवति । यथा । (२४अ०
८क०) ए॒ताऽऽ॒ग्नेन्द्रा॑ग्नाः । वर्ण॑ इति किम् । (१७अ० २क०)
ए॒ता मेऽ॑श्व॒न् इष्ट॑काः ॥

रोहितश्च केवलः ॥ ३६ ॥

रोहितशब्दश्च वर्णवचनः केवलः असमासस्य आद्युदात्तो
भवति । यथा । (२४अ० २क०) रो॒हितो॑ ध॒म्रो॒हितः॑ ।
वर्ण॑वाचीति किम् । (२४अ० ३७क०) रो॒हित्कु॑ण्ड॒णाची॑
गो॒लत्ति॑का । केवल॑ इति किम् । (२४अ० २क०) ध॒म्रो॒-
हितः॑ कृ॒र्कस्य॑ रोहितः ॥

यन्त्रो राट् ॥ ३७ ॥

यन्त्रोशब्द आद्युदात्तो भवति । राट् परश्च इवति ।

यथा । (१४अ० २२क०) यन्त्री राट् । राट् पर इति किम् ।
यन्त्रामि यमनी ॥

ओषधीरनामन्त्रिते ॥ ३८ ॥

ओषधीशब्दोऽनामन्त्रितविषय आद्युदात्तो भवति ।
यथा । (१२अ० ७५क०) याऽओषधीः (पूर्वा ज्ञाताः) । अना-
मन्त्रित इति किम् । (१२अ० ८६क०) यस्योषधीः प्रसर्पथ ॥

सर्वं विश्वं मानुषाशाः स्वाहा वाजः
पयो नमः ॥ ३९ ॥

सर्वं विश्वं । मानुषा । आशाः । स्वाहा । वाजः ।
पयः । नमः । एतानि पदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । सर्वं
यथा । (३२अ० २क०) सर्वं निम्पा जज्ञिरे । विश्वं यथा ।
(३२अ० ८क०) यत् विश्वं भवत्येकनौडम् । मानुषा यथा ।
(१२अ० १११क०) दैव्यं मानुषा युगा । आशा यथा । (२७अ०
७क०) विश्वाऽआशाः प्रमुञ्चन्मानुषोभियः । स्वाहा यथा ।
(२२अ० ७क०) हिङ्ङाराय स्वाहा । वाजः यथा । (१८अ०
१क०) वाजश्च मे । पयः यथा । (१८अ० ३६क०) पर्य-
प्रयिव्याम् । नमः यथा । (१६अ० १७क०) नमो हिरण्यवा-
हवे ॥

असि शिवा सुषदा पयस्वती यत्ते मधुम-
तोर्वर्चस्वानोजिष्ठो भ्राजिष्ठः शुष्णिणो भद्र-
वाच्चाय वन्द्या मध्या यमादित्यस्वितः सोमेन
स्वसेत्येतेषु ॥ ४० ॥

शिवा । सुषदा । पयस्वती । यत्ते । मधुमतीः । वर्चस्वान् ।

भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठ शुष्मिणी । भद्रवाच्चाय । वन्द्यः । मेध्यः ।
यमः । आदित्यः । त्रितः । सोमेन । स्वसा । असौत्यधस्तादनु-
दात्त उक्तः स एतेषु परभूर्तेषु आद्युदात्तो भवति । शिवा यथा ।
(१३० २७क०) मुद्धा चामिं शिवा । सुषदा यथा । (१३०
२७क०) स्त्रोना चासिं मुषदा । पयस्वती यथा । (१३० २७क०)
ऊर्जस्वती चासिं पयस्वती च । यत्ते यथा । (५३० ६क०)
योऽस्याम्पृथिव्यामसिं यत्ते । मधुमतीयया । (७३० १क०)
वेर्षां भर्गोऽसिं मधुमतीः । वचस्वान्यया । (८३० ३८क०)
त्वन्वेवर्षाम् वचस्वान् । योजिष्टः यथा । (८३० ३८क०)
त्वन्वेवस्वयोजिष्टः । भ्राजिष्ठः यथा । (८३० ३८क०) त्वन्वे-
वर्षाम् भ्राजिष्ठः । शुष्मिणी यथा । (१६३० ७क०) सुरा
त्वमसिं गुष्मिणी । भद्रवाच्चाय यथा । (२१३० ६१क०)
होत्रसिं भद्रवाच्चाय । वन्द्यः यथा । (२६३० ३क०) वड्य-
वर्षाम् वन्द्यः । मेध्यः यथा । (२६३० ३३क०) आगुष्वासिं
मेध्यश्च सप्तम् । यमः यथा । (२६३० १४क०) असिं यमः ।
आदित्यः यथा । (२६३० १४क०) अस्यां दृष्ट्याऽश्वेन् । त्रितः
यथा । (२६३० १४क०) असिं त्रितो गुह्ये । न । सोमेन यथा ।
(२६३० १४क०) असिं सोमेन । स्वसा यथा । (३४३० ३३क०)
या दृष्टवानामसिं स्वसा ॥

धनदारत्नधाभ्याञ्च ॥ ४१ ॥

धनदारत्नधाभ्याम्यरोऽसिश्च आद्युदात्तो भवति । धनदा
यथा । (६३० २८क०) त्वठं हि धनदाऽसिं । रत्नधा यथा ।
(२६३० २१क०) त्वठं हि रत्नधाऽसिं ॥

रायोऽपोषे ॥ ४२ ॥

राय इत्येतत्पदमपोषे परे चाद्युदात्तं भवति यथा ।

(४३० २२क०) त्वे रायो मे रायं + । अपोष इति किम् ।

(४३० २२क०) मा वयथं० रायस्योषेण वि योष ॥

न भागमीशिषयोः ॥ ४३ ॥

राय इत्येतत्पदं भागमीशिषयोः परयोराद्युदात्तञ्च भवति । भागं यथा । (३४३० २३क०) रायो भागम् । ईशिषे यथा । (१७३० ७१क०) राय ईशिषे ॥

त्रिधा बद्धहितयोः ॥ ४४ ॥

त्रिधाशब्दो बद्धहितयोः परयोराद्युदात्तो भवति । बद्धो यथा (१७३० ८१क०) त्रिधा बद्धो त्रिपभो रोरवीति । हितं यथा (१७३० ८२क०) त्रिधा हितं परिभिर्गुह्यमानम् ॥

सुकृतम्भूते ॥ ४५ ॥

सुकृतशब्दो भूताभिधाय्याद्युदात्तो भवति । यथा (७३० ३८क०) उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । भूत इति किम् । सूकृतञ्च (१८३० ५क०) मे सुकृतञ्च मे ॥

द्विरुदात्तानि ॥ ४६ ॥

द्विरुदात्तं येषु तानि पदानि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशठं० ससत्तनूनपत्रे
तनूनपान्नक्तोषासोषासानक्ता द्यावापृथिवी द्या-
वाक्षामा क्रतूदक्षावभ्यामेतवाऽअन्वैतवा इति
च ॥ ४७ ॥

(१७३० ४०क०) बृहस्पति + । (२०३० ४५क०) वनस्पति +
(२०३० ३७क०) नराशठं स +, (४३० ५क०) तनूनपत्रे,

(२०अ० ३७क०) तननपात्, (१२अ० २क०) नक्त्तोषामा,
(२०अ० ४१क०) उषामा नक्त्ता, (१७अ० २०क०) द्यावा-
पृथिवी, (१२अ० २क०) द्यावाक्षामा, (७अ० २७क०) क्रतुद-
त्तावभ्याम्, (१७अ० ८७क०) एतवै, (८अ० २३क०) अन्व-
तवै, एतानि पदानि द्विरुदात्तानि भवन्ति अदेवताद्वन्द्वार्थं
आरम्भः प्रचुराख्ये वोदाहरणानि ॥

देवताद्वन्द्वानि चानामन्वितानि ॥ ४८ ॥

देवताद्वन्द्वानि च द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि
वर्जयित्वा । यथा (२अ० १ क०) अग्नीषोमावभ्याञ्छृष्टृह्वामि
(७अ० २३क०) मित्रावरुणावभ्यां च्वा । देवताद्वन्द्वानौति
किम् (४अ० ८क०) ऋक्त्सामयोः शिल्पे (४अ० २क०)
दीक्षात्पसोस्तनूरमि । अनामन्वितानौति किम् (७अ० १०क०)
ताम्भेन मित्रावरुणा, चशब्दादधस्तनसूत्रविहितान्यनाम-
न्वितानि द्विरुदात्तानि भवन्ति आमन्वितानि त्वामन्वित-
स्वरङ्गभन्ते । यथा (२६अ० ३क०) बृहस्पतेऽसति यदुर्योऽअ-
हात् (२८अ० २६क०) तनूनपात् यऽऋतस्य यानान् ॥

इन्द्राबृहस्पतिवभ्यामिन्द्राबृहस्पती इति
त्रैणि ॥ ४९ ॥

इन्द्राबृहस्पतिवभ्यामिन्द्राबृहस्पती इत्येतयोः पदयोस्त्री-
ण्यचुराण्युदात्तानि भवन्ति । इन्द्राबृहस्पतिभ्यां यथा (७अ०
२३क०) इन्द्राबृहस्पतिवभ्यां त्वा देवाय्यं जज्ञस्य । इन्द्राबृह-
स्पती यथा (२५अ० ६क०) इन्द्राबृहस्पतीऽऊरुवभ्याम् ॥

सर्वमग्नाऽइ लाजीऽञ्छाचौऽनिति त्रिमा-
त्राणि च ॥ ५० ॥

अग्नाऽइ लाजी३न् शाची३न् एतानि पदानि सर्वोदा-
त्तानि भवन्ति त्रिमात्राणि च त्रीण्यक्षराण्येतेषु पदेषु भवन्ति,
यथा (८३० १०क०) अग्नाऽइ इह आकारस्त्रिमात्रः (२३३०
८क०) लाजी३निहेकारः शाची३निहेकारः ॥

प्रणवश्च ॥ ५१ ॥

प्रणवश्च सर्वोदात्तो भवति त्रिमात्रश्च यथा (४०३० १७क०)
ओम् ३स्वस्वहम् ॥

विवेशा३ इति चानुदात्तम् ॥ ५२ ॥

विवेशा३ इत्येतत् पदं सर्वानुदात्तं भवति अन्यमक्षरं
चास्य त्रिमात्रं भवति यथा (२३३० ४८क०) तेषु विश्वं भुव-
न्माविवेशा३, इहाकारस्त्रिमात्रः । अनुदात्तमिति किम्,
(२३३० ५०क०) विश्वंभुवनमाविवेशा३ ॥

आसौदिति चोत्तरं विचारे ॥ ५३ ॥

आसौदित्येतत्पदं विचारे वर्त्तमानमुत्तरं सर्वानुदात्तं
भवति तस्य चान्यमक्षरं त्रिमात्रं भवति यथा (३२३० ७४क०)
उपरि स्विदासौ३त्, इहाकारस्त्रिमात्रः, विचार इति किम्,
(२३३० ११क०) का स्विदासौत् ॥

पूर्वमन्तोदात्तम् ॥ ५४ ॥

आसौदित्येतत्पदं पूर्वं विचारे वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति
त्रिमात्रं चास्यान्यमक्षरं भवति । यथा (३२३० ७४क०) अपः
स्विदासौ३त् इहेकारस्त्रिमात्रः ॥

इन्द्रश्चेन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु ॥ ५५ ॥

देवताइन्द्रं च इन्द्रसोमपूर्वं पूषाग्निवायुषु परभूतेष्वन्तो-
दात्तं भवति, द्विरुदात्तापवादः, इन्द्रपूर्वं यथा (२५३० २५क०)

इन्द्राण्योः प्रियमप्येति पार्थः, (२३० १५क०) इन्द्राण्यो-
रुज्जितमनुजेषुम् (७३० ८क०) इन्द्रवायुबभ्यान्वेषते
योनिः । सोमपूर्वस्य यथासम्भवमुदाहरणम् (२४३० १क०)
बाहोः सौमापीणः ॥

अग्निश्चेन्द्रे ॥ ५६ ॥

अग्निपूर्वश्चेन्द्रेत्तरपदो देवताद्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो भवति
यथा (७३० ३२क०) अग्नोन्द्राबभ्यान्वेषते योनिः ॥

ऋक्क्वामि च ॥ ५७ ॥

ऋक्पूर्वपदः सामशब्दात्तरपदश्च द्वन्द्वसमासोऽन्तोदात्तो
भवति । यथा (४३० १क०) ऋक्क्वामिभ्यः सुन्तरन्तः ॥

यतो गतो ॥ ५८ ॥

यत इत्येतत्पदं गतो वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । यथा
(११३० ३क०) स्वर्ग्यतो घिया दिवम्, इण्गतावित्यस्यैतद्रू-
पम्, गताविति किम् (२३३० ६३क०) यतो जातः प्रजा-
पतिः ॥

पायोर्विशः ॥ ५९ ॥

पायुशब्दात्परो विशः शब्दोऽन्तोदात्तो भवति । यथा
(१३३० ११क०) पायुर्विशोऽस्योऽश्वद्वयः, पायोरिति किम्
(१७३० ८६क०) इन्द्रदेवोर्विशो मरुतः ॥

आयुरर्थ्यमोर्वश्यस्तिभ्यः ॥ ६० ॥

आयुरित्येतत्पदम् अर्थ्यमा उर्वशी अस्ति शब्देभ्यः पर-
मन्तोदात्तं भवति । अर्थ्यमा यथा (२५३० २४क०) मा नो
मिन्नो वरुणोऽस्यैमायुः, उर्वशी यथा (५३० २क०) उर्व-
श्यायुरसि, पदसंहितोदाहरणम् । अस्ति यथा (१५३०

६२क०) अर्धसस्य ते ब्रजनं कृष्णमस्ति आयोद्वा । एतेभ्य इति
किम् (१८अ० ३क०) आयुष मे जुरा च मे ॥

अस्य रोचनाऽसौ बोधा मे पारम्पुरऽएतारो
दिवः कोऽहन्वस्महीँय्य ईशऽईशानेभ्यः ॥६१॥

रोचना असौ बोधा मे पारम् पुरऽएतारः दिवः कः अहम्
त्वम् महीम् यऽईशे ईशानम् एतेभ्यः परः अस्यशब्दोऽन्तोदात्तो
भवति, रोचना यथा (३अ० ७क०) अन्तश्च रति रोचनास्य,
असौ यथा (१०अ० २०क०) असावस्य पिता वयश्च स्याम्
बोधा मे यथा (१२अ० ४२क०) बोधा मेऽअस्य वचसो यविष्ठ,
पारम् यथा (१२अ० ७३क०) अगन्म तमसस्यारमस्य, पुरऽए-
तारो यथा (१७अ० १४क०) ये ब्रह्मणः पुरऽएतारोऽअस्य,
दिवः यथा (२३अ० ५०क०) एकेनाङ्गेन दिवोऽअस्य पृष्ठम्,
कः यथा (२३अ० ५६क०) कोऽअस्य वेदु भुवनस्य नाभिम्,
अहं यथा (२३अ० ६०क०) वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम्, त्वम्
यथा (३४अ० ५८क०) ब्रह्मणस्यते त्वमस्य यन्ता, महीम् यथा
(३३अ० २६क०) इमान्ते धियुम्मभरे मही महीमस्य, यऽईशे
यथा (२३अ० ३क०) यऽईशेऽअस्य द्विपदं, ईशानम् यथा
(२७अ० ३५क०) ईशानमस्य जगताः ॥

प्रत्नां यज्ञस्य हविषः पाहोत्त्पातं
मङ्घो यज्ञमानस्य होतुरजरासो लोकेषु च ॥६२॥

प्रत्नाम् यज्ञस्य हविषः पाहि इत् पातम् मङ्घः यज्ञमानस्य
होतुः अजरासः लोकः इत्येतेषु च प्रत्ययेषु अस्य शब्दोऽन्तो-
दात्तो भवति, प्रत्नां यथा (३अ० १६क०) अस्य प्रत्नामनुद्य-
तम्, यज्ञस्य यथा (४अ० १०क०) आस्य यज्ञस्योद्वचं,

हविष्णः यथा (६अ० ११क०) अस्य हविष्स्मना यज, पाहि
यथा (२६अ० २३क०) शश्वत्तमर्ठं समनाऽस्य पाहि । इत्
यथा (३३अ० ८७क०) अस्य दिन्द्रो वावृधे, पातम् यथा
(७अ० ३१क०) अस्य पातन्वियेषिता, मङ्गः यथा (८अ० १८क०)
अस्य मङ्गः पिवत, यजमानस्य यथा (२२अ० २२क०) अस्य
यजमानस्य वीरो जायताम्, होतुर्यथा (२८अ० ११क०)
अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि । अजरासो यथा (३३अ०
१क०) अस्याजरासो द्रुमाम्, लोकः यथा (३५अ० १क०)
लोकः सुतावतः ॥

अनुदात्तमन्यत् ॥ ६३ ॥

अस्येतत् पदमुक्तादन्यदनुदात्तं भवति, यथा (२३अ०
५८क०) षडस्य विष्ठाः शतम् (३३अ० ८७क०) अद्यातमस्य,
पूर्ववाननुदेश इत्येतस्येवायं प्रपञ्चः ॥

पक्त्वीहसयोरन्त उदात्तं आदिर्वा ॥ ६४ ॥

पक्त्वीः शब्दस्य हसशब्दस्य चान्त उदात्तो भवति आदिर्वा
उदात्तो भवति स्वरविकल्पः, पक्त्वीर्यथा (२१अ० ५८क०)
पचन्पक्त्वीः, हसः यथा (३०अ० २०क०) पञ्चलृष्ट हसाय ॥

टञ्जं टडिः ॥ ६५ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनक्रतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

द्वितीयोऽध्यायः ।

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटसुतोऽष्टक्रतौ

प्रातिशाख्यभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियम इति प्रतिज्ञातम्, तत्र प्रथमाध्याये स्वरसंस्कारयोरेवाङ्गभूताः सन्नाः परिभाषा उक्ताः, द्वितीये स्वरः । अधुना क्रमप्राप्तः संस्कारोऽभिधेयते लोपा-
गमवर्णविकारप्रकृतिभावलक्षणः ॥

सठेऽहितायाम् ॥ १ ॥

इत्ययमधिकारः आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्द्ध-
मनुक्रमस्थामः संहितायामत्येवं तद्वदितव्यं वक्ष्यति च
“उदः स्तभान् लोपम्” उत् (१७अ० ७२क०) स्तभान् उत्-
त्तभान् तेजसा दिशुः उदृष्टं ह ॥

अर्थः पदम् ॥ २ ॥

संज्ञितालक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० १ भू० १५८) “वर्णानामि-
कप्राणयोगः सठेऽहिति” अधुना पदलक्षणमुच्यते अर्थाभि-
धायि पदम् पद्यते गम्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनिनति पदम् यद्येवम्
निपातस्थानर्थकस्य पदसंज्ञा न प्राप्नोति नैष दोषः उपरिष्ठा-
दर्थभेदनिबन्धनं पदचतुष्टयं वक्ष्यति “नामाख्यातोपसर्गनि-
पाताश्चेति” तत्रास्य पदसंज्ञा भविष्यति यथा क्रियावाचक-
माख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् । सत्त्वाभिधायकत्राम निपातः
वादपूरण इति सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः पदप्रतिरूपकस्य
पदावयवस्य पदसंज्ञा माभूदित्यतोऽर्थग्रहणं इहैव पदसंज्ञा
यथा स्यात् (३०अ० १८क०) गोव्यच्छमन्तकाय गोघ्रातम्, इह
माभूत् (१८अ० १२क०) गोघ्रमाद्य मे ॥

पदान्तपदाद्योः सन्धिः ॥ ३ ॥

यः कश्चिद्वैदिकशास्त्रमन्त्रिच्छति स पदान्तपदाद्योर्वैदि-

तव्य इति, ते सन्धयश्चत्वारो भवन्ति स्वरयोः, व्यञ्जनयोः, स्वरव्यञ्जनयोस्तु द्विप्रकारः । पूर्वः स्वरौ भवति पश्चाद्व्यञ्जनानि, व्यञ्जनानि वा पूर्वाणि भवन्ति पश्चात्स्वर इति, स्वरयोर्भवति यथा (४अ० १क०) आ इदम् एदम् । (१८अ० ४५क०) वरुण इह वरु णेह । व्यञ्जनयोर्भवति यथा (१अ० २२क०) सम् यीमि, संय्यीमि, (१अ० २१क०) सम् वपामि संवपामि, स्वरपूर्वो भवति यथा (१अ० १क०) इषे त्वा इषे त्वा, ऊर्जे त्वा ऊर्जे त्वा, व्यञ्जनपूर्वो भवति यथा (१७अ० ५०क०) उत् ए नम् उदे नम्, परिभाषासूत्रमेतत् ॥

न परकालः पूर्वकाले पुनः ॥ ४ ॥

छान्तराः काला इति वक्ष्यति तत्र यः परकालः सन्धिः पूर्वकाले सन्धौ सति पुनः प्राप्नुवन्न भवति यथा (प्रा० अ० ३ सू० १४२) “आकारोपधो यकारमिति, नकारस्याकारोपधस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (७अ० ३८क०) महा२ां-इन्द्र इति, यथा (प्रा० अ० ४। सू० ३६) “कण्ठपूर्वो यकारमरिफित इति, षवर्णपूर्वस्य विसर्जनीयस्य यकारो विहितः स्वरे प्रत्यये, (१२अ० ८२क०) याऽषोषधौरिति ततो द्विशब्दात् परं लक्षणमुक्तम् (प्रा० अ० ४। सू० १२२) “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” ततो यलोपे कृते द्विशब्दात् पूर्वं शास्त्रं पुनः प्रवर्त्तते (प्रा० अ० ४। सू० ५२, ५३) “कण्ठादिवर्ण एकारम्” “उवर्ण षोकारमिति। तत्प्रवर्त्तमानन्निषिध्यत इति सूत्रार्थः ॥

छान्तराः कालाः ॥ ५ ॥

कालाधिकारः द्विः छान्तरा येषां सन्धिकालानां ते छान्तराः कालाः कालशब्दः स्नानपर्यायः, उक्तमुदाहरणम् ॥

विसर्जनीयः ॥ ६ ॥

विसर्जनीयसन्धिरधिकृत इति सूत्रार्थः ॥

चक्षुयोः शम् ॥ ७ ॥

चकारश्चकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः शकारमापद्यते, चकारे यथा (१८अ० १क०) वाज् + च् मे, वाज्श्च मे, छे यथा (१४अ० १८क०) अस्मीवय + छन्द + अस्मीवयश्छन्दः ॥

तथयोः सम् ॥ ८ ॥

तकारश्चकारयोः प्रत्यययोर्विसर्जनीयः सकारमापद्यते, तकारे यथा (३अ० ५७क०) आख्ः) ते पशुः) आखुस्ते पशुः), (१६अ० १क०) नमः + ते रुद्र नमस्ते रुद्र, विसर्जनीयश्चकारसन्धिस्तु संहितायां न विद्यते अतो रूपोदाहरणं दीयते, कः शकारः कस्थकारः ॥

प्रत्ययसवर्णाम्बुदि शाकटायनः ॥ ९ ॥

शषसा मुत्संज्ञा उक्ताः, मुत्संज्ञकेषु परभूतेषु विसर्जनीयः परसवर्णमापद्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा (१७अ० ३३क०) आशुः) शिशानः) आशुश्शिशानः), (८अ० ३४क०) अदितिः) षोडशाक्षरेण अदितिषोडशाक्षरेण, (१अ० १क०) देवो व + सविता देवो वस्सविता ॥

अविकारठं शाकल्यः शषसेषु ॥ १० ॥

विसर्जनीयस्य विकारश्च मन्यते शाकल्यः शषसेषु परभूतेषु, यथा आशुः) शिशानः) आशुः) शिशानः), अदितिः) षोडशाक्षरेण अदितिः) षोडशाक्षरेण, देवो व + सविता देवो व + सविता ॥

प्रकृत्या कखयोः पफयोश्च ॥ ११ ॥

प्रकृत्या विसृजनीयं मन्यते कखयोः पफयोश्च प्रत्यययोः
शाकल्भ्यः, कखयोर्भवति यथा (१२अ० १क०) विष्णोः क्रमः -
विष्णोः क्रमः +, (११अ० २२क०) ततः - खनेम ततः - खनेम,
पफयोर्भवति यथा (८अ० १क०) देव सवितः प्रसुव देव
सवितः प्रसुव, (१२अ० ८८क०) याः फलिनीः याः फलिनी-
र्याः फलाः, कखयोः पफयोश्चेति पृथक्क्षमासकरणमुत्तरार्थम् ॥

जिह्वामूलीयोपध्नीयौ शाकटायनः

॥ १२ ॥

जिह्वामूलीयोपध्नीयौ विसर्जनीय आपद्यते यथा-
संख्यम् कखयोर्जिह्वामूलीयमापद्यते पफयोस्तूपध्नीयम्
शाकटायनाचार्यस्य मतेन, कखयोर्यथा विष्णोः क्रमः -
विष्णोः क्रमः - , ततः - खनेम ततः - खनेम, पफयोर्यथा
(१अ० २क०) वसोः पवित्रम् वसोः पवित्रम्, याः फलिनीः
याः फलिनीर्याः फलाः ॥

लुङ्ङमुदि जित्परे ॥ १३ ॥

मुत्संज्ञकाः शषमाः, जित्संज्ञका द्वौ द्वौ प्रथमौ शषसाश्च,
तत्र शषसेषु “प्रत्ययसवर्णमिति” विसर्जनीयसन्धिरुक्तः अत
इह दशैव जित्संज्ञका गृह्यन्ते, लुक् लुप्यते विमर्जनीयो
मुत्संज्ञके जित्परे परतः, यथा (३अ० २०क०) अन्वः - ल् ।
अन्वमत्याम्भो वो भक्षीय, (१८अ० २७क०) स्थालीभिः -
स्थालीः । स्थालीभिस्तथालीराप्नोति, मुदि जित्परे इति
किम् (२५अ० १८क०) स्वस्ति नः ताव्यः । स्वस्ति नस्त-
र्ह्योऽर्चिष्टनेमिः स्वस्ति ॥

उपवसने पीवः ॥ १४ ॥

उपवसने प्रत्यये पीवशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते यथा (२१अ० ४३क०) पीवः उ॒प॒व॒स॒ना॒ने॒म् पीवो॑पवसना-
नाम् ॥

सऽओषधीमयोः ॥ १५ ॥

सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते ओषधीमयोः प्रत्यययोः, ओषधी यथा (१२अ० ३६क०) सऽओषधीः सौषधीरनु॑रुध्यसे, इम यथा (२८अ० ५४क०) सः इ॒माम् से॒मानो॑ ह॒व्यदा॑तिं जु॒ष्टाणः ॥

व्यञ्जने च ॥ १६ ॥

व्यञ्जने च प्रत्यये सपदसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते, यथा (३अ० २६क०) सः नः स नो॑ बांधि शुधी ह्व॑म्, (१५अ० २८क०) सः जा॑यसे म॒त्यमा॑नः, व्यञ्जन इति किम्, (१५अ० ४२क०) सः अ॒ग्निः सा॒श्च॒ग्निर्यो॑ वसु॑र्गणे ॥

स्य एष च ॥ १७ ॥

स्यएषपदयोः सम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते व्यञ्जनमात्रे, यथा (२२अ० १३क०) स्यः रा॒त्यः ए॒ष स्य रा॑त्यो वृषा, (८अ० १४क०) स्यः वा॒जी ए॒ष स्य वा॑जी क्षि॒प॒णिम्, (२१अ० २६क०) ए॒षः का॑गः ए॒ष चा॑गः ए॒रोऽव्य॑खेन ॥

निशब्दे बहुलम् ॥ १८ ॥

निशब्दः पदान्तीयो लुप्यते बहुलम्, शृङ्गा शृङ्गाणीति प्राप्ते यथा (१७अ० ८१क०) च॒त्वारि॑ शृङ्गा त्रयो॑ऽव्यस्य पादाः, पदा पदानीति प्राप्ते यथा (३४अ० ४३क०) त्री॑णं प॒दा विच॑क्रमे, बहुलग्रहणात् क्वचिन्न च लोपो भवति, यथा (८अ० ४३क०) ए॒ता ते॑ऽव्यग॒प्ते॒ नामा॑नि, क्वचिदिकारमात्रस्य

भवति, एमन् एमनीति प्राप्ते यथा (१३अ० ५३क०) एमन्
त्नादयामि, क्वचिन्नकारमात्रस्य भवति इष्कर्त्तारिम् निष्कर्त्तारि-
मिति प्राप्ते यथा (१२अ० ११०क०) इष्कर्त्तारिमहरस्व, इत्यं-
भूतपदाद्यन्तप्रज्ञस्यर्थं बहुलप्रहणम् ॥

अनितावध्याये ॥ १९ ॥

अस्मिन्नध्यायशेषे येऽन्तःपद आगमा विकाराश्च वक्ष्यन्ते
ते अनितौ इतिकरणे परत्वावस्थिते न भवन्तीति सूत्रार्थः ।
यथा (३अ० ५८क०) श्रेयस्कर श्रेयः कुरिति, (२अ० १६क०)
चक्षुष्माः चक्षुः पा इति, (३४अ० २०क०) स्वर्षाम् स्वः सामिति,
(४अ० ३३क०) धूर्षाहो धूः सहाविति, (३अ० ३६क०) दुर्दभ-
दुर्दभ इति, (३३अ० ११क०) वनर्षदे वनसद इति, (३०अ०
१९क०) अवरस्यराय अवरपरायेति, (२९अ० ५५क०) दुदुक्षन्
दुधुक्षन्निति, (१९अ० २क०) सुषाव सुसावेति, (११अ० ४४क०)
पुरीषवाहनः पुरीषवाहन इति, (१७अ० ५५क०) मामहानः
ममहान इति, (७अ० ४ क०) वृष्टिमान् इव वृष्टिमानि-
वेति, अध्यायशेष इति किम्, (११अ० १५क०) तवसत्तरमिति
तव - । तरम्, अत्रेतिकरणे परत्वावस्थितेऽपि सकारो विद्यत
एव अस्यावधेः प्राग्भूतत्वात् ॥

इतिवच्चर्चयाम् ॥ २० ॥

इतिकरणात् पुरतो यत् पुनः पदवचनं तच्चर्चाशब्देनो-
च्यते तत्रेतिवत् इताविव । यथा इतिकरणे परत्वावस्थिते
आगमविकाराश्च न भवन्ति एवमिहापि न भवन्ति । यथा
श्रेयः कर, चक्षुः पाः । स्वः साम्, धूः सहो, दुः दभः । वन
सदः । अवरः पराय । सु चन्द्र । दुधुक्षन् । सुसाव । पुरीष-
वाहनः । ममहानः । वृष्टिमान् इव । एवं ज्ञाहुः “लोपागम-

विकारांश्च नैवेतिकरणे स्मृताः । अत्रग्रहस्तु चर्चयामितिना
चोपदिश्यते ॥

ककारपकारयोः सकारम् ॥ २१ ॥

विसर्जनीयोऽधिकृतः स यथादिष्टं ककारपकारयोः प्रत्य-
ययोः सकारमापद्यते, यद्यप्यत्राविशेषेण सकार उक्तः तथापि
कण्ठपूर्वस्यैव सकारः, अकण्ठपूर्वस्य तु षकारोऽभिप्रेतः,
यतः “कषौश्च कषौ सकारमिति” अकण्ठपूर्वस्य सकारं
विदधाति, अतोऽकण्ठपूर्वस्य षकारो भवतीति निश्चीयते ॥

भाव्युपधः षकारम् ॥ २२ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाव्युपधो विसर्जनीयः षकार-
मापद्यते ककारपकारयोः प्रत्यययोः । कण्ठपूर्वस्य तु सकार
एव । एतयोर्दुदाहरणान्यत्रे तनसूत्रेषु द्रष्टव्यानि । अधिकार-
सूत्रमेतत् ॥

अविर्निरिड्डाया वसतिर्वरिवः ॥ २३ ॥

आविः निः इडः इडायाः वसतिः वरिवः इति एतेषां
विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते यथायोगं ककारपकारयोः
प्रत्यययोः । यथा (१३अ० १३क०) आवि + कृणुष्व, आविष्कृ-
णुष्व, निः) यथा (६अ० ३६क०) अस्वनिष्पुसमरीर्विदाम्,
इडः) यथा (१५अ० ३ क०) इडस्यदे समिध्यसे, इडायाः
यथा (४अ० २२क०) इडायास्यदममि । वसतिः) यथा (१२अ०
७६क०) पृषोवो वसतिष्कृता, वरिवः) यथा (५अ० ३७क०)
अयन्नोऽग्निर्वरिवस्क्रणीत् ॥

दिवोऽककुत्पृथिव्योः ॥ २४ ॥

दिव इत्येतस्य सम्बन्धो विसर्जनीयः सकारमापद्यते ककुत्

पृथिवीशब्दो वर्जयित्वा । यथा (४अ० ३५क०) टिवः) पुञाय
टिवस्युञ्जाय स्रुय्यीयि (१५अ० ६५क०) टिवस्युष्टे व्यचस्वतीम्,
(१५अ० ५८क०) टिवस्युष्टे ज्योतिष्मतीम्, अककुत्पृथिव्यो-
रिति किम्, (३अ० १२क०) अग्निर्मूर्धा टिवः) ककुत्,
(२८अ० ५३क०) टिवः पृथिव्याः) पय्यर्जि + ॥

रायः सहसः पोषपुत्रयोः ॥ २५ ॥

रायः सहस इत्ये तौ विसर्जनीयौ सकारमापद्यते यथा-
मख्यं पोषपुत्रयोः परयोः, रायः यथा (४अ० २२क०) रायः
पोषेण, मा वृथै० रायस्योषेण वि यौष, सहसः यथा
(११अ० ७०क०) सहसः पुत्रः) सहसस्य त्तोऽभङ्गितः ॥

तमसोऽपरस्तात् ॥ २६ ॥

तमस इत्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते परस्ताच्छब्दं
मुञ्जा, यथा (१२अ० ७३क०) तमसः पारम् तमस्यारम्स्य,
अपरस्तादिति किम् (३१अ० १८क०) आदित्यवर्णन्तमसः
परस्तात् ॥

तपसस्पृथिव्याम् ॥ २७ ॥

तपस इत्ययं विसर्जनीयः पृथिव्यां प्रत्यये सकारमापद्यते,
यथा (३७अ० १६क०) धृत्तां टिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् ।

अध्वनो रजसो रिषः स्पृशस्यातौ ॥ २८ ॥

अध्वनः रजसः रिषः स्पृशः एते विसर्जनीयाः पातो प्रत्यये
सकारमापद्यन्ते, अध्वनः यथा (३अ० १८क०) अध्वनः पातु
पृषाऽध्वनस्य त्विन्द्राय । रजसः यथा (१७अ० ६०क०) रजसः
पाति रजसस्य त्वन्तो, रिषः यथा (१८अ० ७३क०) रिषः
पातु स नो दिवा स रिषस्यातु नक्तम्, पाताविति धातु-

ग्रहणम् अत इहापि भवति, (३७७० ४८क०) ट्रे व रिपस्याति
स्त्रशः यथा (३७७० ११क०) म॒स्त्रश॑स्याहि ॥

अध्वनस्कुर्विति च ॥ २६ ॥

अध्वन इत्ययं विसर्जनीयः कुर्वित्येतस्मिंश्च प्रत्यये सकार
मापद्यते, यथा (२६७० १क०) सका॑म्राऽर॥ अध्वनस्कु॑त् ॥

समानपदे च ॥ ३० ॥

एकस्मिंश्च पदे यो विसर्जनीयः स ककारपकारयोः प्रत्य
ययोर्ध्यायोगं सकारं षकारं चापद्यते, यथा (१०७० २८क०)
श्रेय॑+ कर श्रेय॑स्कर, भूय॑+ कर भूय॑स्कर, (२२७० १क०)
आ॒युः(पाः) आ॒युष्याः ॥

पराववसाने ॥ ३१ ॥

अवमानस्ये परीत्येतस्मिन् पदे प्रत्यये अधस्तनपदसम्बन्ध
विसर्जनीयः सकारमापद्यते, यथा (१२७० ८१क०) ओष॑धय
परि॑ ट्ठिव॑ओष॑धय॒स्परि॑, अधसान इति किम् (१३७० ४५क०)
तम॑ग्ने हे॒डुः परि॑ ते वृणक्त ॥

कविष्करत्कृधिषु ॥ ३२ ॥

कविः करत् कृधि एतेषु च पदेषु प्रत्ययेषु अधस्तनपद-
सम्बन्धौ विसर्जनीयः सकारं षकारं चापद्यते, कविः यथा
(१५७० ३६क०) वस् + क॒विः) म॒स्त्र॑धानो वसु॑ष्कृ॒भिः, करत्
यथा (३७० ५८क०) यथा नो वस्य॑सः करत् यथा नो वस्य॑स-
स्कर॑त्, कृधि यथा (४७० १४क०) पुन॑ ः कृधि॑ प्र॒बुधे॑ नः
पुन॑स्कृधि ॥

कृषीश्च कृधौ सकारम् ॥ ३३ ॥

कृधौ च प्रत्यये कृषीरित्ययं विसर्जनीयः सकारमापद्यते,

या (४७० १०क०) कृषीः) कृषि समस्याः) कृषीस्कृषि, ननु
विष्करत्कृषिष्विति कृषी कृषीरिति विसर्जनीयस्य सकारः
।सः किमनेन सूत्रेण क्रियते एवन्तर्ह्यकण्ठोपधस्य षकारो-
भिप्रेतः स माभूदिति सकारविधानम् अस्माच्च ज्ञापकाद-
कण्ठोपधः षकारमापद्यते इत्येतदध्यवस्थामः ॥

सदो द्यौर्नमस्कृतम्पितापद्येषु ॥ ३४ ॥

सदः द्यौः नमः एतेषां सम्बन्धो विसर्जनीयः यथासङ्गां
तं पिता पथ इत्येतेषु पदेषु प्रत्ययेषु सकारषकारायापद्येत,
दः यथा (१३७० ८क०) येषामसु सदस्कृतम्, द्यौः यथा
(७० ११क०) उपहृतो द्यौष्यता, नमः यथा (१८७० ५४क०)
।श्यायुः शर्म सप्रथा नमस्ये ॥

पतितालव्यस्वरोदये ॥ ३५ ॥

पतिशब्दे तालव्यस्वरोदये प्रत्ययेऽधस्तनपदसम्बन्धो विस-
र्जनीयः सकारमापद्यते । यथा (५७० ४५क०) वाचःऽपतिम्
षस्यति विष्कर्मणमतये, (३४७० ५८क०) ब्रह्मणः
तं ब्रह्मणस्यत्वं त्वमस्य, (७७० १क०) वाचःऽपतये वाचस्यते
रस्य ॥

पदे च ॥ ३६ ॥

पतिशब्दे च पदे एतद्भवति न पदावयवे यथा (८७०
।क०) वाचःऽपतिम्, पद इति किम् (२३७० ६३क०) यतो
।तः प्रजापतिः, (८७० ५४क०) परमेष्ठ्याभिधीतः प्रजा-
पतिः ॥

न परुषः परुषि ॥ ३७ ॥

परुष इत्ययं विसर्जनीयः परुषि प्रत्यये न सकारमापद्यते,

यथा (१३अ० २०क०) परुषः परुषस्वरि, समानपदे चेति प्राप्स्य प्रतिषेधः ॥

वाजपतिर्वासऽएदिधिषुरन्तःपर्शव्येनान्तः-
पार्श्वमिति च ॥ ३८ ॥

वाजपतिः वासः एदिधिषुः अन्तःपर्शव्येन अन्तःपार्श्व-
मित्येते विसर्जनीयाः यथाप्राप्तं न सकारषकारावापद्येते,
(११अ० २५क०) वाजपतिः कृविः) “कविः करत्कृधिष्विति”
प्राप्तिः (३०अ० १२क०) वासः पृष्णनीम्, (३०अ० ६क०) ए दि-
धिषुः पतिम्, “समानपदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः अन्तः(ःपर्श-
व्येन यथा (३६अ० ८क०) अन्तः(ःपर्शव्येनोग्रम्, अन्तःपार्श्वम्
यथा (३६अ० ६क०) अन्तः(ःपार्श्वम्) हाट्टेवस्य, “समा-
पदे च” इत्युभयोः प्राप्तिः ॥

अहः पतौ रेफम् ॥ ३९ ॥

अहरित्ययं विसर्जनीयः पतिशब्दे प्रत्यये रेफमापद्यते
यथा (६अ० २०क०) अहर्पतये स्वाहा, समानपदे इति प्राप्तं
सकारे तदपवादो रेफः ॥

परञ्च मूर्द्धन्यम् ॥ ४० ॥

इत उत्तरं लोपागमवर्णविकारान् वक्ष्यामः ते तावद्भवि-
ष्यन्ति परञ्च दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्वधूः सासहयोः ॥ ४१ ॥

स्वः धूः एतौ विसर्जनीयौ रेफमापद्यते यथासंख्यं सास-
सहयोः प्रत्यययोः परञ्च दन्त्यो मूर्द्धन्यमापद्यते । स्वः यथा
(३४अ० २०क०) स्वः साम् स्वर्षामर्षा वृजनस्य गोपाम्
धूः यथा (४अ० ३३क०) धूः साहो धर्षाहो युज्येधाम् ॥

उकारं दुर्दे ॥ ४२ ॥

दुरित्यं विसर्जनीय उकारमापद्यते दकारे प्रत्यये उकारात्परश्च दन्वो मूर्द्धन्यमापद्यते । यथा (३५० ३६क०) दुः दम् ÷ परि ते दूडभो रथ ÷ ॥

नाशे च ॥ ४३ ॥

नाशे च प्रत्यये दुरित्यं विसर्जनीय उकारमापद्यते उकारात्परश्च दन्वो मूर्द्धन्यमापद्यते । यथा दुः नाशः दूणाशः सृग्यमुदाहरणम् ॥

पुरो दाशे ॥ ४४ ॥

पुर इत्ययं विसर्जनीयो दाशे प्रत्यये उकारमापद्यते परश्च मूर्द्धन्यम् यथा पुरः दाशः अत्र रूपसिद्धिः विसर्जनीयादेशस्योकारस्य चोपधाकारस्य च उवर्णं अकारमित्येकादेश औकारः ततः परस्य दकारस्य डकारः, (१८अ० २०क०) पुरोडाशैर्ह्रि-वौः ॥

अनसो वाही सकारो डकारम् ॥ ४५ ॥

अनशब्दः सान्तः तस्य वाही प्रत्यये सकारमापद्यते । यथा (३५अ० १३क०) अनस् वाहम् अ नड्वाहमन्वारभामहे ॥

उकारमितः सिञ्चतौ सोपधः ॥ ४६ ॥

इतः शब्दसम्बन्धी विसर्जनीय उपधासहित औकारमापद्यते सिञ्चतौ प्रत्यये परश्च मूर्द्धन्यम् । यथा (१८अ० २क०) इतः सिञ्चत पुरीतो पिञ्चता सुतम् ॥

षड्दशदन्तयोः सङ्ख्यावयोऽर्थयोश्च ॥ ४७ ॥

षडित्येतन्न शब्दस्य च शब्दादन्वो वर्णः सोपध औकारमापद्यते परश्च मूर्द्धन्यं दशदन्तयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं संख्या-

वयसोरभिधायकयोः । यथा (१८५० २५क०) षट् दश षोडश
घ मे, षट् दन्ता अस्थीति षोडन्तः एतच्च शिथ्यव्युत्पादना-
र्थं न हि संहितायामुदाहरणं लभ्यते ॥

त आघादनाडम्बरात् ॥ ४८ ॥

आघाशब्दात्परस्तकारः परश्च मूर्धन्यमित्यनेन मूर्धन्यमा-
पद्यते स चेदाघाशब्द आडम्बरशब्दात् परो न भवति । यथा
(२४५० ३५क०) द्राक् आघातः) गोधा कालका दार्वाघाटः),
अनाडम्बरादिति किम् (३०अ० १८क०) शब्दायाडम्बरा-
घातम् ॥

वनसदोऽवेटी रेफेण ॥ ४९ ॥

वनशब्दः सदशब्दे प्रत्यये रेफेण व्यवधीयते स चेद्वनशब्दो
वेट्शब्दात् परो न भवति । यथा (३३अ० १क०) वनसदः-
वनसदो वायवो न सोमाः, अवेट् इति किम् (१७अ० १२क०)
वहिं षट् वेड् नसट् वेट् ॥

पत्न्यौ च सकारिण ॥ ५० ॥

पतिशब्दे च प्रत्यये वनशब्दः सकारिण व्यवधीयते, यथा
(२८अ० ३५क०) वनपतिः वनस्पतिः शमिता देवः) ॥

ऋतावरौ च पतिपरयोः ॥ ५१ ॥

ऋतः अवरश्च शब्दौ सकारिण व्यवधीयेते यथासुजा
पतिपरयोः प्रत्यययोः, यथा (२७अ० ३४क०) ऋतपते ऋत-
स्पते त्वष्टुर्जामातरङ्गत, (३०अ० १८क०) अवरपराय अवर-
सुराय शङ्क धम् ॥

तद्वृहता करपत्न्योस्तलीपञ्च ॥ ५२ ॥

तत् वृहत् एतौ करपतिशब्दयोः प्रत्यययोर्यथासङ्ग

सकारेण व्यवधीयते पूर्वपदयोश्च तकारलोपो भवति । यथा
(११अ० ७८क०) तत् करान् तस्करां २॥ऽउत्, (२५अ० १८क०)
दृहत् पतिः दृहस्यति + ॥

परिक्रते षकारेण ॥ ५३ ॥

परीत्येतत्पदं कृते प्रत्यये षकारेण व्यवधीयते, यथा
(२१अ० ४२क०) परिक्रताः परिक्रृताः शुक्राःऽ ॥

चन्द्रे सु शकारेण ॥ ५४ ॥

चन्द्रे प्रत्यये सुशब्दः शकारेण व्यवधीयते । यथा (१५अ०
४३क०) सुचन्द्र उभे सुचन्द्र सर्पिषे + ॥

दुधुक्षन्धो दकारम् ॥ ५५ ॥

दुधुक्षन्धितस्य शब्दस्य धकारो दकारमापद्यते, यथा
(३३अ० २८क०) दुधुक्षन् सहस्रधाराम्बृहतीन्दुदुक्षन् ॥

भाविभ्यः सः षठ्० समानपदे ॥ ५६ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् भाविभ्य उत्तरः सकारः षकार-
मापद्यते एकपदस्यो चेद्भाविषकारौ भवतः, यथा (१अ०
२५क०) गोस्थानम् व्रजङ्क्छ गोष्ठानम्, (८अ० ५४क०) पर-
मेस्थौ परमेष्ठ्यभिधीताः, (१८अ० २क०) सुषाव सोमम्,
(२५अ० ४६क०) सीसधाम सीषधामिन्द्रश्च, भाविभ्य इति किम्
(८अ० २क०) ध्रुवसदन्त्वा, समानपद इति किम् (१२अ०
३क०) वि सीमतः सुरश्च + ॥

अनुस्वाराच्च तत्पूर्वात् ॥ ५७ ॥

अनुस्वाराच्च परः सकारः षकारमापद्यते, भाविपूर्वात्
यथा (१३अ० ८क०) तपूष्णम्, (१८अ० २०क०) पुरोडाशै-

ह्र्वीष्था, तत्पूर्वादिति किम् (१७अ० ४२क०) उत्सत्त्वंना-
मामकानाम्नांसि ॥

करेफाभ्याञ्च ॥ ५८ ॥

ककाररेफाभ्यां च परः सकारः षकारमापद्यते, ककारा-
इवति यथा (१६अ० ६क०) दिक् सु ये चे नठं रुद्राऽञ्च भितो
टिक्तु, षक् सु ऋक्तु, रेफाइवति यथा (३३अ० १क०) गौः
सु गौर्षु, धूः सु धूर्षु, ननु च यत्र पदकारोऽन्यथाभूतं पदं
करोति अन्यथा चार्षुसंहिता तत्रैव लक्षणं कर्तुं युज्यते, यथा
सुसाव भुषाव, यत्र पुनः पदकारस्य चार्षुसंहितायाश्च समान-
वाक्यत्वं तत्र लक्षणं न घटते व्याकरणस्य विषयः सत्यमेव यदि
नाम प्रसङ्गमुपजीवदाचार्येण शिष्यव्यत्यर्थं कश्चिद्वाकरण-
लक्षण इहासञ्जितः एवं संहितायामविद्यमानेषु लक्षणं द्रष्ट-
व्यम्, अथवा यथा एषाहारस्य मध्वाहरणमुदकाहारस्य मत्स्या-
हरणं पुष्पाहारस्य फलाहारणम् एवमेतदपि एवं च कृत्वा
अदोष एवेति ॥

नेः सीदतेः ॥ ५९ ॥

नेः परस्य सीदतेः सकारः षकारमापद्यते । यथा (७अ-
३४क०) नि सीदत एदं वर्हिर्निषीदत ॥

ससाद् च ॥ ६० ॥

नेः परस्य ससादशब्दस्य सकारः षकारमापद्यते, यथा
(१०अ० २७क०) नि ससाद् नि षसाद् धृतव्रतः, असमान-
पदार्थ आरम्भः ॥

ओकारात्सु ॥ ६१ ॥

ओकारात्पदात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३५० ४६क०) मो सुनः मो षूण्+ ।

जञ्चापृक्तात् ॥ ६२ ॥

एकवर्णं पदमपृक्तमित्युक्तम् जकाराञ्चापृक्तसंज्ञात्परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (११५० ४२क०) ऊँ इति ऊ सु नः ऊँ ऊँऊण्+ ।

अभेञ्च ॥ ६३ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सुसकारः षकारमापद्यते, यथा (३६५० ६क०) अभि सु नः अभौषुण्ः सखी'नाम् ॥

परेञ्च सिञ्चतेः ॥ ६४ ॥

परेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते, यथा (१८५० २८क०) परि' सिञ्चन्ति ॥

अभेञ्च ॥ ६५ ॥

अभेरुपसर्गाच्च परः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायां, यथा (८५० ३०क०) अभि सिञ्चामि अभिषिञ्चाम्यसौ ॥

अव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

• अकारव्यवहितोऽप्यभेरुत्तरः सिञ्चतेः सकारः षकारमापद्यते संहितायाम्, यथा (१०५० १क०) अभ्यसिञ्चन् याभिर्मि'त्वावृ'णाव'भ्यषिञ्चन् ॥

वेर्युदयः ॥ ६७ ॥

वेरुपसर्गात्परः सकारो यकारोदयः षकारमापद्यते, (१२५० ६५क०) विख्यामि तन्त्वि' विष्णाम्नायु'ष्टो न मर्धात्

यकारोदय इति किम् (७अ० ४५क०) विसृः पश्यन्तरि-
क्षम् ॥

हेर्मिथोदयः ॥ ६८ ॥

हिशब्दात् परः सकारो मकारोदयो वा थकारोदयो वा
षकारमापद्यते, मकारोदयो यथा (३अ० ४६क०) हि स्म
अस्ति हि स्मिति शुष्मिन्नव्याः), थकारोदयो यथा (११अ०
५०क०) हि स्या आपो हि ष्ठा मथोभुव- ॥

द्यवेश्च ॥ ६९ ॥

द्यविशब्दाच्च परः सकारः षकारमापद्यते यथासम्भवं
मकारोदयः थकारोदयश्च संहितायाम्, यथा (३३अ० ५३क०)
द्यवि स्थ योऽञ्चन्तरिक्षेऽयऽउप द्यविष्ठ ॥

नेः स्त्यास्तनोः ॥ ७० ॥

निरूपसर्गात् परयोः स्त्यास्तन्योर्धात्वोः सकारः षकारमाप-
द्यते संहितायाम्, यथा (६अ० १५क०) निः स्त्यायताम् आप्या-
यतान्निध्ययताम्, निस्तनिहि (२६अ० ५६क०) निष्टनिहि
दृग्निता बाधमानः ॥

ततच्चौ ॥ ७१ ॥

ततच्चुरित्वेतस्मिन्नन्तरपदे निरूपसर्गसम्बन्धिविसर्जनोय-
सकारः षकारमापद्यते। यथा (१७अ० ८२क०) निः ततच्चुः
स्वधया निष्टतच्चुः ॥

अनोः स्तुवन्याम् ॥ ७२ ॥

अनोरूपसर्गात् परः स्तुवन्तिसकारः षकारमापद्यते। यथा
(३३अ० ६७क०) अतु स्तुवन्ति अतुष्टुवन्ति पूर्वथा ॥

दुष्वप्राम् ॥ ७३ ॥

निपातनसूत्रमेतत् भाविभ्य उत्तरस्य सकारस्य षत्व-
मित्युक्तं समानपदे इह तु विसर्जनीयेन व्यवधानान्न प्राप्नोति
प्रतः षत्वं निपात्यते संहितायाम्, यथा (३५अ० ११क०) दुःख-
णम् अप दुःखप्र^१ठं सुव ॥

वन्दारुमाकिः ॥ ७४ ॥

वन्दारुः माकिः अनयोर्विसर्जनीयस्य सकारः षकारमा-
पद्यते संहितायाम्, तद्ययोः समिति विसर्जनीयस्य सकार
उक्तस्तस्यैव षत्वम्, यथा (१२अ० ४२क०) वन्दारुः ते वन्दा-
रुष्टे तन्वुं वन्दे अग्ने, (१३अ० ११क०) माकिः ते माकिष्टे
व्यथिरादधिर्षीत् ॥

सहेः पृतनायाः ॥ ७५ ॥

एतदपि निपातनसूत्रम् अभाविपूर्वत्वात् षकारो न प्राप्नोति
निपात्यते । यथा (१८अ० ६८क०) पृतनासाहाय्य च पृत-
नासाहाय्य च ॥

सधिरठंशुरदितिः ॥ ७६ ॥

सधिः अशुः अदितिः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते संहितायाम्, सधिः यथा (१२अ० ३६क०) सधिः
व सधिष्टुव सौषधीः, अशुः यथा (५अ० ७क०) अशुः ते
शुष्टुष्टे देव सोम, अदितिः यथा (११अ० ६१क०) अदितिः
वा अदितिष्टा देवी ॥

वायुरग्निरग्नेरेकाक्षरे ॥ ७७ ॥

वायुः अग्निः अग्नेः एतेषां विसर्जनीयसकारः षकार-
मापद्यते एकाक्षरे पदे प्रत्यये, यथा (१४अ० १४क०) वायुः ते
वायुष्टेऽधिपतिः, (१३अ० २४क०) अग्निः ते अग्निष्टेऽधिपतिः,

(२५० ११क०) अग्नेः) त्वा अग्नेद्वास्येन, एकाक्षर इति
किम् (१७५० १६क०) अग्निः तिग्मेन अग्निस्तिग्मे
शोचिषा, (१५० १५क०) अग्नेः तनूः अग्नेस्तनूरसि ॥

सकारपरं च ॥ ७८ ॥

सकारः परो यस्मादेकाक्षरात् स तथोक्तः तस्मिन्नेकाक्षरं
प्रत्यये च शब्दादधस्तनपदसम्बन्धो विसर्जनीयसकारः षका
रमापद्यते संहितायाम्, यथा (४५० २१क०) बृहस्पतिः त
सुन्वे बृहस्पतिद्वा सुन्वे, (१३५० १७क०) प्रजापतिः त
सादयतु प्रजापतिद्वा सादयतु, सकारपर इति किम् (२५
६क०) विष्णुस्त्वा क्रमताम् (१५० ३१क०) सवितुस्त्वा प्रसवे ।

माटभिरर्चिभिः पायुभिर्वरुचीः ॥ ७९ ॥

माटभिः अर्चिभिः पायुभिः वरुचीः एतेषां च पदान
विसर्जनीयसकारः षकारमापद्यते एकाक्षरे प्रत्यये, माटभि
यथा (१२५० ३८क०) माटभिः त्वम् माटभिद्दम्, अर्चिभि
यथा (१२५० ३२क०) अर्चिभिः त्वम् अर्चिभिद्दम्, पायुभि
यथा (३३५० ६६क०) पायुभिः त्वम् पायुभिद्दम्, वरुची
यथा (११५० ६१क०) वरुचीः त्वा वरुचीद्वा देवैः) ॥

घात्तथौ मूर्द्धन्यम् ॥ ८० ॥

षकारात्परः तकारथकारौ मूर्द्धन्यमापद्यते विकारी यथ
सन्नमिति परिभाषितत्वात् तकारस्य ठकारः थकारस्य ठकार
यथा (११५० ६१क०) वरुचीद्वा (२५० १क०) कृणोऽस्य
स्वरे षः ॥

प्रकृत्या नानापदस्ये तकारे ॥ ८१ ॥

इत उत्तरं प्रकृत्या सकारो भविष्यति समानपदस्य

नानापदस्थस्तु यः प्रकृतिभावः स तकारे प्रत्येतथ्यः । अपवाद-
सूत्रमेतत् ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय
सुसन्दृशमभिसत्त्वाऽभिसंविशन्तु सुसस्याऽअति-
स्थूलम्मुसलेपत्क्रीसंय्याजान् क्रतुस्थलाञ्जिस-
क्यो दिविस्पृशा हृदिस्पृशठं० हिंसौर्ऋक्त्वा-
मयोर्ऋक्त्वाभाभ्यान्तित्तिरिः सीसेन सीसाः सी-
सम्प्रशुसनिगोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासञ्च-
तुस्त्रिंशत् ॥ ८२ ॥

अनुसन्तनोतु बृहस्पतिसुतस्य सुसमिद्धाय सुसन्दृशम् अभि
सत्त्वा अभि संविशन्तु सुसस्याः अतिस्थूलम् मुसले पत्नीमंया-
जान् क्रतुस्थला अञ्जिसक्यः दिविस्पृशाः हृदिस्पृशम् हिंसौः
ऋक्त्वाभयोः ऋक्त्वाभाभ्याम् तित्तिरिः सीसेन सीसा सोसम्
प्रशुसनि गोसनि प्रतिसदृङ् प्रतिसदृक्षासः चतुस्त्रिंशत् एते
सकाराः प्रकृत्या भवन्ति सकारः षकार प्राप्नोति स निषिध्यत
इति सूत्रार्थः, इदानौमुदाहरणानि दीयन्ते । अनुसन्तनोतु
यथा इदम्मे कर्मदं वीर्यंमृतोऽनुसन्तनोतु, बृहस्प-
तिसुतस्य यथा (८३० ६क०) बृहस्पतिसुतस्य देव, सुस-
मिद्धाय यथा (३३० २क०) सुसमिद्धाय शोचिषे, सुसन्दृशम्
यथा (३३० ५२क०) सुसन्दृशन्त्वा वयम्, अभि सत्त्वा यथा
(१७३० ३०क०) अ॒भि वी॑रोऽ॒भि स॑त्त्वा स॒हो॑जाः), अभि
संवि शन्तु यथा (१३३० २५क०) इन्द्र॑मिव देवाऽ॒भि सं॑वि-
शन्तु, सुसस्याः यथा (४४० १०क०) सु॒स्याः) कृ॒षी॑स्कृ॒धि,
अतिस्थूलम् यथा (३०३० २२क०) अति॑स्थूल॒क्षाति॑कृशञ्च,

मुसले यथा उल्लूखलमुसले, पञ्जीसँख्याजान् यथा
 (१८ अ० २८ क०) शँय्यना पत्क्रीसँख्याजान्, क्रतु-
 खला यथा (१५ अ० १५ क०) पुञ्जिकखला च क्रतु-
 खला च, अञ्जिमकथो यथा (२४ अ० ४ क०) शिति-
 कसो'ञ्जिमकथः, दिविस्वशा यथा (१५ अ० २७ क०) घृत-
 प्रतीको बृहता दिविस्वशा, हृदिस्वशम् यथा (१५ अ० ४४ क०)
 क्रतुञ्च भृदृ हृदिस्वशम्, एतेषां पदानां सकारो भाव्यप-
 धत्वात् षत्वं प्राप्नोति तस्यैतेन प्रकृतिभावः, द्विष्नीः यथा
 (४ अ० १ क०) स्वधिते मैनृ द्विष्नीः अनुस्वाराच्च
 तत्पूर्वादिति प्राप्तिः, ऋक्शामयोः यथा (४ अ० ८ क०)
 ऋक्शामयोः शिल्बे ऋक्शामाभ्यां सुन्तरन्तः, करे-
 फाभ्याञ्चेति प्राप्तिः, तित्तिरिः यथा (२४ अ० ३६ क०)
 तित्तिरिस्ते मर्पाणाम्, एकाक्षरे सकारपरि चेति प्राप्तिः,
 इदमर्थेन च नानापदस्थे तकार इति सूत्रावयवः कृतः
 अन्यथातित्तिरिपदे सकारो न विद्यत इति मोहः स्वात्,
 सीसेन यथा (१८ अ० ८० क०) सीसेन तन्त्रं मनसा, सीसाः
 यथा (२३ अ० ३० क०) रजता हरिणीः सीमायुजो युज्यम,
 सीसम् यथा (१८ अ० १३ क०) सीसञ्च मे, पशुसनि यथा (१८ अ०
 ४८ क०) प्रजासनि पशुसनि, गोसनिर्यथा (८ अ० १२ क०) यो
 गोसनिस्तस्यैत इष्टयजुषः । प्रतिसदृङ् यथा (१० अ०
 ८१ क०) सदृङ् च प्रतिसदृङ् च, प्रतिसदृक्षासः यथा (१७ अ०
 ८४ अ०) प्रतिसदृक्षामऽएतनं, चतुस्त्रिंशत् यथा (२५ अ०
 ४१ क०) चतुस्त्रिंशद्वाजिनं, न चात्र भाविविसर्जनीय-
 व्यवहितः अतो नैवेह षत्वशङ्का किमनेन सूत्रावयवेनेति
 एवन्तर्हि येऽन्येऽपि चतुःशब्दविसर्जनीयव्यवहितास्तेषां षत्वा-
 र्थम् । (१४ अ० २४ क०) यथा चतुः स्तोमः चतुष्टोमं ॥

ऋकाररेफारुदयश्च ॥ ८३ ॥

ऋकारोदयः रेफोदयः अरुदयश्च सकारः प्रकृत्या भवति,
ऋकारोदयः यथा (१४अ० २८क०) त्रिऋभिरस्तुवत, रेफोदयः
यथा (१७अ० २४क०) तिस्रश्चमे, अरुदयः यथा (१अ० १५क०)
वाचो विसर्जनम् ॥

पृथिविदिव्युपरिचर्षणिशकुनियासिभ्यः ॥ ८४ ॥

पृथिवि दिवि उपरि चर्षणि शकुनि यासि एतेभ्यो भाविभ्यः
धरः सकारः प्रकृत्या भवति संहितायाम्, पृथिवि यथा (८अ०
२क०) पृथिवि सदन्त्वा, दिवि यथा (८अ० २क०) दिवि सद्-
न्देवसदम्, उपरि यथा (८अ० ३६क०) उपरि सटो दुर्वस्वन्तः,
चर्षणि यथा (२८अ० १क०) चर्षणीसहो वेत्तु, शकुनि यथा
(२५अ० ३क०) शकुनि सादिन, यासि यथा (२१अ० ३क०)
अवयासि सिसौष्ठाः ॥

ऋषरेभ्यो नकारो णकारश्च समानपदे ॥ ८५ ॥

ऋकारणकाररेफेभ्य उत्तरो नकारो णकारमापद्यते
समानपदे, ऋकाराङ्गवति यथा (११अ० २७क०) नृणाम्, षका-
णाङ्गवति यथा (१अ० १०क०) पूष्णः, रेफाङ्गवति यथा (३अ०
४८क०) पूर्णा, एते प्रत्ययनकाराः ऋषरेफेभ्य उत्तराः सन्तो
णकारमापद्यन्ते, अयं तावत् सूत्रार्थो व्याकरणविषयप्रदर्श-
नार्थं क्लियते ॥

स्वरयवहकपैश्च ॥ ८६ ॥

स्वरैर्यकारवकारहकारैः कवर्गपवर्गाभ्याश्च व्यवहितो
नकारः ऋषरेभ्य उत्तरो णकारमापद्यते संहितायाम्, यथा
(१२अ० २८क०) नृमनाः तृतीयमेषु नृमणाः, (११अ०

४४क०) पुरीषवाहनः अग्नेऽपुरीषवाहणः, (५अ० ३१क०)
 प्रवाहनः विमूरसि प्रवाहणः, ऋषरेभ्य इति किम् (५अ०
 ३१क०) वरिसि हव्यवाहनः, समानपद इति किम्
 (८अ० २६क०) प्र नो यच्छत्व्यमा ॥

निषसाय रथवाहणमिन्द्रऽएणम्परिणीयते
 समिन्द्रणऽउरुष्याणो रक्षाणः घूणः घुणः घुणा-
 सत्या स्वर्णस्यूरिणी प्रणऽआयूष्णि ॥८७॥

निषसाय रथवाहणम् इन्द्र एणम् परिणीयते समिन्द्रणः
 उरुष्याणः रक्षाणः घूणः घुणः घुणासत्या स्वर्ण अस्यूरिणी
 प्रणऽआयूष्णि एते च णकारा निपात्यन्ते यदत्र लक्षणानानु-
 पपन्नं तत्सर्वे निपातनात्सिद्धम् । यथा निषसाय अत्र ह्योर्न-
 कारयोगत्वं निपात्यते प्रथमस्य तवर्गे चेति निषेधः उत्तरस्य
 तु नकारव्यवहितत्वात् नकारश्च स्वरयवहकपां मध्ये न
 पठ्यते, (२२अ० ८क०) निषसाय स्वाहोत्पिताय, रथवाहणं
 यथा (२६अ० ४५क०) रथवाहनम् धकारिण व्यवधानादप्राप्तिः
 अतो निपात्यते रथवाहणठं हविरस्य नाम, इन्द्रऽएणम् यथा
 (२६अ० १३क०) इन्द्रऽएणम् इतऽउत्तरमसमानपदत्वादप्राप्तं
 णत्वं निपात्यते । इन्द्रऽएणं प्रथमोऽअर्धतिष्ठत्, परिणीयते यथा
 (३३अ० ७४क०) परिणीयते सोऽअध्वराय परिणीयते कृविः),
 समिन्द्रणः यथा (८अ० १५क०) इन्द्र नः समिन्द्र णो मनमा
 नेषि गोभिः, उरुष्याणः यथा (३अ० २७क०) उरुष्याणः उरु-
 ष्याणोऽअघ्रायतः) समस्मात्, रक्षाणः यथा (३अ० २६क०)
 रक्ष नः रक्षाणो ब्रह्मणस्पति, घूणः यथा (३अ० ४६क०) घूनः
 मोघूणोऽइन्द्रात्, घुणः यथा (२७अ० ४१क०) अभौषु नः अभौषु
 णाः सखी नाम, घुणा यथा (२०अ० ८१क०) गोमदूषु नासत्वा

नीर्मट्ठुषा सख्या, स्पर्ण यथा (१८७० ५०क०) स्वः न स्वर्ण
घर्मः) स्वाहा, अखूरि णी यथा (२७० २७क०) अखूरि नौ
अखूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु, प्रण आयूष्णि यथा (२३७०
३१क०) प्र नः आयूष्णि प्रण आयूष्णि तारिषाः, आयूष्-
षीति किम् (३४७० ३६क०) भग् प्र नो जनय गोभिः ॥

परिणऽङ्गति शाकटायनः ॥ ८८ ॥

परिण इति निपात्यते शाकटायनाचार्यस्य मतेन, यथा
परि नः परिणो रुद्रस्य हेतिः, शाकटायन इति किम्
(१६७० ५०क०) परि नो रुद्रस्य हेतिः ॥

प्र नेतिनुदातिहिनोमीनाम् ॥ ८९ ॥

प्रपूर्वाणाम् नेति नुदाति हिनोमि एषां शब्दरूपाणां
नकारो णकारमापद्यते संहितायाम्, अत्र नेतिनुदात्योर्धातु-
प्रहणमतः सर्वप्रत्ययान्तयो भवति हिनोतेस्तु विकरणनिर्देशा-
यत्र विकरणं तत्रैव भवति, नेति यथा (११७० ८क०) प्र नय
ऋण्य देवाव्युम्, नुदाति यथा (१५७० १क०) प्र नुदानः अग्ने
जानान् प्रणुदानः, हिनोमि यथा (३५७० १८क०) प्रहि-
नोमि क्रुव्यादमग्निं प्रहिणोमि ॥

प्रकृत्या पदान्तीयः ॥ ९० ॥

पदान्तीयो नकारो हल् प्रकृत्या भवति, समानपद इति
प्राप्तिः, यथा (१८७० ७०क०) पितृन् हविषेऽन्नत्वे, (३४७०
४१क०) पूषन्तव व्रते वयम्, (३७० ४७क०) अक्रन् कर्म कर्म-
कर्तः ॥ . .

निवनिनसः प्रपीनम् ॥ ९१ ॥

नि वनि नसः प्रपीनम् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति,
समानपद इति प्राप्तिः । नि यथा (२४७० १८क०) कृष्णा

बभ्रु, नी'काशाः, वनि यथा (१३० १७क०) ब्रह्मवनि' त्वा
 चत्रवनि', नसः यथा (२४३० ३६क०) वाह्वीनि'सस्ते म'स्या
 अर'ण्याय, प्रपीनम् यथा (१७३० ७८क०) अपाम्पपी'नमग्न् ॥

श्रीमनाऽङ्गुल्येके ॥ ६२ ॥

अयञ्च नकारः प्रकृत्या भवति एकेषामाचार्याणाम्भतेन,
 यथा (१७३० ५७क०) श्रीमनाः श्रुतपयाः, एकेषामिति
 किम् श्रीमणाः श्रुतपयाः ॥

इन्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्तग्नन्दुःष्वप्नम्
 ध्रुवयोनिः पुरोऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याश्चर्म-
 म् ॥ ६३ ॥

इन्द्राग्नी चित्रभानो वार्त्तग्नम् दुःष्वप्यम् ध्रुवयोनिः पुरो-
 ऽनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्याः चर्मन्म एतं च नकाराः समान-
 पद इति प्राप्तणकाराः प्रकृत्या भवन्ति, इन्द्राग्नी यथा (२३०
 १५क०) इन्द्राग्न्योर्ज्जितिम्, चित्रभानो यथा (२०३० ८७क०)
 इन्द्रायहि चित्रभानो, वार्त्तग्नम् यथा (६३० ८८क०) इन्द्रस्य
 वार्त्तग्नमसि, दुःष्वप्नम् यथा (३५३० ११क०) अप' दुःष्व-
 प्प'ठं सुव, ध्रुवयोनिर्यथा (१४३० १क०) ध्रुवचित्तिर्ध्रुव-
 योनिः, पुरोऽनुवाक्याभिः यथा (२०३० १२क०) ऋचं ÷ पुरो-
 ऽनुवाक्याभिः, पुरोऽनुवाक्याः यथा (२०३० १२क०) पुरो-
 ऽनुवाक्या यु'ग्याभिः, चर्मन्म यथा (३०३० १५क०) साध्ये-
 भ्यश्चर्मन्म ॥

तवर्गे च ॥ ६४ ॥

तवर्गे च प्रत्यये ऋधरेफेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति,

यथा (७अ० १५क०) तृम्यन्तु होवाः, (२५अ० १क०) अक्-
कन्देन तालु ॥

षादनन्तरञ्चकारे ॥ ६५ ॥

षकारादनन्तरो नकारञ्चकारे प्रथये प्रकृत्या भवति,
यथा (३३अ० ८क०) उषस्वेष नृमणः ॥

शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपि ॥ ६६ ॥

शकारलकारसकारव्यवहितः वर्गाश्च ते मध्यमाश्च वर्ग-
मध्यमाः चटतवर्गाः तैश्च व्यवहितो नकारञ्चषरेभ्य उत्तरो
प्रकृत्या भवति, शकारव्यवहितो यथा (१२अ० १क०) दृशानो
रुक्कः, (५अ० ३२क०) सुन्नाडसि कुशानु⁺, लकारव्यवहितः
यथा (२५अ० २क०) निऋतिर्निर्जजल्येन, सकारव्यवहितः यथा
(१६अ० ६४क०) अपाण् रसेन वरुणः, चवर्गव्यवहितः
यथा (२०अ० ४२क०) प्राचीनं ज्योति⁺, (३अ० ७क०) अन्त-
श्चरति रोचना, टवर्गव्यवहितः यथा (११अ० ६क०) वैष्टुभेन
कन्दसा, (११अ० ११क०) अनुष्टुभेन कन्दसा, तवर्गव्यवहितो
यथा (२६अ० ५७क०) रथिनो जयन्तु, (१०) आक्षौ इमे, ननु
शिलिसिवर्गमध्यमव्यवहितोऽपीत्यनेन सूत्रेण एतैर्वर्णव्यव-
हितञ्चषरेभ्य उत्तरो नकारः प्रकृत्या भवति समानपद
इत्युक्तम्, तथा “ञ्चषरेभ्यो नकारो णकारेण समानपदे”
“स्वरयवहकपैश्च” इत्यनेन एतैर्वर्णव्यवहितोऽपि नकारो णका-
रमापद्यते समानपदे इत्युक्तम्, एवं य एव स्वरयवहकपव्यति-
रिक्ता वर्णास्त एव शिलिसिवर्गमध्यमाः अतोऽनेन सूत्रेण न
प्रयोजनम् एवन्तर्ह्युभयथा लक्षणानुसङ्गं शिष्यबुद्धिव्यादा-
नार्थम् ॥

दीर्घम् ॥

विसर्जनीय इत्युपक्रम्य द्वयोर्यञ्जनयोः सन्धौ ये लोपा-
गमवर्णविकारास्ते प्रतिष्ठादिताः, अधुना स्वरस्य व्यञ्जनेन
सह सन्धौ यः स्वरविकारः स उच्यते ऋस्वः स्वरो दीर्घविकार-
मापद्यते अधिकारसूत्रमेतत् ॥

अश्वरश्मिमतिमुमतिश्वसुतचारयघृणिसेदि-
मेन्द्रियधारयचित्रभङ्गुरवयुनाश्वस्यहृदयघुष्यत्ता-
भ्यवताध्यर्चशक्तिपुरुशचि वकारे ॥ ६८ ॥

अश्व रश्मि मति मुमति श्व सुत चारय घृणि सेदिम
इन्द्रिय धारय चित्र भङ्गुर वयुन अश्वस्य हृदय घुष्य ऋत
अभि अश्वत अधि अर्च शक्ति पुरु शचि एते ऋस्वस्वरा वकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, अश्व यथा (१२अ० ८१क०) अश्वा-
वतीँ सोमावतीम्, रश्मि यथा (१५अ० ६३क०) रश्मीवती-
भास्वतीम्, मति यथा (२२अ० १२क०) प्रदेवार्य मतीविदे,
मुमति यथा (२२अ० १२क०) मुष्टतिँ सुमतीवध् +, श्व
यथा (२४अ० ३३क०) श्वाविङ्गीमी, सुत यथा (२०अ०
८८क०) विप्रजूतः सुतावतः, चारय यथा (२३अ० २१क०)
सुमञ्जिच्चारया वृषन्, घृणि यथा (२४अ० ३६क०) उष्ट्रो घृणी-
वान् । सेदिम यथा (२५अ० १५क०) देवानाँ सुख्यमुपसे
दिमा वयम् । इन्द्रिय यथा (६अ० २०क०) इन्द्रियावाग्निदि-
न्तमः । धारय यथा (६अ० ८क०) हृहस्यते धारया वसूनि,
चित्र यथा (३अ० १८क०) चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीथ,
भङ्गुर यथा (११अ० २६क०) हन्तारभङ्गुरा वताम् । वयुन
यथा (५अ० १४क०) विहोत्रा दधे वयुनाविदेक + । अश्वस्य
यथा (२५अ० ४२क०) एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता, हृदय यथा
(८अ० २३क०) उतापेवन्ना हृदया विधसित्, घुष्य यथा

(२५७० ४१क) परु'परुनघुष्ठा विशस्त, ऋत यथा (१२७० १११क०) ऋतावानमहिषम्, अभि यथा (१४७० २३क०) अभीवर्त्तःऽसविर्त्तं० शो वर्त्त'द्वावि'शः), अवत यथा (१२७० ८८क०) इदम् प्रावता वच', अधि यथा (२५७० ३६क०) अधीवासंय्या हिरण्यान्यस्यै, अर्च यथा (३३७० २३क०) अर्चा विश्वानराय विश्वा भुवे', शक्ति यथा (२६७० ४६क०) कृच्छ्रे अत्रितः शक्ती'वन्तो गभीराः), पुरु यथा (३३७० ८१क०) इमा- ऽत्त्वा पुरुवसो । शचि यथा शचीवसे ॥

नाश्ववद्विरश्यात् ॥ ६६ ॥

अश्ववदित्ये तत्पदत्र दीर्घमापद्यते हिरण्यश्याद्यदि परं भवति, यथा (८७० ६३क०) आपवस्त्र हिरण्यवदश्ववत् ॥

अभि विख्ये षं वीर विप्रव वत्स ह्रत वाजय-
न्तेषु ॥ १०० ॥

अभीत्ये तत्पदं विख्ये षम् वीर विप्रव वत्स ह्रत वाजयन्त इत्येतेषु न दीर्घमापद्यते । विख्ये षं यथा (१७० ११क०) स्वरभि'विख्ये'षम् । वीर यथा (१७७० ३७क०) अभिवी'रो- ऽभिसत्त्वा सहोजाः), विप्रव यथा (२७० १८क०) इमा वाच- मभि विश्वे' गृणन्त' +, वत्स यथा (२६७० ११क०) अभि वत्सन्न स्वसरेषु धेनव', ह्रत यथा (१८७० ६६क०) अभि ह्रत' वई'मान'म्ययारुम्, वाजयन्तः यथा (१८७० ७५क०) अश्याम् वाजमभि'वाजयन्तः ॥

अश्वस्य वाजिन इति च ॥ १०१ ॥

अश्वस्य वाजिन इति च द्विपदस्य न पूर्वपदान्तो दीर्घ-

मापद्यते, यथा (२२अ० ३७क०) अश्वेख वाजिनश्च चि
सिमाः) ॥

विश्व सहभुवपुषवसुषु ॥ १०२ ॥

विश्व इत्येतत्पदं सह इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते,
सह यथा (७अ० ३६क०) विश्वा साहमवसे नूतनाय, भुव
यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय विश्वाभुवे, पुष
यथा (२५अ० ४५क०) विश्वा पुषे रयिम्, वसु यथा (२अ०
३क०) गन्धर्वस्वा विश्वा वसुः ॥

नरहामित्रेषु च ॥ १०३ ॥

नरहामित्रेषु च प्रत्ययेषु विश्वशब्दो दीर्घमापद्यते, नर
यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वा नराय, हा यथा (१७अ०
४८क०) विश्वाहा शर्म यच्छतु, मित्र यथा (१३अ० ५७क०)
विश्वामित्रेऽश्विः । पृथग्योगकरणं शिष्याणामवग्रहत्वव्यु-
दासप्रज्ञत्यर्थम् । अर्थव्याख्यानाथं त्ववयवदर्शनम् ॥

तिष्ठाद्युदात्तम् ॥ १०४ ॥

तिष्ठेतत् पदं दीर्घमापद्यते यद्याद्युदात्तं भवति, यथा
(११अ० ४२क०) तिष्ठा देवो न सविता, (१०अ० २२क०)
तिष्ठा रथमधियं वञ्छस्ता, आद्युदात्तमिति किम् (८अ०
३३क०) आतिष्ठ इव ह्यर्थम् ॥

प्र वणशृङ्गायासेषु ॥ १०५ ॥

प्र इत्येतत् पदं वन शृङ्गायास इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमा-
पद्यते, वन यथा (१२अ० ५०क०) प्रा वणोभे + मजोषसः ।
शृङ्गा यथा (२४अ० १७क०) प्रो शृङ्गा माहृद्वाः, यास यथा
(३८अ० ११क०) प्रा यासाय स्वाहा ॥

नि वारहारयोरनवग्रहे ॥ १०६ ॥

नि इत्ययमुपसर्गो वारहारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते
अवग्रहवर्जिते, वार यथा (१८अ० १२क०) नौवारोश्च मे, हार-
यथा (१७अ० ३२क०) नौहारिण प्राहृता, अवयवव्युत्पत्त्यर्थं
वचनम् अनवग्रहाणां हि मध्ये वक्ष्यति ॥

नाऽवनयामि ॥ १०७ ॥

अवेत्येतन् पदं न दीर्घमापद्यते नयामौल्येतस्मिन् प्रत्यये
यथा (५अ० २५क०) अव नयामि वैष्णवान् । धारयामित्येत-
स्मिन् सूत्रेऽवशब्दस्य नकारे दीर्घत्वं वक्ष्यति तस्मात् पुरस्ता-
दपवादः ॥

धारयाम योजाव सचस्व नुद मोषु जयतो-
रुथ्य रक्ष यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायतातु
येन नकारे ॥ १०८ ॥

धारयाम योज अव सचस्व नुद मोषु जयत उरुथ्य रक्ष
यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायत आतु येन एते ऋत्वा नकारे
प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, धारयाम यथा (१७अ० ८०क०) धार-
यामा नमोभिः, योज यथा (३अ० ५२क०) योजान्विन्दुते
हरी, अव यथा (११अ० ४१क०) क्वा नो देव्या धिया, सचस्व
यथा (३अ० २४क०) सचस्वा नाः स्वस्तये, नुद यथा (१५अ०
१क०) अग्ने जातान् प्रणुदा नाः, मोषु यथा (३अ० ४६क०)
मोषुण्डुन्द्रात्रं प्रुत्सु देवैः, मोऽइति किम् (११अ० ४२क०)
ऊर्द्धुः ऊर्षुण्डु तये, जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता
जयता नराः, उरुथ्य यथा (३अ० २६क०) उरुथ्याणोऽप्रघा-
यतः, रक्ष यथा (३अ० ३०क०) रक्षा यो ब्रह्मणस्पते, यज

यथा (३३अ० ३क०) यज्ञो नो मिन्नावरुणा, यच्छ यथा
 (३६अ० १३क०) यच्छा नः शर्म सप्रथाः, भस्वय यथा
 (३३अ० ३४क०) अपि यथा युवानो मक्षथा नः, पिपृत यथा
 (३३अ० ४२क०) निरुहसः पिपृता निरुद्धात्, गायत यथा
 (३३अ० ६२क०) उपास्मै गायता नरः, आतु यथा (३३अ०
 ६५क०) आतु नः इन्द्र उवहन, (३३अ० ८७क०) येन यथा
 (३४अ० १७क०) येना नः पूर्वे पितर- ॥

भव च ॥ १०६ ॥

भवेत्ययं ऋक्सो दीर्घमापद्यते नकारे प्रत्यये, यथा (१२अ०
 ११४क०) भवा नः सप्रथस्तमः सखा वृधे, पृथग्योगकरणसुत्-
 राथम् ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुषु च ॥ ११० ॥

सचा वरूथ्य वाजस्य पायुः एषु च प्रत्ययेषु भवेत्वेतत्पदं
 दीर्घमापद्यते, सचा यथा (३४अ० ५६क०) इन्द्रं प्राशूर्भवा
 सचा, वरूथ्य यथा (३अ० २५क०) उत त्राता शिषो भवा
 वरूथ्यः, वाजस्य यथा (१२अ० ११२क०) भवा वाजस्य
 सङ्ग्रथं, पायुः यथा (१३अ० ११क०) भवा पायुर्विशोऽश्रस्या-
 ऽप्रदम्बः ॥

अपृक्तः सौ ॥ १११ ॥

अपृक्तग्रहणेनेह उकारो गृह्यते नाकारो दीर्घविधनात्,
 अपृक्त उकारो दीर्घमापद्यते सुप्रत्यये, यथा (११अ० ४२क०)
 उ सु नः ऊङ्ङुजपुण- , (२०अ० ८१क०) गोमदपुणा सखा ॥

रथि तकारनकारयोः ॥ ११२ ॥

रथीत्येतत्पदं तकारनकारयोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते,
 यथा (१२अ० ५६क०) रथी तमए रथी नाम् ॥

अथोदारिथ शोच पनय सादयर्जु वृष शत्रु,
सलक्ष्माघाघारात्यृतभवत यकारे ॥ ११३ ॥

अथ उदारिथ शोच पनय सादय ऋजु वृष शत्रु सलक्ष्म
घ अघ अराति ऋत भवत एते ऋखा यकारे प्रत्यये दीर्घ-
मापद्यन्ते, अथ यथा (१२अ० १२क०) अवाधुमं विमध्यमए
अथाय, उदारिथ यथा (१७अ० ७५क०) अस्माद्योने कृदा-
रिथिा यज, शोच यथा (३अ० ३क०) बृहच्छोचा यविष्ठर,
पनय यथा (१६अ० ६४क०) देवत्वा पनया युजम्, सादय यथा
(११अ० ३५क०) सादया युजए सुकृतस्य योने, ऋजु यथा
(२५अ० १५क०) देवानां भद्रा सुमतिऋजू यताम्, वृष यथा
(२०अ० ४६क०) वृषायमाणो वृषभस्तृषाषाट्, शत्रु यथा (१२अ०
५क०) शत्रूयतो हन्ता, सलक्ष्म यथा (६अ० २०क०) सलक्ष्मा
यद्विषु रूपं भवति, घ यथा (७अ० ३२क०) आघा येऽअग्निम्,
अघ यथा (३अ० २७क०) अघायतः समस्मात्, अराति यथा
(१२अ० ५क०) अराती यतो हन्ता, ऋत यथा (१३अ० २७क०)
मधु वातोऽऋता यते, भवत यथा (३३अ० ५१क०) अर्वाञ्चो-
ऽअद्या भवता यजन्ताः ॥

व वृधवृजोः ॥ ११४ ॥

वृ इत्ययं ऋसो वृधवृजोः प्रत्यययोर्दीर्घमापद्यते, वृध यथा
(७अ० ३६क०) अस्मद्द्रुग्वारुधे, वृज यथा (३३अ० ४४क०)
म वावृजे ॥

अद्य तठं हकारचकारभवत वृणीमहे
देवेषु ॥ ११५ ॥

अद्य इत्ययं ऋस्वस्तकार हकार चकार भवत वृणीमहे देव

इत्येतेषु प्रत्ययेषु दीर्घमापद्यते, तम् यथा (३३अ० ८७क०)
 अद्या तमस्य महिमानम्, हकार यथा (८अ० ४५क०)
 अद्या हुवेम, चकार यथा (२१अ० १क०) हवमद्या च मृडय
 भवत यथा (३३अ० ५१क०) अद्या भवता यजन्ताः, हृणीमं
 यथा (३३अ० १७क०) तद्देवानामवोऽमद्या हृणीमहे, देः
 यथा (३३अ० ४२क०) अद्या देवाः ॥

न होतरि ॥ ११६ ॥

होहशब्दे प्रत्यये अद्येत्ययं ऋस्वी न दीर्घमापद्यते, अथ
 स्तनसूत्रेण प्राप्तस्य प्रतिषेधः, यथा (२८अ० ३४क०) तमद
 होतरिषितः (२१अ० ५८क०) अग्निमद्य होतारमहृषीता
 यम् ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिबेत स्म तिष्ठ

रक्षा मकारे ॥ ११७ ॥

शृणुत त्विषि भ्रजि भवत पिव इत स्म तिष्ठ रक्ष एते
 ऋस्वा मकारे प्रत्यये दीर्घमापद्यन्ते, शृणुत यथा (७अ० ३४क०)
 शृणुता मऽहमए हवम, त्विषि यथा (१६अ० १७क०) शृष्यन्त
 राय त्विषी मते । भ्रजि यथा (२८अ० २२क०) चित्तं वात
 ऽहव भ्रजौ मान्, भवत यथा (८अ० ४क०) आदित्यासो
 भवता मृडयन्तः, पिव यथा (३३अ० १०क०) पिबो मिच्छस्य
 धामभिः, इत यथा (३३अ० ४७क०) इता मरुतो अर्षिना,
 स्म यथा (३३अ० ८४क०) देवासो हिष्मा मग्ने समन्ववः ।
 तिष्ठ यथा (३३अ० १३क०) श्रूयतामभि तिष्ठा मङ्गाः, सि
 तिष्ठाद्युदात्तमित्याद्युदात्तस्य दीर्घभाव उक्तः, अनुदात्तार्थं भार
 षः, रक्ष यथा (२८अ० ४७क०) रक्षा माकिर्बोऽमघमए सः
 ईशत ॥

विश्वदेव्यसोमौ वत्याम् ॥ ११८ ॥

विश्वदेव्यसोमावेन्नो ऋस्वौ वति प्रत्यये दीर्घमापद्यते,
विश्वदेव्य यथा (११अ० ६१क०) अदितिश्चा देवी विश्वदेव्या-
वती, सोम यथा (१२अ० ८१क०) अश्वावतीः सोमावतीम्,
वत्यामिति किम् (२४अ० १८क०) पिबृणाए सोमवताम् ॥

उष महोभिर्नक्तो मीकारैकारौकारनका-
रेभ्यः ॥ ११९ ॥

उष इत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते महोभिः नक्त ईम् ईकार-
एकारौकारनकारेभ्यः परश्चेद्भवति, महोभिः यथा (२०अ०
४० । ४१क०) प्रथमाशामहोभिः उषामा नक्तो ब्रह्मती,
नक्त यथा (१२अ० २क०) नक्तोषामा समनसा, ईम् यथा
(१५अ० २४क०) प्रति धेनुमिवायतीमुषामेम्, ईकारात् यथा
(२८अ० १४क०) देवीऽउषामा नक्तो, एकारात् यथा (२९अ०
३१क०) यजतेऽउषाकेऽउषामा नक्तो, औकारात् यथा (२०अ०
१७क०) द्विव्येन योनाऽउषामा नक्तो, नकारात् यथा (३४अ०
४०क०) अश्वावतीर्गोमतीर्नऽउषामेः, एतेभ्यः पर इति किम्
(२०अ० ३६क०) समिहऽइन्द्रऽउषसाम् ॥

पूरुषोऽवसाने ॥ १२० ॥

पूरुष इति दीर्घो निपात्यते अवसाने चेद्भवति, यथा
(१२अ० ८१क०) न सरिष्याति पूरुषः, अवसान इति किम्
(३१अ० २क०) पूरुषऽएय ॥

पूष्णो जहीमस्तेष्वत्र ॥ १२१ ॥

अत्रेत्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते पूष्णः जहीमः ते इत्येतेषु
प्रत्ययेषु, पूष्णः यथा (२५अ० २७क०) अत्रा पूष्णः, जहीमः

यथा (३५ अ० १० क०) अत्रा जह्नीमोऽशिवा यो, ते यथा
(२८ अ० १८ क०) अत्रा ते रू॒पमु॒त्त॒मम् ॥

नरस्मत्सः ऋषीन् नस्तः आहुर्नियुङ्गिषुषु यत्र

॥ १२२ ॥

नरः सप्तऋषीन् नः तः आहुः नियुङ्गि एतेषु प्रत्ययेषु यत्रे-
त्ययं ऋस्वो दीर्घमापद्यते, नरः यथा (२८ अ० ४८ क०) यत्रा
नरः सच्च विचुद्रवन्ति, सप्तऋषीन् यथा (१७ अ० २६ क०)
यत्रा सप्तऋषीन् पुरः, नः यथा (२५ अ० २२ क०) यत्रा
नश्चक्रा जुरसं तनूनाम्, तः आहुः यथा (२८ अ० १५ क०) यत्रा
तः आहुः परमं जनित्रम्, नियुङ्गिः यथा (१३ अ० १५ क०) यत्रा
नियुङ्गिः सचसे शिवाभिः ॥

अभिमाति घृतनासु सपत्न धूर्विश्व समत्सु

घृतना व्रातेभ्यः सहेः ॥ १२३ ॥

अभिमाति घृतनासु सपत्न धूः विश्व समत्सु, घृतना व्रात
इत्येतेभ्य उत्तरस्य सहेः ऋस्वो दीर्घमापद्यते, अभिमाति यथा
(१२ अ० ११३ क०) सँवृषण्यान्यभिमातिषाह्, घृतनासु यथा
(११ अ० ७६ क०) जेतारमन्मिमृतनासु सामहिम्, सपत्न यथा
(५ अ० १० क०) सिष्टिष्ठासि सपत्नसाहो, धूः यथा (४ अ० ३३ क०)
उन्नावेत धूर्षाहो, विश्वे यथा (७ अ० ३६ क०) विश्वासाहमवमे
नूतनाय, समत्सु यथा (१५ अ० ४० क०) येना समत्सु सामह्, घृतना
यथा (१८ अ० ६८ क०) घृतनाषाह्वाय च, व्रात यथा
(२८ अ० ४६ क०) सतो वीराः उरवो वातसाहाः ॥

उक्थाच्च शसेः ॥ १२४ ॥

उक्थशब्दात्परस्य शसेर्धातोर्ङ्स्त्वो दीर्घमापद्यते, यथा
(१७अ० ३१क०) उक्थशसः उक्थशासश्चरन्ति ॥

एवाच्छ चक्रमाथ ॥ १२५ ॥

एव अच्छ चक्रम अथ एते ङ्स्त्वा व्यञ्जनमात्रे दीर्घमाप-
द्यन्ते, एव यथा (१३अ० २०क०) एवा नो' दूर्वं' प्रतंतु, अच्छ
यथा (१६अ० ४क०) गिरिशाच्छा वदामसि, चक्रम यथा
(३अ० ४५क०) यदेनश्चक्रमा वयम्. अथ यथा (२६अ० २५क०)
अथा मन्दस्वजुषाणाः ॥

विद्वा सौत्रामण्याम् ॥ १२६ ॥

विद्वा इत्ययं ङ्स्त्वो दीर्घमापद्यते सौत्रामणीमन्त्रं मुक्त्वा,
यथा (१२अ० १६क०) विद्वा तं'ऽअग्ने, असौत्रामण्यामिति
किम् (१६अ० ६८क०) यो'श्च विद्वा या२'ऽऽउ' च न प्र'विद्वा ॥

अधा यत्स्मग्नावायुषु ॥ १२७ ॥

अध इत्ययं ङ्स्त्वो व्यञ्जनमात्रे दीर्घमापद्यते, यथा (१७अ०
६४क०) अधा मपत्नानिन्द्राग्नी मे', यत् स्मग्ना वायुः इत्ये-
तेषु प्रत्ययेषु न दीर्घमापद्यते, यत् यथा (२७अ० ६क०) अमुत्र
यादध यद्यमस्य, स्म यथा (१५अ० ६२क०) अध स्म ते
ब्रजनम्, ग्ना यथा (३३अ० ४८क०) रुद्रोऽधग्नाः, वायुम्
यथा (२७अ० २४क०) अध वायुं नियुते, अयत्स्मग्नावायु-
ष्विति किम् (१६अ० ६८क०) अधा यथा नाः पितरः ॥

पूर्वी इन्द्वेष्ववायुषु ॥ १२८ ॥

इन्द्वेषु समासेषु बायुरहितेषु पूर्वः पदान्तो दीर्घमाप-
द्यते, यथा (२अ० १५क०) अग्नीषोमी', (२अ० ३क०) मित्रा
वरुणौ, (२५अ० ६क०) इन्द्राबृहस्पती', इन्द्वेष्विति किम्

(४५० ३३क०) अवीरहणौ ब्रह्मचोदनी, अवायुष्विति किम्
(७५० ८क०) इन्द्रवायुभ्यान्वा ॥

हरि शयेत्येके ॥ १२६ ॥

हरि इत्यस्य एके आचार्या दीर्घमिच्छन्ति शयप्रत्यये, यथा
(५५० ८क०) हरि शया हरी शया, इक इति किम् या
तेऽपग्ने हरि शया ॥

पिवा सोमं पिवा सुतस्य स्था मयो भुवो
नूरणे शमीष्व मामहानो मामहन्तामशीतम
रीरिषो रीरिषत यामयन्ति हि आ ते वर्डया
रयिः शुधी हवञ्चरा सोम सूयवसिनी श्रोता
ग्रावाणो धर्षा मानुषः पाथा दिवो युक्त्वा हि
गमयातमः सिञ्चता सुतम्परीवापऽउक्त्वा
शस्त्रायत्ता हवीःष्याच्या जानु क्षामा रेरिहत्
क्षामा भिन्दन्तो रुहेमा स्वस्तये जनयथा च
धारयाम पितरा मृधो बोधा मे विचृता बन्ध-
मवता हवेषु शृणुधी गिरो रक्षा तोकञ्चर्षणीस-
हाञ्चर्षणीधृतो येना समत्सु वनेमा तऽक्तध्याम
ते शिञ्चा सखिभ्यस्तचारथन्दीया रथेनेता
जयत वर्डया त्वं प्रब्रवामा घृतस्याजगत्या
परस्या ररिमा हि पुरी तता ग्रीहाकर्णशुण्डा-
कर्णौ प्रकृतिदीर्घावित्येके नौ काशाऽअनू काशेन

चक्राजरसमिथूकस्तरता सखायः सासङ्गानपा-
मार्गीभयादतऽष्टतौषहमभीषु सुष्टरीमा जुषा-
णा यजा देवान् येना पावकाप्रवायन्तो यदी सर-
मा खदया सुजिह्व निषद्या दधिष्व सदतना
रणिष्ट न भरा चिकित्वांश् चिकित्सा गविष्टा-
ववाद्द्रक्षा चायुनक्सजा रराणः सादन्यमिति
च ॥ १३० ॥

पिबा सोमम्, पिबा सुतस्य, स्थामयो भुवः, नरले,
शमीष्व, मामहानः, मामहन्ताम्, अश्रीतम, रौरिषः, रौरि-
पत, यामयन्ति, हिष्मा ते, वर्हया रयिम्, शुधी ह्वम्, चरा
सोम, सूयवसिनी, श्रोता यावाणः, धर्षा मानुषः, पाथा दिवः,
युत्सा हि, गमयातमः, सिञ्चता सुतम्, परीवापः, उक्था
शंस्त्राणि, अत्ता हवींषि, आच्या जानु, क्षामा रेरिहत्,
क्षामा भिन्दन्तः, रुहेमा स्वस्तये, जनयथा च, धारयाम,
पितरा मृधः, बोधा मे, विचृता बन्धम्, अवता ह्वेषु, शृणुधी
गिरः, रक्षा तोकम्, चर्षणीसहाम्, चर्षणीष्टतः, येना समक्षु,
वनेमा ते, ऋध्यामा ते, शिक्षा सखिभ्यः, तत्रारथम्, दीया
रथेन, इता जहत, वर्हया त्वम्, प्रब्रवामा हृतस्य, आजगन्था
परंस्याः, ररिमा हि, पुरी त्वा, झीहाकर्णः, शृण्ठाकर्णः, नी
काशाः, अन्नू काशेन, चक्राजरसम्, मिथूकः, तरता सखायः,
सासङ्गान्, अपामार्गः, उभयादतः, ऋतौषहम्, अभीषु,
सुष्टरीमा जुषाणा, यजा देवान्, येना पावक, प्रवायन्तः,
यदी सरमा, खदया सुजिह्व, निषद्या दधिष्व, सदतना रणि-

ष्टन, भरा चिकित्वान्, चिकित्सागविष्टौ, अवाद्दत्, रच
 च, आयुनकृष्टजा रराणः, सादन्यम्, एते इस्वा दीर्घमाप
 द्यन्ते । पिब सोमम् यथा (२६अ० ४क०) पिब्रा सोमं शत
 क्रतो, (७अ० ३६क०) पिब्रा सोमं मनुष्यं मदाय, पिब सुतर
 यथा (३३अ० ७०क०) पिब्रा सुतस्यान्वसो मदाय, स्थ मयं
 भुवः यथा (११अ० ५०क०) आपो हि ष्ठा मयो भुवः, तु रां
 यथा (१७अ० १०क०) तूर्वन्नयामन्नेतशस्य नूरणे, शमीष्व यथ
 (१अ० १५क०) हविः शमीष्व, ममहानः यथा (१७अ० ५५क०
 समिहेऽग्नावधिं मामहानः), ममहन्ताम् यथा (३३अ
 ४२क०) तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम्, अशि तम यथ
 (२अ० २०क०) अग्ने दध्यायोऽशौतम, रौरिषः यथा (१६अ
 १६क०) मानोऽअश्वेषु रौरिषः, रौरिषत यथा (२५अ० २२क०
 मा नो मध्या रौरिषतायुः, यमयन्ति यथा (२५अ० ३६क०
 प्रिया देवेष्वायामयन्ति, हि स्म ते यथा (३अ० ४६क०) अस्मि
 हिस्मा ते, हीति किम् (१५अ० ६२क०) अध स्म ते ब्रजनम्
 वर्हय रयिम् यथा (३अ० १४क०) अथा नो वर्हया रयिम्
 शुधि हवम् यथा (२१अ० १क०) इमं मे वरुण शुधौ हवम्
 चर सोम यथा (४अ० ३७क०) प्रचरा सोम दुयन्ति, श्रोत
 यावाणः यथा (६अ० २६क०) श्रोता यावाणो विदुषो न
 यज्ञम्, धर्ष मानुषः यथा (६अ० ८क०) मुञ्चामि धर्षा मानुषः
 पाथ दिवः यथा (८अ० ३१क०) एथा दिवो विमहसः, युक्त
 हि यथा (८अ० ३४क०) युक्त्वा हि केशिना हरौ, गभय
 तमः यथा (८अ० ४४क०) अधरं गमया तमः, सिञ्चत यथा
 (१८अ० २क०) परीतो पिञ्चता सुतम्, परि वापः यथा (१८अ०
 २१क०) परी वापः पयो दधि, उक्थ शस्त्राणि यथा (१८अ०
 १८क०) कन्दो भिरुक्था शस्त्राणि, अत्त हवीऽपि यथा (१८अ०

६८क०) अत्ता हवीःषि, प्रयतानि बृहृषि, आच्य जानु यथा
 (१८अ० ६२क०) आच्या जानु दक्षिणतः । चाम रेरिहृत् यथा
 (१२अ० ६क०) चामा रेरिहृहीरुध +, चाम भिन्दन्तः यथा
 (१८अ० ६८क०) चामा भिन्दन्तोऽग्ररुणीः । रुहेम स्वस्तये
 यथा (२१अ० ६क०) अस्मवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये, जनयथा च
 नः यथा (११अ० ५२क०) आपो जनयथा च नः, धारय मयि
 यथा (११अ० ५८क०) धारया मयि प्रजाम्, तर मृधः यथा
 (११अ० ७२क०) अग्ने त्वन्तरा मृधः, बोध मे यथा (१२अ०
 ४२क०) बोधा मे अस्य, विचृत बन्धम् यथा (११अ० ६३क०)
 विचृता बन्धमेतम्, अवत हवेषु यथा (१७अ० ४३क०) देवा
 अवता हवेषु, मृणुधि गिरः यथा (१३अ० ५२क०) पृाहि
 मृणुधी गिरि +, रक्ष तोकम् यथा (१३अ० ५२क०) रक्षा तोक-
 मुत्कनना, वर्षणिसहाम् यथा (२८अ० १क०) चर्षणीमह्ना
 वेत्वाज्यस्य, चर्षणिधृतः यथा (७अ० ३३क०) ओमामश्चर्षणी-
 धृतः, येन समत्स, यथा (१५अ० ४०क०) येना ममत्स, माम-
 ह्ना +, वनेम ते यथा (१५अ० ४०क०) वनेमा तेऽभिष्टिभिः,
 ऋध्याम ते यथा (१५अ० ४४क०) ऋध्यामा तऽओहैः, शिक्त
 मखिभ्यः यथा (१७अ० २१क०) शिक्ता मखिभ्यो हृविषि, तत्र
 रथम् यथा (२८अ० ४५क०) तत्रा रथमुपे ग्रमठे संटेम,
 दीय रथेन यथा (१७अ० ३६क०) बृहस्पते परि दीया रथेन,
 इत जयत यथा (१७अ० ४६क०) प्रेता जयता नराः, वर्डय
 त्वम् यथा (१७अ० ५२क०) तमग्ने वर्डया त्वम्, प्रब्रवाम
 वृतस्य यथा (१७अ० ८०क०) वयन्नाम प्रब्रवामा घृतस्य, जगन्त्य
 परस्याः यथा (१८अ० ७१क०) परावतऽआजगत्या परस्याः,
 ररिम हि कामम् यथा (१७अ० ७५क०) वयन्तेऽग्र्य ररिमा
 हि कामम्, पुरि तता यथा (१५अ० ८क०) अन्तरितं पुरी

तर्ता, अस्व पदस्यापवादोऽभिप्रेतः तथा हि, (३८अ० ८क०)
 यशुपतेः पुरीतदित्येतदपि भवति, ग्रीहाकर्णः शुष्ठाकर्णः
 एतौ शब्दौ प्रकृतिदीर्घावित्येके आचार्या मन्वन्ते, यथा
 (२४अ० ४क०) ग्रीहाकर्णः शुष्ठाकर्णः, नि काशाः यथा
 (२४अ० १८क०) बभ्रुनौ काशाः पितृणाम्, अनु काशेन
 यथा (२५अ० २क०) अन्तरमनू काशेन, चक्रजरसम् यथा
 (२५अ० २२क०) यत्रा नश्च क्रा जरसन्तनूनाम्, मिथु कः यथा
 (२५अ० ४३क०) गात्राखसिना मिथू कः, तरत सखायः यथा
 (३५अ० १०क०) प्रतरता सखायः, ससहान् यथा (३८अ०
 ७क०) सासुह्रांशुभिद्युग्वा च, अपमार्गं यथा (३५अ० ११क०)
 अपा मार्गं त्वमस्मत्, उभय दतः यथा (३१अ० ८क०) ये के
 चोभयादतः, ऋति षष्ठम् यथा (२६अ० ११क०) तंवा दस्म-
 ष्टौषहम्, अभि सु यथा (३६अ० ६क०) अभी षुणः सखी-
 नाम्, सुष्टरीम जुषाणा यथा (२८अ० ४क०) बर्हिः सुष्टरीमा
 जुषाणा, यज देवान् यथा (३३अ० ३क०) यजा देवाः ऋत-
 ष्वृहत्, येन पावक यथा (३३अ० ३२क०) येना पावक
 चक्षसा, अश्वयन्तः यथा (२७अ० ३६क०) अश्वायन्तो मघवन्.
 यदि सरमा यथा (३३अ० ५६क०) विदद्यदी सरमा, स्वदय
 सुजिह्व यथा (२८अ० २६क०) समुञ्जन् स्वदया सुजिह्व, निषद्य
 दधिष्व यथा (२६अ० २३क०) बर्हिष्या निषद्या दधिष्व ।
 सदतन रणिष्टन यथा (२६अ० २४क०) सदतना रणिष्टन, भर
 चिकित्वान् यथा (३४अ० १४क०) उ ज्ञानायामवभरा चिकिं-
 त्वान्, चिकित्सगविष्टौ यथा (३४अ० २३क०) प्रचिकित्सा-
 गविष्टौ, अष्वददत् यथा (३४अ० ३६क०) भगोमां धियमुदवा
 ददन्, रक्ष च यथा (३४अ० २७क०) रक्षा च नोऽर्थाश्च च
 ब्रूहि देव, अयुनक् यथा (२८अ० १३क०) युमेन दत्तं व्रित-

एनमायुनक्, सृज रराषः यथा (२७अ० २१क०) वनस्यते-
 ऽवसृजा रराषः, सदन्वम् यथा (३४अ० २१क०) माटन्व
 विट्प्याम् ॥

अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः ॥१३१॥

ऋसो दीर्घः भूतः सानुनासिको निरनुनासिक उदात्ता-
 ऽनुदात्तः स्वरित इति स्वरधर्माः तत्र पदे दृष्टस्यान्यथाभावो
 विकार उच्यते स चात्र स्वरे एवाधिक्ततो न व्यञ्जने यतो दीर्घ-
 मित्यारभ्यते अत इहापि स्वरस्यैवानुनामिक्यं विकार उच्यते
 इयांस्तु विशेषः यत्र नकारमकारावेव परभूतो तयोश्च विकारि
 मति स्वरस्य विकारः । यत्र तु तयोः प्रकृतिभावो वा लोपो
 वा तत्र स्वरस्यापि विकारो न भवति, यथा (१२अ० ७०क०)
 अस्मान् सौते इत्येवमादि, (४अ० ६सू०) यत्रागन्तस्थामंशब्द-
 नात्, यमित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ततोपधाभूतः स्वरोऽनुना-
 सिकं स्वरं विकारमापद्यते इत्यं तदाधिकृतं वेदितव्यम् वक्ष्यति
 (अ० ३ । सू० १३४ । १३५) “तुः” “चच्छयोः शम्” यथा (२४
 रं६ । २४ । २८) भूषीन् चक्षुषे वाचे भूषींश्चक्षुषे, गवयान्
 त्वष्ट्रे वृहस्पतये गवयास्त्वष्ट्रेऽउष्ट्रान् ॥

स्वर औपशविः ॥ १३२ ॥

औपशविराचार्यः स्वरणव प्रत्यय उपधानुनामिक्यमि-
 च्छति, नुरिति वक्ष्यति अतस्तस्यैव परभूतो यः स्वर उक्तः
 उपधा च तस्यैव ग्राह्या, यथा (२६अ० १०क०) महान् इन्द्रः
 महां २॥ऽइच्छो वञ्च हस्तः, (११अ० ८२क०) स्वान् अहम् उञ्च-
 यामि स्वां २॥ऽअहम्, (७अ० ३७क०) शन्नून् अप जहि शत्रूं ॥
 रपृ सृधो नुदस्व, स्वर इति किम् (२४अ० २८क०) गवयान्
 त्वष्ट्रे गवयांस्त्वष्ट्रं ॥

अनुस्वारेण व्यञ्जने ॥ १३३ ॥

नकारात् परे व्यञ्जनेऽनुस्वारेण व्यवधानमिच्छत्यागमि
केन श्रीपशविराचार्यः, अयञ्च उपधानकारयोरितरो भवति
यत्र नकारस्य शकारः सकारो वा विहितस्तत्रापि भवति,
(४अ० १सू०) “अनुस्वार ठं रोषिस्वति” वचनात्, यथ
मुषीन् चक्षुषे मुषींश्चक्षुषे, गवयान्त्वष्ट्रे गवयांस्त्वष्ट्रे ॥

नुः ॥ १३४ ॥

नकारोऽधिकृतो वेदितव्यः ॥

चच्छयोः शम् ॥ १३५ ॥

चकारच्छकारयोः प्रत्यययोर्नकारः शकारमापद्यते
अनुनासिकं चोपधा, यथा (१६अ० ५क०) अहीन् च
अहींश्च सर्वांन्, मुषींश्चक्षुषे, छकारोदाहरणं मृग्यम्, रूपा-
दाहरणन्तु विद्यते यथा विहान् छकारः विहाम्छकारः ॥

तथयोः सम् ॥ १३६ ॥

तकारथकारयोः प्रत्यययोर्नकारः सकारमापद्यते अनुना-
सिकं चोपधा, यथा (२४अ० २८क०) गवयान् त्वष्ट्रे गवयां-
स्त्वष्ट्रे, (१७अ० ११क०) अन्यान् ते अन्यांस्तु, थकारस्य रूपा-
दाहरणम् यथा विहान् थकारः विहाम्थकारः ॥

दधन्वान् स्ववान्यकारे लोपम् ॥ १३७ ॥

दधन्वान् स्ववान् एती नकारो यकारे प्रत्यये लोपमा-
पद्यते, अत्र च लोपविधानादुपधानुनासिक्यमपि न भवति,
यथा चीकम् स्वराणामानुनासिक्यं प्रतिजानन्ति सर्वदा, वर्ज-

यित्वा तमाकारं यत्र लोपो विधीयते, यथा (१९अ० २क०)
दधन्वान् यः दधन्वा यो नर्थीऽअप्सुन्तरा, स्वान् यथा
(३४अ० २३क०) स्ववायाच्चर्वाङ् ॥

रयिवृधे च ॥ १३८ ॥

रयिवृध इत्येतस्मिंश्च प्रत्यये पूर्वी नकारो लोपमापद्यते,
यथा (२७अ० २३क०) अन्नान् रयिवृधः पीवाऽअन्ना रयि-
वृधे ऽ, उक्तहेतुत्वादत्राप्युपधानुनासिक्त्वन भवति ॥

नपुठं सकादिकारस्य ॥ १३९ ॥

नपुंसकादुत्तरो यो नकारस्तस्य सम्बन्धिन इकारस्य लोपो
भवति, यथा (३७अ० ५३क०) एमन् सादयामि, भस्मन् साद-
यामि, एमनि भस्मनीति प्राप्ते इकारलोपश्चान्दसः, नपुंस-
कादुत्तरस्ये कारस्य लोप उक्तोऽनपुंसकादपि भवति । यथा
(१७अ० १क०) अश्मन्नूर्जम् अश्मनीनि प्राप्ते ॥

न सप्तम्यामन्वितयोः ॥ १४० ॥

सप्तम्यामन्वितयोर्विभक्तयोः सम्बन्धिन इकारस्य न लोपो
भवति, यथा (१३अ० ५३क०) अपान्त्वा सधिवि, अपान्त्वा
पार्थसि, एते सप्तम्या उदाहरणे (१अ० २५क०) हे पृथिवि
आमन्वितविभक्तेरुदाहरणम् अनकारार्थं आरम्भः ॥

नृन्पकारे विसर्जनौयम् ॥ १४१ ॥

नृनित्ययं नकारः पकारे प्रत्यये विसर्जनौयमापद्यते अनु-
नासिकं चोपधा, यथा (१३अ० ५२क०) नृन् पाहि नृःऽ पाहि
शृणुधी गिरः ः ॥

शब्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् खरे
रेफम् ॥ १४२ ॥

शत्रून् परिधीन् क्रतून् वनस्पतीन् एते नकाराः स्वरे
 प्रत्यये शत्रून् रेकीमापद्यन्ते अनुनासिकं चोपधा, शत्रून् यथा
 (७अ० ३७क०) अप लृङ्ङि शत्रूँ१॥रपृमृधं॥ परिधीन् यथा
 (१८अ० ५३क०) वन्वन्न दातः परिधीँ१॥ रपं॥, क्रतून् यथा
 (१८अ० ४०क०) अग्ने क्रत्वा क्रतूँ१॥ रनुँ, वनस्पतीन् यथा
 (१२अ० ७क०) ये वा वनस्पतीँ१॥रनुँ ॥

आकारोपधो यकारम् ॥ १४३ ॥

आकारोपधो नकारो यकारमापद्यते स्वर इत्यनुवर्त्तते
 अनुनासिकं चोपधा, यथा (७अ० ४०क०) महान् इन्द्रः
 महान् य इन्द्र इत्येवं संहिता प्राप्नोति ततो (४अ० १२५सू०)
 “यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः” इति यकारलोपे कृते “न
 परकालः पूर्वकाले पुनरिति” सन्धिर्न भवति ततो महँ २॥
 इन्द्र इत्येतद्रूपं सम्भवति, ननु यथा (प्रा० ३अ० १३०सू०)
 “दधंत्वान् स्ववान् यकारे लोपः” इति नकारलोपे कृते सत्युप-
 धानुनासिक्यन्न प्रवर्त्तते एवमिहापि नकारस्य यकारोभूतः
 स्याश्रवणादुपधानुनासिक्यन्न प्रवर्त्तते तत्कथमुपधानुनासिक्य-
 मिति लुप्तस्यापि स्वकार्यकारणादित्यदोषः, यदि हि यकारो
 व्यञ्जनकार्यं न कुर्यात् कथमिह स्वरयोः सन्धिर्न स्यात् अतः
 स्वकार्यकारणादुपधानुनासिक्यमपि भवति यथा (७अ०
 ४०क०) वृष्टिमान् इव पृजेन्यो वृष्टिमा २॥ इव ॥

न तमे ॥ १४४ ॥

यन्नकारस्य तकारे प्रत्यये विहितस्तत्तमप्रत्यये, न भवति,
 यथा (८अ० ४८क०) मदिन् तमानाम् मदिन्तमानात्वा,
 मधुन् तमानाम् मधुस्तमानात्वा, तथयोः समित्यस्यापवादः ।

निर्जगन्वान् तमसि ॥ १४५ ॥

निर्जगन्वानित्ययं नकारस्तममि प्रत्यये न विकारमाप-
ति, यथा (१२अ० १३क०) निर्जगन्वान् तमसः निर्जगन्वान्त-
मो ज्योतिषांगात् ॥

शामञ्चूँश्चिकित्वाँस्त्वं पूषन्वन्त्रिति च ॥ १४६ ॥

धामन् शत्रून् चिकित्वान् त्वम् पूषन् अवन् एते नकारा
। विकारमापद्यन्ते । धामन् यथा (१७अ० ६६क०) धामन्ते
वश्वं भुवनम् । शत्रून् यथा (१८अ० ७१क०) शत्रून्नादि
वसृषो नुदस्व । चिकित्वान् त्वम् यथा (२६अ० २५क०)
श च वह् मित्र महश्चिकित्त्वान्त्वम् । त्वमिति किम् (७अ०
१५क०) स प्रश्रमो ब्रह्मस्यार्थिकित्वाँस्तस्मै । पूषन् यथा
३४अ० ४१क०) पूषन्तव व्रते वयम् । अवन् यथा (२६अ०
१२क०) तव शरीरं पतयिष्युवन्तव चित्तम् । इति चेत्य-
श्रावयस्यार्थः । इति शब्दः प्रकारदर्शनार्थः । यथा अधस्तन-
द्वयोस्तकारं नकारस्य प्रकृतिभावः एवमिहापि नकारस्य
कृतिभाव एव तथा च व्याख्यातम् । चकारस्तकारापवादाव-
धयोतनार्थः ॥

अश्वदौ चाध्याये ॥ १४७ ॥

स्वर इति वर्तते अश्वस्तूपर इत्येतस्मिन्नध्याये नकार
। आकारोपधः स्वरं प्रत्यये प्रकृत्या भवति । “आकारोपधो
हारम्” इत्यस्यापवादः । यथा (२४अ० १६क०) शिशुमारान्
लभते समुद्राय शिशुमारानालभते । मण्डूकान् अद्भ्यः
डूकान्द्भ्यः । स्वरानुवृत्तिरिति किम् गवयौस्वष्ट्रे, मृष्टी-
वृष्टे ॥

मनुष्यास्ताँल्लोकानमिवानुदि ॥ १४८ ॥

मनुष्यान् तान् लोकान् अमित्रान् एते नकाराः प्रकृत्या भवन्ति उदि उपसर्गे प्रत्यये । मनुष्यान् यथा (८३० ३१क०) मनुष्यान् उत् मनुष्यानुदजयताम् । तान् यथा तान् उत् तानुजेषम् । लोकान् यथा लोकीकानुदजयताम् । अमित्रान् यथा (११३० ८२क०) क्षिणोमि ब्रह्मणामित्रानुदयामि स्वान् ॥

आप्नोतीत्योञ्च ॥ २४६ ॥

आप्नोती, प्रत्यये इती च नकारो न विकारमापद्यते । आप्नोति, यथा (१८३० २८क०) भक्षान् आप्नोति इडाभिर्भक्षानाप्नोति । इति यथा (११३० ५८क०) अप्यान् इति अर्दितिः अप्यानिर्ति ॥

सङ्क्रमे च वैष्णवान् ॥ १५० ॥

वैष्णवानित्ययं नकारो न विकारमापद्यते स्वरे प्रत्यये । सङ्क्रमे क्रमे भवति अतः क्रमसंज्ञितायामित्यर्थः यथा (५३० २६क०) वैष्णवान् अथ वैष्णवानव ॥

गृहानैमि गृहानुपह्वयामहे वर्चस्वानहस्स-
नुष्यानन्तरिचमग्निध्वान्तानृतुमतः पयस्वानग्ने-
तानश्विना पतङ्गानसन्दितः स्वर्गानपां पतिः
सपत्नानिन्द्रसपत्नानिन्द्राम्नौ नभस्वानाद्रेद-
नुर्विद्वानग्नेर्देवानस्त्रेधतानड्वानाशुरथैतानष्टौ वि-
रूपानालभत एतावानस्यायुष्मानग्ने वायव्याना-
रण्याः प्रविद्वानग्निनाड्वानधोरामौ शत्रून्नुयं-
य्यत्तुधानानस्यादस्मानरिष्टेभिरिति ॥ १५१ ॥

एतेषां द्विपदानां पूर्वं षट्पदात्तयोः नकाराः प्रकृत्या भवन्ति ।
 (३अ० ४१क०) गृहानैमि मनसा मोदमानः । (३अ० ४२क०)
 गृहानुपह्वयामहे । (८अ० ३८क०) वर्चस्वानहं मनुष्येषु ।
 (८अ० ६०क०) मनुष्यान्तरिक्षमगन् । (१८अ० ६१क०) अग्नि-
 खात्तानृतुमतो हवामहे । (२०अ० २२क०) पर्यस्वानग्न-
 ऽश्रगमन्तम् । (२१अ० ४२क०) तानश्विना सरस्वती ।
 (१३अ० १०क०) तपूँष्यग्नेजुहा पतङ्गानसन्दिताः । (१३अ०
 ३१क०) स्वर्गानपां पतिर्वृषभः । (१७अ० ६४क०) अधा
 सुपत्नानिन्द्राग्नौ मे । (१८अ० ४५क०) समद्रोऽसि नभस्वाना-
 द्देतातुः । (१७अ० ६६क०) प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेः ।
 (१८अ० ७५क०) देवानस्रधता मन्मना । (२२अ० २२क०)
 अनडानाशः ससिः पुरन्धिः । (३०अ० २२क०) अथैता-
 नष्टौ विरूपानालभते । (३१अ० ३क०) एतावानस्य महिमा ।
 (३५अ० १७क०) आयुषानग्ने हविषो वृधानः । (३१अ०
 ६क०) वायुव्या नारय्या ग्राम्याश्च ये । प्रविहानग्निना ।
 (२८अ० ५८क०) अनडानधो रामौ । (३३अ० ८०क०) शत्र-
 ननु यंविश्वे मदन्त्यमाः । नकारस्य रेफापवादः । इतरत्र तु
 सर्वत्र यकारापवादः । (३४अ० २६क०) अपसेधन्नत्तसो यात्
 धानानस्थात् । (३४अ० ३०क०) युभिरक्तभिः परिपातम-
 स्मानुरिष्टेभिः ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ १५२ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥

शानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनुना उवटेन कृते माहमोदाख्ये

प्रातिशाख्यनिर्मलभाष्ये तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अनुस्वारठं रोषसु मकारः ॥ १ ॥

अनिताबध्याय इत्यनेन सूत्रेण योऽवधित्वेन वर्णितः ।
 अतोऽवधिपरिष्ठापनार्थमध्यायसमाप्तिः कृता कात्यायनाचा-
 र्येण । आह च । अनितावध्याय इति कृतं सूत्रं यतः पुरा ।
 अतस्तदवधिप्रतिः क्रियतेऽध्यायसङ्ग्रहा । अत्रावधिससाधीतं
 पदमन्तर्विकारिमत् । आचार्येणोच्यते तस्य प्रागुक्त्यादिप्रयो-
 जनम् । मकारोऽनुस्वारमापद्यते रोषसु प्रत्ययेषु । रेफे यथा
 (६अ० ३क०) अपाम् रसे^१न । अ^२पाए रसे^३न वरु^४णः । ऊषसु
 यथा (१७अ० ७६क०) त्वाम् शश्वन्तः त्वाए शश्वन्तु^५त्तपयन्ति
 वाजाः । (४अ० २५क०) देवठं सवितार^६मोष्यो^७ । (१३अ०
 १०क०) तपू^८मि । (८अ० २३क०) उरुठं^९ हि राजा ॥

नुश्चान्तःपदेरेफे ॥ २ ॥

नकारोऽनुस्वारमापद्यते । चशब्दान्मकारश्च । पदस्य
 मध्ये अरेफे रेफशब्दस्य पर्युदासात् । ऊषस्त्वेव नुस्वारापत्ति-
 भवति । यथा (८अ० १६क०) जच्चिवान् सः । जच्चिवाए^१
 स^२ । (८अ० १६क०) पपिवान् सः । पपिवाए^३ स^४ । (१३अ०
 १०क०) तपू^५मि तपू^६मि । (१७अ० ७५क०) हवीन्^७ पि ।
 हवी^८मि । एते नकारप्रकृतयोऽनुस्वाराः ॥

वठंश्च ॥ ३ ॥

वनतेर्धातोर्बभूवत्कृणादेर्यो वशप्रत्ययः । वनतेर्बभूवत्धातो
 रीणादिकशप्रत्यये नकारप्रकृतिर्मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः ।
 सन्देहात्प्रकारेण कण्ठरवेण सूत्रं कृत्वा पाठितः । अतो
 नकारप्रकृतिर्वा मकारप्रकृतिर्वाऽनुस्वारः । (१६अ० ४३क०)

किम् शिलाय किठं० शिलाय॑ (२७० २५क०) अक्र०एस्तु ।
 (२५अ० ४५क०) पुठं० सः । एते मकारप्रकृतयोऽनुस्वारा
 भवन्ति । एवमन्येऽप्यन्वेषितव्याः । अरेफ इति किम् । वृम्भः ।
 (११अ० ७४क०) यद्दन्वोऽप॑ति॒सर्प॑ति ॥

अनुनासिका चोपधा ॥ ४ ॥

अनोऽधिकाराद्यमन्यं विकारं वक्ष्यामो मकारनकारयो-
 स्तत्रानुनासिका चोपधा भविष्यतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ।
 ननु “अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्वायाः” इति उपधाऽनुना-
 सिकं विहितमेव किमनेन सूत्रेण क्रियते । एवन्तर्हि व्यव-
 स्थार्थं वचनम् । यस्मिन् पक्षे अनुस्वारो न भविष्यति । तस्मिन्
 पक्षे उपधाया आनुनासिकं भविष्यति । अधिकारार्थोऽयमा-
 रम्भः ॥

लोपं काश्यपशाकटायनौ ॥ ५ ॥

काश्यपशाकटायनावाचार्यौ मकारनकारयोर्लोपं मन्यते ।
 अस्मिन् पक्षे वाक्यद्वयम् । अनुनासिका चोपधा भवति । यथा
 अ॒पा॑ रसे॒न । पक्षे अ॒पा॑ए॒ रसे॒न । त्वां श॒श्व॑न्तः । त्वा॑ए॒
 श॒श्व॑न्तः । तौ स॒वितुः॑ । ता॑ए॒ स॒वितुः॑ । त्वां हि । त्वा॑ए॒
 हि । तपू॑षि । तपू॑ए॒ष्यन्ते । अक्र॑स्तं । अक्र॑ए॒स्तं । किं
 शिलाय॑ । किठं० शिलाय॑ । (२०अ० १२क०) यजू॑षि ।
 यजू॑ए॒षि सामा॑भिः ॥

प्रकृत्या सम्नाट्साम्नाजि ॥ ६ ॥

सम्नाट्शब्दे समः सम्बन्धी मकारो रेफे परभूते प्रकृत्या
 भवति, तथा साम्नाज्यशब्दे समो मकारो रेफे परे सति
 प्रकृत्या भवति । यथा (२०अ० ५क०) सम्नाडि॑ति॒ सम् । राट् ।

सम्नाट्चक्षु + । (४अ० २४क०) , साम्नाज्यमिति साम् ।
राज्यम् । साम्नाज्यङ्च्छेति मे । (१८अ० ३७क०) साम्नाज्ये-
नाभिषिञ्चामि ॥

शं चे पकारादुकारोदयात् ॥ ७ ॥

पकारादुकारोदयात्परो मकारः शकारमापद्यते, चकारे
परभूते अनुनासिका चोपधा भवति । यथा (३०अ० २२क०)
पुम् चली । पुँश्चली कित्पः । च इति किम् । (२५अ० ४५क०)
पुठ् मः । पकारादुकारोदयादिति किम् । (१६अ० ८क)
प्रमुँच्च । (२अ० २३क०) विमुँच्चति ॥

समन्तःपदे कखपफेष्वनूष्पपरेषु ॥ ८ ॥

सकारमापद्यते मकारः पदमध्ये कखपफेषु प्रत्ययेषु किं
विशिष्टेषु अनूष्पपरेषु यदूष्माणः परभूता न भवन्ति अनुना-
सिका चोपधा । यथा (७अ० १४क०) सम् कृतिः । संस्कृतिः ।
पुम् खाताः । पुँस्खाताः । पुम् पुताः । पुँस्पुताः । पुम्
फलाः । पुँस्फलाः । अनूष्पपरेष्विति किम् । सम् चरे । मङ्ग-
रेऽमृतऽइति ॥

नुश्चाम्नेडिते ॥ ९ ॥

नकारः चशब्दान्मकारः सकारमापद्यते अनुनासिका
चोपधा आम्नेडिते पदे कखपफेष्वनूष्पपरेषु । पदमध्ये यथा
कान् करवाणि । कांस्करवाणि । कान् कानामन्त्रयति । कांस्का-
नामन्त्रयति आम्नेडिते किम् । कान् करवाणि । इह यान्य-
दाहरणानि संहितायां नोपलभ्यन्ते तेषामपि लक्षणं प्रस-
ङ्गात् क्रियमाणं न विरुध्यत एव यथा जलाहरणस्य मत्स्या-
हरणं पुष्याहारस्य फलाहरणं च न विरुध्यते ॥

अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परसस्थानाम्

॥ १० ॥

अन्तस्थामापद्यते मकारः अन्तस्थासु परभूतासु परस्था
अन्तस्थायाः समानस्थानां यदि नामानुनासिकां समानाम् ।
यथा (१अ०२२क०) सम् यौमि । मँथ्यौ' मीदम् । (११अ० १३क०)
रामभम् युवम् । युञ्जाथाए' रामभँयुवम् । (१अ० २१क०) सम्
वपामि । संव'पामि । (२०अ० २५क०) तम् लोकम् । तँल्लोकं
पुष्यम् । रेफेऽनुस्वारो विहितः ।

हि ॥ ११ ॥

“ह्यन्तराः कालाः” इत्युक्तम् । अतस्तत्कांश्चि वधियेतनार्थं
हिशब्दः ॥

स्पर्शं परपञ्चमम् ॥ १२ ॥

मकारः स्पर्शं प्रत्यये परस्य प्रत्ययभूतस्य पञ्चममापद्यते ।
परः स्पर्शो यस्मिन् वर्गे तस्य वर्गस्य पञ्चममित्यर्थः । यथा (४अ०
११क०) व्रतम् कण्णुत । व्रतङ्क'णुत । (१अ० ५क०) व्रतम् चरि-
थामि । व्रतञ्च'रिथामि । (२अ० १२क०) एतम् ते देव । एतन्ते'
देव सवितः । (१८अ० ६८क०) इदम् पितृभ्यः । इदमि-
दृभ्यो नमः । (१२अ० ४६क०) भ्रम् ज्ञानमसि । सञ्जज्ञान-
मसि ॥

तकारो ले लम् ॥ १३ ॥

तकारो-लकारे प्रत्यये लकारमापद्यते । यथा (१४अ०
३१क०) आसीत् लोकम् । आसील्लोकम् । (१२अ० ४५क०)
रिचित् लोकम् । परि' चिल्लोकम् । क्रमसंज्ञितोदाहरणम् ॥

नुञ्चाऽनुनासिकम् ॥ १४ ॥

नकारो लकारप्रत्यये लकारमापद्यते । यदि समानाऽनुनासिकम् । यथा (३अ० २१क०) अस्मिन् लोके । अस्मिन्लोकेऽस्मिन् चये । (६अ० ३१क०) त्रीन् लोकान् । त्रींल्लोका नुदजयत् ।

डौ क्ताभ्यां सकारे ॥ १५ ॥

ङकारनकारौ यथासङ्गं ककारतकाराभ्यां व्यवधीयेत सकारे प्रत्यये । यथा (१६अ० ३क०) प्राङ् सोमः । प्राङ्क्ता मोऽश्रति द्रुतः । प्रत्यङ् सोमः । प्रत्यङ्क्ता मोऽश्रतिद्रुतः । (१३अ० ३१क०) त्रीन् समुद्रान् । त्रीन्त्समुद्रान्त्समस्यत् । (१२अ० ७०क०) अस्मान् सीते । अस्मान्सीते पर्यसा ॥

न दाल्भ्यस्य ॥ १६ ॥

दाल्भ्यस्याचार्यस्य मते नैतावागमौ भवतः । प्राङ्सोमं - प्रत्यङ्सोमं - । त्रीन् समुद्रान् । अस्मान्सीते ॥

रलाट्लवर्णाभ्यामूर्ध्वाणि स्वरोदये सर्वत्र ॥ १७ ॥

रेफलकारौ ऋल्लवर्णाभ्यां ऋल्लसदृशश्रुतिभ्यां यथासंख्यं व्यवधीयेत ऊष्मणि परभूते स्वरपरि सर्वत्र संहितायां पदे च अन्तःपदे नानापदे च यौ तौ विधायकावुक्तौ तौ स्वरावुत व्यञ्जनाविति । शृणु । ऋल्लस्वरसदृशौ व्यञ्जनावर्द्धमात्रकाविति ब्रूमः । तौ स्वरभक्तिरित्यन्येषु पदेषु प्रसिद्धौ । न चैते वर्णौ रेफलकारयोरूष्मणां च मध्यवर्तिनावपि सन्तौ संयोगस्य विघातं कुरुतः । स्वरसदृशत्वात् । तथा चाह शौनकाः । “न संयोगं स्वरभक्तिर्विहन्ति” यथा (३अ० ३६क०) गार्हपत्यः । अत्र हकाररेफयोरन्तरावपि स्वरभक्तिः सती रेफकारयोः संयोगं न विहन्ति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । (१२अ० ६७क०) अश्रंसऽउपचितामसि । (५अ० ४३क०) अतवल्शः ।

(२३अ० ५१क०) उ^१पवल्हामसि त्वा । पदमध्वीदाहरणम्
(२अ० ८क०) वेह्नीतम् । (२२अ० ११क०) स^१वितुर्हवामहे ।
स्वरोदय इति किम् । (२१अ० ४३क०) पार्श्व^१तः । (२८अ०
१क०) द्विवो यर्षा^१न् । (२५अ० १क०) सृ^१द्वं वस्त्रं । (२५अ०
८क०) अशु^१भिर्हृदिनी^१ । ॥

प्रगृह्यं चर्चायामितिना पदेषु ॥ १८ ॥

प्रगृह्यसंज्ञकं यत्पदं तच्चर्चायां परभूतायामितिना आग-
मिकेन व्यवधीयते । चर्चाशब्देन इतिकरणात्परतो या तस्यैव
पदस्य द्विरुक्तिः सोच्यते । पदेष्वित्याधिकारार्थं वचनम् । इतः
प्रभृति पदार्थाकारो वर्त्तते । यथा (१७अ० ८४क०) हेऽइति
हे । शीर्षेऽइति शीर्षं । (४अ० २२क०) अस्मेऽइत्यस्मे । त्वेऽइति
त्वे ॥

रिफितं च संहितायामनिरुक्तम् ॥ १९ ॥

रिफितं चशब्दादितिना आगमिकेन व्यवधीयते चर्चायां
परभूतायां संहितायामनिरुक्तिरेफं यत् । यथा (४अ० १५क०)
पुनरिति पुन^१ । (३अ० ३६क०) स्वरिति स्व^१ । संहिताया-
मनिरुक्तिमिति किम् । (७अ० १५क०) पुन^१ । मन^१ ॥

पदावृत्तौ चान्तरेण ॥ २० ॥

• पदस्यावृत्तिर्द्विरुक्तिः तस्यां पदावृत्तौ सत्यां अन्तरेण इति
भवति सा च नोक्ता अतस्तत्रातिपादनार्थमाह ॥

• क्रमोक्तावृत्तिः पदेषु ॥ २१ ॥

क्रमशास्त्रे या पदावृत्तिरुक्ता सा पदेष्वपि भवति । क्रम-
शास्त्रातिदेशोऽयम् । तत्र चैतदुक्तमग्रे । “स्थितोपस्थितमव-
गृह्यस्वान्तःपददीर्घाभावे” “विनामे” “प्रगृह्ये” “रिफितं

निरुक्ते” । अथप्रश्ने यथा (१७० १क०) प्रजावर्तौरिति प्रजा-
वर्तौः । अन्तःपदे दीर्घाभावे यथा (१७७ ५१क०) सामुहानः ।
ममहानऽइति ममहानः । विनामे च भवति । यथा (१८७ २क०)
मुषाव । मुसावेति मु । सावा । प्रश्ने यथा (३७ १३क०) इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । रिफिते निरुक्ते भवति यथा
(४७ १५क०) पुनरिति पुनः । प्राणः ॥

सुपदावसानवर्जम् ॥ २२ ॥

क्रमोक्तावृत्तिः पदेऽन्वित्युक्तम् । तस्यायमपवादः । सुपदाव-
साने वर्जायत्याऽन्यत्र क्रमोक्तावृत्तिर्भवति । तत्र “सुपदे शाक-
टायनः” इति शाकटायनमतेनावृत्तिः । सा च कतमानां
भवति । अवसाने तु सर्वशाखिनामावृत्तिर्भवति । तदुभयं
निषिध्यते ॥

अनितावन्तर्विकारागमं प्रागुक्त्वा ॥ २३ ॥

“अनितावन्तर्विकारागमं प्रागुक्त्वा” इत्यत आरभ्य यावदध्यायपरिसमाप्ति-
रस्मिन्नन्तराले यस्य पदस्य अन्तरा विकार आगमो वा विहित-
तस्तदन्तर्विकारागमं पदं पूर्वमुक्त्वा पश्चात्पदावृत्तिः कर्त्तव्या ।
स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र चोपचरितषत्वषादि
विकारजातमुक्त्वा । यथा (१०७ २६क०) अथैस्कर । अथै+
करेति अथैः । कर । (१८७ २क०) मुषाव । मुसावेति, मु-
साव । (८७ ४८क०) परमेष्ठौ । परमेस्थौति परमे । स्थौ ।
(७७ ३८क०) वृष्टिमा २॥ इव । वृष्टिमानिवेति वृष्टिमान् ।
इव । अनितावन्तर्विकारागममिति किम् । अस्यावधेरधस्तादु-
परिष्ठाच्च प्राग्बचनं मा भूत् । यथाऽवधेरधस्ताद्भवति । “विसर्ज-
नोयः” । “चच्छयोः शम्” । दुष्टावनऽइति दुः । अवनः ।
“तथयोः सम्” । तवस्तरमिति तव+ । तरम् । एवमादि ।

वधीपरिष्ठादवधेदर्शयिष्यामः । “अनुस्वारठं रोषसु मका-
रः” । सठं ममिति सम् । सम् । “नुद्यान्तः पदेऽरेफे” ।
पिवाऽमऽइति पपि । वाऽर्म+ । संस्क्रुतिः । अस्वावधे-
र्हिर्गथा संहितायां पठे भवतीत्यर्थः ॥

विश्वपतीवेति च ॥ २४ ॥

विश्वपतीवेत्येतेषु पदं प्रागुक्ता पद्यात्पदावृत्तिः कर्त्तव्या ।
ऽष्टक इत्यर्थः । यथा (३३ अ० ४० क०) आ विश्वपतीव । विश्व-
पतीव इवेति विश्वपती । इव । एतत्पदमस्वावधेर्वहिरन्तः
ऽऽगुक्तिरुच्यते ॥

स्वरङ्ककारे चकारिण सर्वत्र ॥ २५ ॥

स्वरो व्यवधीयते ङकारे प्रत्यये परभूते चकारिणागासि-
न सर्वत्र संहितायां पठे च । यथा (१६ अ० ४ क०) अच्छा
दामसि । (३५ अ० १७ क०) यच्छा नः शर्म सप्रथाः । पदेषु-
दाहरणं यथा (१५ अ० ५ क०) आच्छच्छन्द+ । प्रच्छच्छन्द+ ।
(७ अ० ४६ क०) वर्मणाच्छादयामि । संहितोदाहरणम् (१५ अ०
क०) कुकुपच्छन्द+ । पदाधिकारात्पदेष्वेव चकारिण व्यव-
धानं माभूदिति सर्वत्र ग्रहणात्संहितापदक्रमेष्वपि भवति ॥

यस्यातिहायसहेति न ॥ २६ ॥

यस्य अतिहाय सह इत्येतैः पदैरुपहितः स्वरः ङकारि-
ण्यये न चकारिण व्यवधीयते । यस्य यथा (२५ अ० ११ क०)
स्य क्राया । अतिहाय यथा (२५ अ० ११ क०) अतिहाय
वृदा गात्राणि । सह यथा (३४ अ० ४८ क०) सह स्तोमाः
इच्छन्दसः ॥

विश्वाऽङ्गान्तं परिद्विषस्त्वं त्वां यदयो

विराजत्यनिराऽश्वीहृधन् परिष्ठाः सुक्षितयऽआ-
शाऽओषधीराभाह्यमीवा हि मायास्तेऽसीते
॥ २७ ॥

विष्ठा इत्येतत्पदं ज्ञान्तं भवति परिद्विषादिषु प्रत्ययेषु
परिद्विषशब्दे यथा (४अ० २८क०) येन विष्ठाः परिद्विष-
त्वं यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वाम् जाऽउ पावरोह । त
यथा (६अ० २४क०) विष्ठास्त्वाम् जाऽउ पावरोहन्तु । यदज
यथा (१८अ० ६८क०) विष्ठा यदजयसृध- । विराजति य
(२०अ० ७७क०) धियो विष्ठा विराजति । अनिरा यथा (११अ
४४क०) व्यस्यन्विष्ठाऽअनिराः । अश्वीहृधन्यथा (१२अ० ४८क०
इन्द्रं विष्ठाऽअश्वीहृधन् । परिष्ठा यथा (१२अ० ७५क०) अ
विष्ठाः परिष्ठाः । सुक्षितयो यथा (१२अ० १०७क०) विष्ठा
सुक्षितयः पृथक् । आशा यथा (२७अ० ७क०) विष्ठाऽआशा
प्रमुञ्चन् । ओषधीर्यथा (१८अ० ६६क०) पृष्ठो विष्ठाऽओषधी
राविवेश । आभाह्ये यथा (२७अ० १क०) 'विष्ठाऽआभाहि
प्रदिशयत्सः । अमीवा यथा विष्ठाऽअमीवाः । हिमाय
यथा विष्ठा हि मायाः । ते यथा (३३अ० ६१क०) विष्ठासं
सृध- अथयन्त । अमि यथा (३३अ० ६०क०) अमि विष्ठा
ऽअमि सृध- । ननु "स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः" इति
स्वरसंस्कारावधिक्रती वेदितव्यौ न चायं स्वरो न संस्कारः
अत्र हि इदमुक्तं पदमिदं स्वरान्तं पदमित्येतदुच्यते
अप्रस्तुताभिधानमेतत् । उच्यते पदानां सन्दिग्धानानां
निश्चयो नैव दोषायेति तावत्प्रश्यामः । अतः साधुपदनिश्चय
लक्षणमिति । अनभिज्ञस्य बोधनाथम् ॥

पृथिव्या स्वरान्तं० सम्भवः शुक्रो मन्यौ
पृथिवीं परो देवेभिरित्ये तेषु ॥ २८ ॥

पृथिव्या इत्येत्यदं स्वरान्तं भवति सम्भवादिषु पदेषु
रेषु । सम्भव यथा (४अ० १३क०) पृथिवी मा विशत वृथिव्या
भव । शुक्रो यथा (७अ० १२क०) सञ्जग्मानो दिवा
थिव्या शुक्रः । मन्यौ यथा (सञ्जग्मानो दिवा पृथिव्या
न्यौ । पृथिवीं यथा (१५अ० ६क०) पृथिव्या पृथिवीम् । परो
वेभिर्यथा (१७अ० २६क०) पृथिव्या परो देवेभिः । स्वरा-
न्तिति किम् । (११अ० ७१क०) नाम्ना पृथिव्याः समिधाने ॥

च विश्वा वो ब्रह्म विश्वा हरी युक्तास्ते
एफानां जजान नु कमित्येतेष्विमा ॥ २९ ॥

च विश्वादिषु प्रत्ययेषु परेषु इमा इत्येतत्पदं स्वरान्तं
वति । च विश्वा यथा (६क० २३क०) इमा च विश्वा भुव-
र्गनि । वो यथा (१६अ० ५३क०) इमा वो ह्यथा चक्रमा
षड्भुम् । ब्रह्म यथा (१४अ० २क०) इमा ब्रह्म पीपिह
भगाय । विश्वा यथा (१७अ० १६क०) यइमा विश्वा
वनानि जुह्वत् । हरी यथा (२३अ० ६६क०) इमा हरी
हतस्तानोऽच्छ । युक्ता यथा (३४अ० १६क०) सर्वना कृते-
युक्ता श्रावणः । तं यथा (२६अ० १६क०) इमा तं वाज-
व मार्जनानि । शफा यथा (२६अ० १६क०) इमा शफा-
ए सन्तुः । जजान यथा (१७अ० २८क०) न तं विदाथ
इमा जजान । नु कं यथा (२५अ० ४४क०) इमा नु कं
वना सीषधाम ॥

हवेमोतेमा च ॥ ३० ॥

हवेमा उतेमा एते च द्वे पदे यथा गृहीतमेव स्वरात् नो
भवतः । हवेमा यथा (२१ अ० ८ क०) श्रुतम्^१ मिच्छावरुणा
हवेमा । उतेमा यथा (१७ अ० २० क०) विश्वकर्मन्तेमा ॥

विष्णो ते बभूव नासत्या भिषजा नऽआ-
वोटं या देवा हविषो नो मृडातो नोऽअच्छ
विमुञ्चेत्येतेषु ता ॥ ३१ ॥

विष्णो इत्यादिषु प्रत्ययेषु परेषु ता इत्येतत्पदं स्वरात् नो
भवति । विष्णो यथा (२ अ० ६ क०) ता विष्णो पाहि । ते
यथा (२५ अ० ४० क०) सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि । बभूव
यथा (१० अ० २० क०) पगि ता बभूव । नासत्या यथा (२० अ०
७४ क०) ता नासत्या मुपेशसा । भिषजा यथा (२० अ० ७५ क०)
ता भिषजा मुकर्मणा । नऽआवोटं यथा (२० अ० ८३ क०)
ता नऽआवोटमश्विना । या देवा यथा (२१ अ० ५७ क०) इति
ता या देवा देवदानानि । हविषो यथा (२५ अ० ३८ क०)
सुचेव ता हविषोऽअहरेषु^१ । नो मृडातो यथा (३३ अ० ५५ क०)
ता नो मृडा तऽईदृशे^१ । अच्छ यथा (३३ अ० ६६ क०) इमा
हरी वहतस्ता नोऽअच्छे^१ । विमुञ्च यथा (२७ अ० २२ क०)
नियुञ्जिर्वायविह ता विमुञ्च ॥

ता ता च ॥ ३२ ॥

एतो च ता ता शब्दौ पदावयवभूतौ स्वरात् नो भवतः ।
यथा (२५ अ० ४२ क०) ता ता पिण्डानां प्रजुहोम्यग्नी ॥

धिष्णाया वरिवो विदं धिष्णाया युवमिति च

॥ ३३ ॥

एतो च यथा गृहीतौ धिष्णाशब्दौ स्वरात् नो भवतः ।

यथा (२०अ० ७३क०) धिष्णा^१ वरिवो विदम् । यथा (२५अ० १५क०) तदक्षिना गृणुतं धिष्णा युवम् । इतिशब्दः पदाधिकारप्रकरणसमाप्तिज्ञापनार्थः ॥

भाव्युपधञ्चरिद्विसर्जनीयः ॥ ३४ ॥

भावी उपधाभूतो यस्य स भाव्युपधः कोऽसौ विसर्जनीयः । रिद्विसर्जनीयश्च 'विसर्जनीयो रिफित' इत्यत आरभ्य यः परिभाषितः एतौ विसर्जनीयावधिकृतौ वेदितव्यौ । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

रेफे लुप्यते दीर्घञ्चोपधा ॥ ३५ ॥

रेफे प्रत्यये लुप्यते विसर्जनीय उभयरूपोऽपि भाव्युपधो रिद्विसर्जनीयश्च उपधाभूतश्च स्वरो दीर्घमापद्यते । भाव्युपधो भवति यथा (२४ अ० ३८क०) रुरुः रौद्धः । रुरु^१ रौद्धः कार्यं - । (७अ० १६क०) मतिभिः रिहन्ति । मतिभौ^१ रिहन्ति । रिद्विसर्जनीयो भवति । यथा प्रातः रात्रिः । प्रातारात्रिः । पुनः रक्तम् । पुनारक्तम् । रूपोदाहरणमेतत् । उपरितनसूत्रे प्रयोजनं भविष्यति । भावीत्यादि किम् । (१६अ० ५०क०) परि नो रुद्रस्य^१ ॥

रेफश्च स्वरधी ॥ ३६ ॥

रेफमापद्यते उभयरूपो विसर्जनीयः स्वरेषु परभूतेषु धिसंज्ञकेषु च परभूतेषु । स्वरे भवति यथा (८अ० ३१क०) अग्निः एकाक्षरेण । अग्निरेकाक्षरेण । (३४अ० ३४क०) प्रातः अग्निम् । प्रातरग्निम् । प्रातः इन्द्रम् । प्रातरिन्द्रम् । धिसंज्ञकेषु भवति यथा (३अ० १५क०) विरुचुः वनेषु । विरुचुर्वनेषु । (८अ० ६क०) सवितः वामम् । वाममश्च सवितवामम् । भावीत्यादि किम् । द्विवो मूर्धा^१ ॥

कण्ठपूर्वी यकारमरिफितः ॥ ३७ ॥

अवर्णः कण्ठाः अवर्णपूर्वी विसर्जनीयो अरिफितो यकार-
मापद्यते । खरेषु यथा (२४अ० ३६क०) शिवः आदित्या-
नाम् । शिवयादित्यानामित्येवं स्थिते यवयोः पदान्तयोरित्या-
दिना यकारलोपः । ततः शिवः आदित्यानामिति रूपं
सिध्यति । (१७अ० ६२क०) इन्द्रः एकम् । इन्द्रऽएकठुः
सूर्यम् । (१२अ० ७५क०) याः ओषधीः । याऽओषधीः
पूर्वा + । (१२अ० ८६क०) याः अफलाः । याऽअफलाऽअ-
पुष्पाः ॥

लोपन्वी ॥ ३८ ॥

अरिफितः कण्ठापूर्वी विसर्जनीयो लोपमापद्यते धिसंज्ञ-
केषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अयच्छाः मा । अयच्छा मा
व + । (१अ० २४क०) शततेजाः वायुः । शततेजा वायुरसि ।
अरिफित इति किम् । (१अ० २क०) मा हामा ते यज्ञ-
पतिः ॥

भूमिश्चाकारेऽपृक्ते ॥ ३८ ॥

भूमिशब्दसम्बन्धी विसर्जनीयो लुप्यते । आकारेऽपृक्ते-
संज्ञके परे । यथा (२६अ० १६क०) भूमिः आददे । द्विवि-
सङ्ख्याददे । आकारेऽपृक्ते इति किम् । (२३अ० १०क०)
भूमिर्ग वपनश्च हत् ॥

यकाराकारयोर्जास्पत्ये पदे ॥ ४० ॥

जास्पत्ये पदे यकारस्य च लोपो भवति । जायास्पत्य-
मिति प्राप्ते यकाराकारयोर्लोपे कृते जास्पत्यमिति रूपं

भवति । यथा (३३अ० १२क०) सञ्ज्ञास्त्वर्थः० सुयममा
कृणुष्व ॥

अलोपो माँस्यचन्याः ॥ ४१ ॥

अकारलोपो माँस्यचनीशब्दे द्रष्टव्यः । माँसपचनी इति
प्राप्ते यथा (२५अ० २६क०) यन्नीक्षणं माँस्यचन्याः ॥

सर्वी अकार ओकारम् ॥ ४२ ॥

सर्वः अकारः ओकारमापद्यते । सर्वग्रहणात्सोपधो विसर्ज-
नीयो धिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु । यथा (१अ० १क०) अघघर्ठःसः
ध्रवाः । (१अ० २क०) मातरिश्वनः घर्मः । मातरिश्वनो घर्मः ।
अरिफित इति किम् । (४अ० १५क०) पुनर्मनः ॥

अकारे च ॥ ४३ ॥

अकारे च प्रत्यये सर्वो अकार ओकारमापद्यते । यथा
(२अ० २१क०) वेदः अमि । वेदोऽसि । (१अ० १२क०) अग्ने
गुत्रोऽग्ने पुत्रः । अरिफित इति किम् । (१२अ० ८क०)
पुनरग्नः । (४अ० १५क०) पुनरायुः ॥

एषो ह च ॥ ४४ ॥

एष इत्ययं विसर्जनीय ओकारमापद्यते ह इत्येतस्मिन्
पदे प्रत्यये । अवश्यमत्र “एष च” इत्यनेन एषशब्दस्य व्यञ्जन-
मात्रे विसर्जनीयलोपो विहितः तेनात्र ओकारो निपात्यते ।
यथा (३२अ० ३क०) एषो ह देवः ॥

स्त्री रुहावहस्य रात्राम् ॥ ४५ ॥

स्त्रिरित्ययं विसर्जनीयो रुहौ प्रत्यये ओकारमापद्यते ।
अहरित्ययं च रात्रिप्रत्यये । यथा । (११अ० २२क०) स्वः
रुहाणाः स्त्री रुहाणाऽअधिनाकम् स्वः रोहाव । जाय-

ऽएहि स्वी रोहाव (३१अ० २२क०) अहः रात्रे । श्रीष्टं ते
 लक्ष्मीश्च पतङ्गापञ्चोरात्रे । (१८अ० २३क०) अहो रात्रे
 ऽजर्वष्टीवे । (२७अ० ४५क०) अहो रात्रास्ते कल्पन्ताम् ॥

स्वरे भाव्यन्तस्थाम् ॥ ४६ ॥

स्वरेऽसवर्णं प्रत्यये भावी अन्तस्थामापद्यते । यथा (३अ०
 ५६क०) त्रि अस्वकम् । त्रिस्वकं यजामहे । (११अ० ४४क०)
 वाजो अर्वन् । आशुभं ऽव वाच्यर्वन् । (११अ० ७०क०) दृ
 अन्नः । दृन्नः सर्पिरासुतिः । (११अ० ४४क०) वीडु अङ्गुः ।
 स्थिरो भव वड्ङ्गाः ॥

सन्ध्यक्षरमयवायावम् ॥ ४७ ॥

ए ओ ऐ औ एतानि च यथाक्रमं स्वरे प्रत्यये अय अ
 षाय आव् द्विवर्णमापद्यते । यथा (३अ० २७क०) इडे आ
 इहि । इडु ऽएहि । (४अ० २७क०) क्षयानो एते । क्षयान-
 वर्ते । (२५अ० १क०) सरस्वत्ये अयजिह्वम् । सरस्वत्याऽअय-
 जिह्वम् । (१०अ० १६क०) हिरण्यरूपो उपसः । हिरण्यरूपा-
 उपसः । अत्र च “यवयोः पदान्तयोः” इत्यादिना यकार-
 वकारलोपः । “न वकारस्यासन्धानऽपकेषामिति” न वकारस्य
 लोपः ।

उदात्तस्थान्तस्थीभावे स्वरितं परमनुदात्तम्

॥ ४८ ॥

उदात्तस्य स्वरस्थान्तस्थापत्तौ सत्यां परं यदनुदात्तमक्षरं
 तत् स्वरितं भवति । (३अ० ५६क०) त्रि अस्वकम् । त्रिस्वकम् ।
 (३३अ० ८६क०) देवी एतु । टे व्युत्तु सन्वृता । (११अ० ७०क०)
 दृ अन्नः । दृन्नः । (३अ० ५२क०) नु इन्द्र । योजान्विन्द्र ।

ननु “युवर्षो यत्रौ चैप्र” इत्यत्र स्वरितो विहितः पुनः किमर्थ-
मिदमुच्यते “स्वरितं पदं परमनुदात्तमिति” इयोः स्वरयोः
सन्भावयं स्वरितो निगद्यते तत्र न ज्ञायते किं पूर्वस्य स्वरस्य
स्थाने स्वरित उत उत्तरस्य तत्र यत्परमच्चरं अनुदात्तं तत्
स्वरितं भवतीति सूत्रारम्भार्थः ॥

कण्ठ्य ऋकारे ऋस्वम् ॥ ४६ ॥

कण्ठ्यः स्वरः ऋकारे प्रत्यये ऋस्वस्वरमापद्यते । यथा
(१३अ० ५८क०) विश्वकर्मा ऋषिः । विश्वकर्मा ऋषिः ।
(२१अ० ४०क०) स्वाहा ऋषभम् । स्वाहा ऋषभमिन्द्राय ।
(१५अ० ४८क०) येन ऋषयः । येन ऋषयस्तपसा । (१८अ०
५२क०) यत्र ऋषयः । यत्र ऋषयो जग्मः । ऋस्वस्य स्थाने
ऋस्वो विधीयमानोऽन्यस्याः संहिताया निवृत्तिं करोति विवृ-
त्तिसंहितैवात्र भवति न स्वरसंहिता ॥

अथैकमुत्तरञ्च ॥ ५० ॥

अथानन्तरमुत्तरो वर्णः चशब्दात् पूर्वस्य एकं वर्णं विकार-
भूतमापद्यते, इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ॥

सिठं सवर्णे दीर्घम् ॥ ५१ ॥

“सिमादितोऽष्टौ स्वराणाम्” इत्युक्तम् । सिमसंज्ञकः
स्वरः सवर्णे स्वरि प्रत्यये परे पूर्वं उत्तरञ्च एकं वर्णं दीर्घमाप-
द्यते । यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रापयतु । (२६अ०
२३क०) तव अयम् । तवायम् । (२०अ० ८१क०) नासत्या
अश्रावत् । नासत्याश्रावत् । (२०अ० ७८क०) सुचि इव ।
सुचौवु घृतम् । (१२अ० ६क०) हि इम् । वि हौमिह् ।
(२अ० १५क०) अनु उत् । अनूष्मत् ॥

अनुनासिकवत्यनुनासिकम् ॥ ५२ ॥

अनुनासिकवत्येकीभावे पूर्वश्च परश्च एकमनुनासिकमापद्यते । यथा (१५अ० १८क०) उप अठ० श्च । उ॒पा॒ऽऽशःऽ । (१७अ० ८८क०) उप अठ० शुना । उ॒पा॒ऽऽशुना॒ सम॑सृतत्वम् । “अनुनासिका चोपधा” इत्यादिना एकस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं एकस्मिन् पक्षे अनुस्वारो विहितः । तव यस्मिन् पक्षे उपधाऽनुनासिक्यं तमधिकृत्योच्यते । एतदनुनासिकवत्यनुनासिकमिति ॥

कण्ठादिवर्ण एकारम् ॥ ५३ ॥

कण्ठात्पर इवर्णः पूर्वस्वरश्च परश्च कण्ठा एकमेकारं वर्णमापद्यते । यथा (१८अ० ४८क०) वरुण इह । व॒रु॒ण॒इह॒ बो॑धि । (४अ० १क०) आ इदम् । ए॒दम॑गन्म ॥

उवर्ण ओकारम् ॥ ५४ ॥

कण्ठादुत्तरे उवर्णे कण्ठा उवर्णश्चैकमोकारमापद्यते । यथा (१अ० १क०) त्वा ऊर्जे । त्वो॒र्जे । (२अ० ३क०) त्वा उत्तरतः । मि॒त्राव॑रु॒णौ त्वो॒त्तर॑तःऽ ॥

समुद्रस्येमँस्वे मँस्वोद्भन्निति च ॥ ५५ ॥

“सम्यच्चर ऐकारोकारौ” इति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपवादभूत उत्तरसम्यच्चरस्वरूप एकादेशो निपात्यते । यथा (१३अ० १७क०) समुद्रस्य एमन् । स॒मु॒द्र॒स्ये॒म॑न् । (१३अ० ५३क०) त्वा एमन् । अ॒पान्वे॑म॑न् । (१३अ० ५३क०) त्वा ओद्भन् । अ॒पान्वो॑द्भ॑न् ॥

एजत्योजीरेकेषाम् ॥ ५६ ॥

अवर्णात् पूर्वस्मादेजत्योजीःप्रत्यययोरेकेषामाचार्ष्वाणां

तेन उत्तरसवर्णं आदेशो भवति । यथा (४० अ० ६ क०) न
एजति । नेजति । ओजः यथा (३६ अ० १ क०) सह ओजः ।
वागोज् + सृहोर्ज् + । एकेषामिति किम् । तदेजति तर्ज-
जति । वागोज् + सृहोर्ज् + ॥

सन्ध्यक्षर ऐकारौकारौ ॥ ५७ ॥

अवर्णः सन्ध्यक्षरे प्रत्यये पूर्व उत्तरश्च एकमक्षरमापद्यते ।
ऐकारम् । औकारश्च । अत्र चत्वारि सन्ध्यक्षराणि हावेती
विकारौ ऐकारौकारौ तत्र यथासम्भवात् “विकारौ यथासन्नम्”
इति एकारे ऐकारे च प्रत्यये ऐकारो भवति । औकारे औकारं
च प्रत्यये औकारो भवति । एकारे भवति यथा (२२ अ०
३४ क०) स्वाहा एकताय । स्वाहैकताय । ऐकारे भवति यथा
(१८ अ० १८ क०) इन्द्राय ऐन्द्रम् । इन्द्रायैन्द्रम् । औकारं भवति
यथा (८ अ० ३८ क०) इन्द्र ओजिष्ठ । इन्द्रो जिष्ठ । औकारं
भवति यथा (३१ अ० ८ क०) प्र औचन् । प्रौचन् ॥

वाहौ च स्वरभूते ॥ ५८ ॥

वाहौ च प्रत्यये स्वरभूते पूर्वः कण्ठ उत्तरश्च वाहः सम्बन्धी
उवर्ण एकमौकारमापद्यते । यथा (१८ अ० २६ क०) तुय्यं
ऊहौ । तुय्यौहौ । (१८ अ० २७ क०) पष्ठ ऊहौ । पष्ठोहौ ।
स्वरभूत इति किम् । (१८ अ० २७ क०) पष्ठवाट् च मे । “उवर्णं
औकारम्” इत्यस्यायमपवादः ॥

अारमृकारोऽपृक्तात् ॥ ५९ ॥

अपृक्तात्पदात्पर ऋकार अारमापद्यते सहापृक्तेन । यथा
(३० अ० ८ क०) आ ऋत्यैः आत्यैः परिचितम् । अयं स्वरो
रेफस्कारमारोहति ॥

लृकारश्चाल्कारम् ॥ ६० ॥

इदं सूत्रं केचिन्न पठन्ति अर्थत्वात् । लृकारश्चाल्कारमा-
पद्यते । आ लृकारः । आल्कारः ॥

एदोङ्गां पूर्वमकारः ॥ ६१ ॥

एकारौकाराभ्यां पर अकारः पूर्वरूपमापद्यते । यथा
(१८अ० ५७क०) ते अवन्तु । तृऽवन्त्व॒ स्यान् । (२४अ० ३७क०)
ते अ॒प्सर॒साम् । तृऽप्सर॒साम् । (२५० २१क०) वेदः अ॒सि ।
वेदोऽ॒सि । (२अ० २क०) स्तुपः अ॒सि । स्तुपोऽ॒सि । “सर्वो
अकार ओकारम्” । “अकारे च” इत्यनेन च ओकारः ॥

तौ चेदुदात्तावनुदात्ते स्वरितौ ॥ ६२ ॥

तौ यदि एकारौकारौ उदात्तौ भवतः तदाऽनुदात्ते अकारौ
परे स्वरितौ भवतः । यथा वेदो अ॒सि । वेदोऽ॒सि । स्तुपो
अ॒सि । स्तुपोऽ॒सि । ते अ॒प्सर॒साम् । तृऽप्सर॒साम् । “एदो-
ङ्गामकारो लुगभिनिहितः” इति स्वरितत्वं विहितमेव । इह
त्वपवादाथं तदुच्यते ॥

न देशे भवति ॥ ६३ ॥

देशे इत्ययमेकारः अभवदित्येतस्मिन् प्रत्यये न स्वरितो
भवति । यथा (३४अ० ११क०) देशे अभवत् । सो देशोऽभ-
वत्स्वरित् ॥

गाहमानः शिवो भरन्तो द्वेषीभ्यो जम्भयन्तो
वाजे वाजजितो मदन्तः शोचेऽवसे सुषुवे ज्योते
सुपर्णो वीरुधः सुवीरो धातवे सूनवे द्रूणानऽ-
आशवो बहतः सङ्गन्दनो बाहवोऽयुधोऽद्रुहः ॥६४॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । अभि-
निधानं च पूर्वरूपता । गाहमानो यथा (१७अ० ३८क०) गाह-
मानोऽद्वयः । शिवो यथा (३अ० ६१क०) अहिंठं सन्नः ।
शिवोऽतीहि । भरन्तो यथा (११अ० ७५क०) भरन्तोऽखायेव
तिष्ठते । हेषोभ्यो यथा (५अ० ३५क०) हेषोभ्योऽन्यकृतैभ्यः ।
जन्मयन्तो यथा (८अ० १६क०) जन्मयन्तोऽहिम् । वाजे यथा
(८अ० १८क०) वाजे वाजेऽवत । वाजजितो यथा (८अ०
१३क०) वाजजितोऽध्वनः । मदन्तो यथा (११अ० ७५क०)
मदन्तोऽग्ने मा त । शोचे यथा (१२अ० २६क०) भद्रशोचे-
ऽपपम् । अवसे यथा (८अ० २६क०) अवसेऽग्निमन्वारभा-
महे । सुषुवे यथा (८अ० २३क०) सुषुवेऽपेसोमम् । ज्योति
यथा (८अ० ४३क०) ज्योतेऽदिति सरस्वति । सुपर्णी यथा
(१२अ० ४क०) सुपर्णीऽसि गरुळान् । वीरुधो यथा (१२अ०
८४क०) वीरुधाऽस्यैसन्दत् । सुवीरो यथा (४अ० ३७क०)
सुवीरोऽवीरहा । धातवे यथा (३अ० ५क०) सरस्वति तमिह
वातवेऽकः । सूनवे यथा (३अ० २५क०) सूनवेऽग्ने सूपयानो
भव । द्रूणानो यथा (१३अ० ८क०) द्रूणानोऽस्तासि । आशवो
यथा (१५अ० ४१क०) आशवोऽस्ताम् । वहतो यथा (८अ०
१५क०) वहतोऽप्रतिष्टष्टशवसम् । सङ्गन्दनो यथा (१७अ०
३३क०) सङ्गन्दनोऽग्निमिषः । बाहवो यथा (१७अ० ४६क०)
बाहवोऽनाधृष्या यथाऽसथ । अयुधो यथा (१७अ० ३८क०)
अयुधोऽस्त्राकृठं सेनाः । अद्रुहो यथा (१२अ० ५०क०) अद्रु-
होऽनमीवाऽइषो महीः । ननु “एदोङ्गां पूर्वमकारः” इत्य-
नेवाभिनिहितः सिद्धः किमर्थं गाहमानादिभ्य उत्तरस्या-
कारस्याभिधानमुच्यते । नैवाभिनिहितः सिद्धः “प्रकृतिभाव
सृष्टु” इति प्रकृतिभावसृष्टु वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः ॥

वोऽहर्ठं सोऽहर्ठं सोऽस्माकं तेऽभिगरो
वोऽर्वाची ॥ ६५ ॥

एते द्विपदा यथागृहीतमेवाभिनिधीयन्ते । वोऽहं यथा (८अ० ४क०) तेषां विशिप्रियाणां वोऽहम् । सोऽहं यथा (१८अ० ३५क०) सोऽहंवाजम् । सोऽस्माकं यथा (१२अ० १०१क०) उपस्तिरस्त सोऽस्माकम् । तेऽभिगरो यथा (८अ० ४७क०) अनुष्टुप्तेऽभिगरः । अर्वाची यथा (८अ० ४क०) आर्वाऽर्वाचासुमतिः ।

येऽन्नाचयोः ॥ ६६ ॥

ये इत्येतस्मात् परयोः अन्नात्सम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते । अन्न यथा (१६अ० ६२क०) येऽन्नेषु । अत्र यथा (१२अ० ४५क०) येऽत्र स्थ पुंराणा ये च नूतनाः ॥

अविद्याऽसम्भृत्योश्च ॥ ६७ ॥

अविद्या असम्भृतिसम्बन्धी अकारोऽभिनिधीयते । चञ्च्डात् ये इत्येतस्मात् परः । अविद्या यथा (४०अ० १२क०) येऽविद्यामुपासते । असम्भृतिं यथा (४०अ० ६क०) येऽसम्भृतिमुपासते । इत्येतयोरिति किम् (१६अ० ८क०) अथो येऽस्य सत्वानः ॥

उपस्थेऽन्तस्तेभ्योऽकरम् ॥ ६८ ॥

एतौ च द्विपदौ यथागृहीतमेवाऽभिनिधीयते । उपस्थेऽन्तो यथा (१२अ० ३६क०) शेषे मातुर्यथोपस्थेऽन्तरस्याम् । तेभ्योऽकरं यथा (१६अ० ८क०) अहन्तेभ्योऽकरम् ॥

नमोऽस्वसौत्रामण्याम् ॥ ६९ ॥

नमोऽस्तु एतच्च द्विपदं यथागृहीतमेवाभिनिधीयते ।

सौत्रामण्यां चेन्न भवति । यथा (१३अ० ६क०) नमोऽस्तु
सर्पेभ्यः । असौत्रामण्यां किम् । (१८अ० ६८क०) नमो-
ऽश्वत्थाय ये ॥

विश्वेऽग्रे विशो रायोऽनग्नौ ॥ ७० ॥

विश्वे इत्यादिभ्य एकारौकारेभ्यः पराऽकारोऽभिनिधी-
तेऽग्नौ चेन्न भवति युञ्जानःऽ प्रथममित्यत चारभ्य स्वाहौ-
त्वति यावदग्निश्च्यत । विश्वे यथा (८अ० १८क०) विश्वे-
ऽसुहृमम् । अग्रे यथा (८अ० ७क०) तेऽग्रेऽश्वत्थमयुञ्जन् ।
विशो यथा (७अ० २५क०) अथा नऽइन्द्रोऽइहिशोऽसपत्न्याऽ ।
रायो यथा (८अ० १८क०) त्वष्टा सुदत्रां विदधातु रायोऽनु ।
अनग्नौ भवति किम् । (१८अ० ३१क०) विश्वेऽग्न्य मरुतः ।
(१३अ० १क०) मयि गृह्णाम्यग्रेऽग्निम् । (१३अ० ११क०)
भवां प्रायुर्विशोऽश्वत्थाः । (१२अ० १०८क०) अग्नौ रायोऽश्व-
मत्य ॥

सूर्योऽग्नेऽभौ ॥ ७१ ॥

सूर्यो अग्ने । इत्येताभ्यां परः अभिशब्दस्याकारोऽभिनि-
धीयते । सूर्यो यथा (१३अ० ३०क०) सूर्योऽभितीप्सोत् ।
अग्ने यथा (१२अ० ७क०) अग्नेऽभ्यावर्त्तन् । अभावति
कम् । (३१अ० १२क०) चक्षोः सूर्योऽशजायत । (८अ०
१८क०) अग्नेऽश्वत्था वदेह नः ॥

रिषो यवसे पुरुप्रियोऽन्नपतेऽर्णवे ॥ ७२ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । रिषो
यथा (११अ० ६८क०) मा सुरिषोऽश्व । यवसे यथा (१५अ०
६२क०) प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन् । पुरुप्रियो यथा (११अ०
५२क०) पुरुप्रियोऽग्ने । अन्नपते यथा (११अ० ८३क०) अन्न-

पतेऽन्नस्य । अर्णवे यथा (१६अ० ५५क०) अर्णवेऽन्तरिद्वे
भवाःऽ ॥

व्यपरे च ॥ ७३ ॥

एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । स चेदकारो
वकारपरो यकारपरो वा भवति । यथा (१६अ० ५४क०) स्र-
स्रयोजनेऽवधन्वानि । (१२अ० ६३क०) त्रिगमते जोऽयुस्यमम् ॥

गवे मे मनसो वाजयन्तः सोम्यासः पाशिनो
विदानोऽनृते मूजवतो वृष्णोऽपाको दौदिवस्त्र-
यस्त्रिठंशे ब्रह्मणे यको रथो विश्वतः पादो
वसन्तः ॥ ७४ ॥

एतेभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽकारोऽभिनिधीयते । गवे
यथा (३अ० ५६क०) गवेऽश्वाय । मे यथा (२०अ० ८क०) विशो
मेऽङ्गानि । मनसो यथा (२०अ० ३४क०) मनसोऽसि विला-
यकः । वाजयन्तो यथा (१८अ० ७४क०) वाजयन्तोऽश्याम ।
सोम्यासो यथा (१६अ० ५८क०) सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः ।
पाशिनो यथा (२०अ० ५३क०) पाशिनोऽति धन्वे । विदानो
यथा (१६अ० ५४क०) संविदानोऽनु द्यावापृथिवी । अनृते
यथा (१६अ० ७७क०) अश्वहामनतेऽदधात् । मूजवतो यथा
(३अ० ६१क०) मूजवतोऽतीहि । वृष्णे यथा (२०अ० ४४क०)
त्वष्टाऽदधच्छुभ्रमिन्द्राय वृष्णेऽपाकः । अपाको यथा (२०अ०
४४क०) अपाकोऽचिष्टुर्यशसे । दौदिवो यथा (१७अ० ६क०)
स न + पावक दौदिवोऽग्ने । त्रयस्त्रिठंशे यथा (२१अ०
२८क०) त्रयस्त्रिठंशेऽमृताः । ब्रह्मणे यथा (७अ० २१क०)
असौ ब्रह्मणेऽसौ क्षत्राय । यको यथा (२३अ० २३क०) यको

ऽसकौ शकुन्तकः । रथो यथा (३५० ३६क०) दूडभो रथो-
ऽस्मान् । विश्वतो यथा (२५५० १४क०) विश्वतोऽद्व्यासः ।
यादो यथा (३१५० ३क०) पादोऽस्य विश्वा भूतानि । वसन्तो
यथा (३१५० १४क०) वसन्तोऽस्यासीत् ॥

अवोस्त्वग्ने गृहपतेऽभि सत्त्वानोऽहं नोऽज-
स्रया विमानोऽजस्रः सुतेऽश्विना नमोऽग्नये
तेऽग्रं तेऽग्रे वृक्षस्य प्रथमोऽन्तस्तेऽन्येन ॥ ७५ ॥

एतेषां च द्विपदानां उत्तरपदादिर्यथागृहीतमेवाकारो-
ऽभिनिधीयते । अवोऽस्तु यथा (३५० ३१क०) महि त्रौणाम-
वोऽस्तु । अग्ने गृहपते यथा (३५० ३६क०) अग्ने गृहपते-
ऽभि द्युम्बम् । सत्त्वानो यथा (१६५० ८क०) अस्य सत्त्वानो-
ऽहम् । नोऽजस्रया यथा (१७५० ७४क०) पुरो नोऽजस्रया
सम्या यविष्ठम् । विमानोऽजस्रो यथा (१८५० ६८क०) विमा-
नोऽजस्रो घूर्मी हविः । सुतेऽश्विना यथा (२०५० ५६क०) ।
तनूपा भिषजा सुतेऽश्विनोभा । नमोऽग्नये यथा (२३५०
१३क०) ब्रह्मा क्षणश्च नोऽवतु । तेऽग्रं यथा (२३५० २४क०)
माता च ते पिता च तेऽग्रम् । तेऽग्रे वृक्षस्य यथा (२३५०
२५क०) तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः । वृक्षस्येति किम् । (६५०
७क०) तेऽग्रेऽश्वमयुजन् । प्रथमोऽन्तो यथा (२३५० ६३क०)
सभूः स्वयम्भूः प्रथमोऽन्तः । तेऽन्ये यथा (२३५० १५क०)
महिमा तेऽन्येन ॥

पणयो जहोमोऽम्बिके ॥ ७६ ॥

पणयः जहोमः अम्बिके एतभ्य एकारौकारेभ्यः परोऽका-
रोऽभिनिधीयते । पणयो यथा (३५५० १क०) ऋषो तो यन्तु

यामभिनिहितो भवति । यथा (२५५० १८००) शूद्रेऽर्थे ।
 तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः । ऋक्षु भवति यथा (१७५० ८०००) यज्ञः
 अभि । यज्ञोऽभि । सङ्क्रम इति किम् (२५५० १८००) स्वस्ति
 नःस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः ॥

प्रकृतिभाव ऋक्षु ॥ ८१ ॥

“गाहमानादिभिः” सूत्रैर्द्व्यभिनिहितोऽभिहितः ।
 ततोऽन्यत्र ऋक्षु प्रकृतिभावो भवति । यथा (१५० ११००)
 उपप्रयन्तोऽभध्वरम् । आरिऽभस्मे च ऋक्षु ते ॥

जुषाणश्चानध्वनि ॥ ८२ ॥

“यजुषधुच” इत्यनेन सूत्रेण यजुषध्वभिनिधानमुक्तम् ।
 तदपवादभूतमिदमारभ्यते । जुषाणशब्दसम्बन्धो षोकारः
 अनध्वनि प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (५५० ३४००) जुषा-
 णोऽभस्तु राज्ञस्य वेत्त स्वाहा । अनध्वनीति किम् । जुषाणो-
 ऽध्वान्धस्य वेत्त स्वाहा । इदमुदाहरणं शास्त्रान्तरीयम् ॥

ते चानुदात्तमनुदात्ते ॥ ८३ ॥

ते इत्येतच्च पदं अनुदात्तं चेत् प्रकृत्या भवति अनुदात्तं
 च प्रत्यये । यथा (५५० ७००) या तेऽग्नेऽथः शुया । अनुदा-
 त्तमिति किम् । (२४५० ३७००) तृऽष् रसाम् ।

हेडऽआपो गुवोऽपान्ने धीरूसा देवासऽउरो
 रक्षाणो मो वैश्वानरो वृषभो वचः प्राणोऽउ-
 दानोऽङ्गऽइमा मे वृष्णो दशमाथोऽन्धऽआवि-
 त्तोऽरिष्टोऽअर्जुनः प्रत्याश्रावः खिष्टो घासे प्रथी-
 तस्तेभ्यो नमोऽअस्तु दूरे नोऽअद्य यज्ञे सधस्ये

सोऽभध्वरावेन्द्रे हिरण्यपर्णी द्वारो देवोऽब्दो रथि-
भ्यो महद्भ्यः सठं सदः ॥ ८४ ॥

एते च एकारौकारा ऋक्षु यजुषु च प्रकृत्या भवन्ति
अकारे प्रत्यये । अत्र च यत्र हयोः पदयोः पाठः सूत्रे तत्र
नियमार्थः स तेनैव पदेन परभूतेनाघस्तनपदस्य प्रकृतिभावः ।
एकपदे समान्नाये त्वकारात्त्रे प्रकृतिभावः । उच्चो यथा (२१अ०
३क०) देवस्य हेडोऽभव यासिसीष्टाः ऋक्ष्यं प्रकृतिभावः ।
“व्यपरे च” इत्यनेनाभिनिहिते प्राप्तं (६अ० २७क०) देवी-
रापोऽभ्रपान्नपात् । द्वितीयमुदाहरणं आपो । यथा (४अ०
२क०) आपोऽभ्रस्मान् । गुवो यथा (१अ० १२क०) देवीरा-
पोऽभ्रग्रे गुवोऽभ्रग्रे पुवः । अपाग्ने यथा (१अ० १७क०) अपा-
ग्नेऽभ्रग्निम् । धीरासो यथा (१अ० २८क०) तामुधीरासोऽभ्रनु
दिश्ये । देवासो यथा (४अ० १क०) यत्र देवामोऽभ्रजुषन्त ।
उरो यथा (४अ० ७क०) द्यावापृथिवीऽउरो अन्तरिक्ष ।
रक्षाणो यथा (४अ० १४क०) रक्षाणोऽभ्रप्रयुच्छन् । मो यथा
(४अ० २२क०) मोऽभ्रहन्तव वीरम् । वैश्वानरो यथा (४अ०
१४क०) वैश्वानरोऽभ्रदेव्यः । हृषभो यथा (४अ० ३०क०) अस्त-
भ्राद्याहृषभोऽभ्रन्तरिक्षम् । वचो यथा (५अ० ८क०) उग्रवचो-
ऽभ्रपावधौत् । प्राणो यथा (६अ० २०क०) प्राणोऽभ्रङ्गेऽभ्रङ्गे ।
उदानो यथा (६अ० २०क०) उदानोऽभ्रङ्गेऽभ्रङ्गे निधीतः ।
इमा मे यथा (१७अ० २क०) इमा मेऽभ्रग्नदृष्टकाः । वृष्णो
यथा (७अ० २क०) वृष्णोऽभ्रठंशुभ्याम् । दशमास्यो यथा
(८अ० २८क०) दशमास्योऽभ्रसत् । अश्वो यथा (८अ० ५४क०)
अश्वोऽभ्रच्छेतः । आवित्ते यथा (१०अ० ८क०) आवित्तो-
ऽभ्रग्निः । (१०अ० २१क०) अरिष्टोऽभ्रजुनः । द्विपदमेतत् ।

प्रत्याश्रावो यथा (१८अ० २४क०) प्रत्याश्रावोऽव्यनुकृपाः ।
 स्त्रिष्टो यथा (२१अ० ५८क०) स्त्रिष्टोऽग्निर्ग्नना । घासे यथा
 (२१अ० ४४क०) घासेऽग्निनाम् । प्रणीतो यथा (१८अ०
 १७क०) प्रणीतोऽग्निर्ग्नना । तेभ्यो नमोऽस्तु यथा (१५अ०
 १५क०) तेभ्यो नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु । तेभ्यो नमो इति किम् ।
 (१६अ० ८क०) नमोऽस्तु नौलश्रीवाय । दूरे यथा (१७अ०
 ८३क०) दूरेऽग्निमित्र गणः । नो यथा (१७अ० ८४क०)
 मग्नितासो नोऽग्निद्वय । यज्ञे यथा (१७अ० ८४क०) यज्ञे-
 ऽग्निम् । सधस्थे यथा (११अ० ६१क०) पृथिव्याः सधस्थे-
 ऽग्निर्ह्रस्वत् । सो यथा (३३अ० ७५क०) सोऽग्निधराय परि-
 णीयते । इन्द्रे यथा (२१अ० ४८क०) सुद्रेवमिन्द्रेऽग्निश्चिना ।
 हिरण्यपर्णा यथा (२१अ० ५६क०) हिरण्यपर्णाऽग्निश्चिनाम् ।
 द्वारो यथा (२१अ० ४८क०) देवीर्द्वारोऽग्निश्चिना । देवो
 यथा (२१अ० ५८क०) देवोऽग्निः स्त्रिष्टकत् । अद्वो यथा
 (१२अ० ७४क०) मजूरद्वोऽग्नयोभिः । रथिभ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) नमो रथिभ्योऽग्निभ्यः । महद्भ्यो यथा (१६अ०
 २६क०) महद्भ्योऽग्निभ्यः । सठंसदो यथा (२६अ०
 १क०) सठंसदोऽग्निमी ॥

कन्दोऽग्निङ्गुपमङ्गाङ्गमस्रीवयः ॥ ८५ ॥

कन्द इत्ययमोकारः अङ्गुपं अङ्गाङ्गं अस्त्रीवय इत्येतिषु
 प्रकृत्या भवति । अङ्गुपं यथा (१५अ० ४क०) काव्यं कन्दोः
 ऽअङ्गुपम् । अङ्गाङ्गं यथा (१५अ० ५क०) तन्द्रं कन्दोऽअङ्गा-
 ङ्गम् । अस्त्रीवयो यथा (१४अ० १८क०) प्रतिमाङ्कन्दोऽस्त्री-
 वयुङ्कन्दः । एतेष्विति किम् (१५अ० ५क०) सुस्तुपङ्कन्दो-
 ऽनुष्टुपङ्कन्दः ॥

का भुवोती सदना होतारा ज्या स्वधा
पृथिवी प्रतिमेमसदन्प्रश्यामाकर्मीर्हुमियमवस्ता-
दुतास्तिषु ॥ ८६ ॥

का भुवा जती सदना होतारा ज्या स्वधा पृथिवी प्रतिमा
एतानि पदानि प्रकृत्या भवन्ति । ईम् असदन् प्रश्याम अकर्म
ऊर्हुम् इयम् अवस्तात् उत अस्ति इत्ये तेषु प्रत्ययेषु यथामङ्गलम् ।
का यथा (२३अ० ५५क०) काऽईमरे । भुवा यथा (२अ० ६क०)
भुवाऽअसदन् । जती यथा (१८अ० ७४क०) जतीऽअश्याम
प्रियम् । सदना यथा (८अ० १८क०) सुगावो देवाः सदना-
प्रकर्म । हातारा यथा (२७अ० १८क०) देव्या हाताराऽऊर्हुम् ।
ज्या यथा (२९अ० ४०क०) ज्याऽइयम् । स्वधा यथा (३३अ०
७४क०) स्वधाऽअवस्तात् । पृथिवी यथा (३३अ० ४२क०)
पृथिवीऽउत यीः । प्रतिमा यथा (३२अ० २क०) न तस्व
प्रतिमाऽअस्ति ।

प्रगृह्यं पदं स्वरे ॥ ८७ ॥

प्रगृह्यं पदं स्वरे प्रत्यये प्रकृत्या भवति । यथा (७अ०
३१क०) इन्द्राग्नीऽप्रागतम् । (३३अ० ५क०) स्वर्धेऽअन्यान्धा ।
स्वरेऽअपवादः ॥

न रोदसीमि ॥ ८८ ॥

रोदसी इत्येतत्पदं प्रगृह्य इमे इत्ये तस्मिन् पदे न प्रकृत्या
भवति । यथा (२७अ० २४क०) राये नु यञ्च चतूरोदसीमि ।
इमे इति किम् । (१७अ० ५९क०) आ पप्रिबान्नादसौऽअन्त-
रिचम् ॥

विश्वपतीवोपस्थिते ॥ ८९ ॥

विश्वपती इत्येतत् पदं इवे परभूते उपस्थिते इतिकारणे प्रकृत्या भवति । यथा (३३अ० ४०क०) विश्वपती'ऽपृवेति विश्वपती'ऽइव । उपस्थित इति किम् । (३३अ० ४४क०) चा विश्वपती'व बीरिटे ॥

उकारोऽपृक्तोऽस्पर्शात् ॥ ६० ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्षः अस्पर्शात् परः प्रकृत्या भवति स्वं प्रत्यये । यथा (२३अ० १६क०) न वाऽउ'ऽएतत् । (१७अ० ६७क०) एतुवाऽउ'ऽञ्चौ । अपृक्त इति किम् । (३अ० ५१क०) योजान्विन्द्र । अस्पर्शादिति किम् । (२३अ० ६क०) किम् । वपनं मृहत् ॥

भ्रुतमितौ ॥ ६१ ॥

भ्रुतान्तं पदं प्रकृत्या भवति इतो प्रत्यये । यथा (२३अ० ४६क०) विवेशा ३ इति । तेषु विश्वभ्रुवनमादिवेशा ३ ॥

ओकारश्च ॥ ६२ ॥

ओकारः पदान्तीयः प्रकृत्या भवति इतो प्रत्यये । यथा (२०अ० ७८क०) चित्रभ्रानो इति । (४अ० २७क०) कृशानो इति । इतावित्यनुवृत्तिः कस्मात् स्वरमात्रे मा भूत् इतावित्येव (४अ० २७क०) कृशानवृते व + ॥

उकारोऽपृक्तो दीर्घमनुनासिकम् ॥ ६३ ॥

उकारोऽपृक्त एकवर्णी दीर्घमनुनासिकं चापद्यते । यथा (८अ० ४०क०) ज् इति । इतावित्येव । यथा (२५अ० ४४क०) न वाऽउ' एतत् । नात्र दीर्घमनुनासिकं च । इतावित्येव मानत्वात् ॥

एतेश्च परं पदं चर्चयाम् ॥ ६४ ॥

इतिकरणाच्च परं उ इत्येतत् पदमपुत्रं दीर्घमनुनासिक-
मापद्यते पदचर्चयाम् । चर्चापदस्वरूपमुक्तम् एतदुक्तं भवति
वेष्टने यदितिकरणात् परं पदं चर्चा तदेवमुच्यते । तत्पद-
स्वरूपज्ञापनार्थम् । यत्र तु तथाभूतं पदस्वरूपं न भवति तत्र
उ इत्येतत्स्वरूपं हि तत् पदं भवति । अयं चार्थोऽनेन सूत्रा-
वयवेन ज्ञाप्यते । इतिकरणात् परतो यत्पदवचनं तत्स्वरूप-
ज्ञापनार्थमिति । (८७० ४० क०) उत् । ऊं इत्यम् । त्यम्
ज्ञातवेदसमिति ज्ञात । वेदसम् । पदचर्चयामिति किम् ।
उइति ॥

तकारवर्गश्चकारवर्गे चकारवर्गम् ॥ ६५ ॥

तकारवर्गः पदान्तीयः चकारवर्गे प्रत्यये परे चकारवर्ग-
मापद्यते । यथा (३६अ० २४क०) तत् चक्षुः । तच्चक्षुः ।
(२०अ० ५२क०) आरात् चित् । आराश्चिहेषः । (१५अ०
५क०) आच्छत् छन्दः । आच्छच्छन्दः । (१५अ० २४क०) उत्
जिहानाः । प्रवयामुज्जिहानाः । भकारादि जकारादि च
पदानामुदाहरणं संज्ञितायां न विद्यते । नकारस्य चकार-
वकारप्रत्यययोः सन्धिरुक्तः । “नुः” । “चक्षुयोः शम्” । जकारे
उदाहरणम् । यथा (५अ० ३६क०) वाजान् जयतु । वाजा-
जयतु ॥

शकारे च ॥ ६६ ॥

शकारे च प्रत्यये परे तकारवर्गश्चकारवर्गमापद्यते । यथा
(५अ० ५क०) तत् शक्यम् । तच्छक्यं तन्मे । (१७अ० ४५क०)
शत् शिषः । माऽमीषां कश्चुनोच्छिषः । (३३अ० ५क०) स्वधा-
शान् शक्तः । स्वधावाच्छुक्तः । (२४अ० ११क०) पिशङ्गान्

शिशिराय । पिशङ्गाञ्छिशिराय । (२५५० १क०) आदित्या
श्मश्रुभिः । आदित्याञ्श्मश्रुभिः ॥

परञ्चास्पर्शपरश्चम् ॥ ६७ ॥

परश्च शकारः अस्पर्शपरश्चकारमापद्यते । यथा तच्छ
केयम् । माऽमीषां कश्चनोच्छिवः । स्वधावाञ्छुकः । पि
ङ्गाञ्छिशिराय । अस्पर्शपर इति किम् । आदित्याञ्श्मश्रुभिः

उदस्तभाने लोपम् ॥ ६८ ॥

उत् उपसर्गात्परस्तभाने प्रत्यये सकारो लोपमापद्यते
यथा (१७५० ७२क०) उत् स्तभान । ज्योतिषा दिवसुत्तभान
(४५० ३६क०) उत् स्तभनम् । उत्तभनम् ॥

अश्रवात् स्थे तकार्ठं संज्ञायाम् ॥ ६९ ॥

अश्रवशब्दादुत्तरः सकारः तकारमापद्यते संज्ञायां स
प्रत्यये । अश्रवः अशनथ्यापारोऽग्निरस्मिंस्तिष्ठतीयश्रव्यो वृक्षः
यथा (१२५० ८९क०) अश्रव्ये वो निषदनम् । संज्ञायां किम्
अश्रवस्यः पुरुषः ॥

स्वरात् संयोगादिर्द्विरुच्यते सर्वत्र ॥१००॥

इत उत्तरं द्विर्भावप्रकरणं वर्त्तिष्यते । स्वरात्परः संयो
गादिभूतो वर्षो द्विरुच्यते सर्वत्र । अधस्तनविधानं पदान्त
पदायोः । इदं तु सर्वत्र पदान्तपदाद्योर्मध्ये च पदान्तपदा
द्योर्भवति । यथा (१३५० ३८क०) सम्यक् स्रवन्ति । सम्यक्
स्रवन्ति । द्वौ ककारौ सकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र पूर्वककारौ
द्विरुक्तिजः । (१३५० ५७क०) अनुष्टुप् शारदौ । द्वौ पकारौ
शकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमः पकारो द्विरुक्तिजः । पदमध
भवति यथा (२४५० १क०) अश्रव + । द्वौ शकारौ वकार

संयोगः । तत्र प्रथमः शकारो द्विरुक्तजः । स्वरादिति किम् ।
३३अ० १५क०) शुधिश्शु^१त्कर्ण । अत्र शकाररेफौ संयोगः ॥

परं तु रेफहकाराभ्याम् ॥ १०१ ॥

रेफहकाराभ्यां परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते न तु रेफहकारौ ।
।था (१५अ० १क०) ऊर्ज्ज । रेफो द्वौ जकारौ संयोगः । तत्र
।थमो जकारः क्रमजः । (३१अ० १२क०) सूर्य^१ + । रेफो
।थमो यकारौ संयोगः । तत्र पूर्वो यकारः क्रमजः । (२४अ० १क०)
।हृष्वीः) । हकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः
।मजः ॥

जक्षान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः ॥ १०२ ॥

जक्षान्तः शषसहाः । अन्तस्था यरलवाः । एतेभ्यः परः
।थमो द्विरुच्यते । यथा (२४अ० ४क०) पृश्नि^१ + । एकः शकारो
।थमो नकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो नकारः क्रमजः । (१८अ०
३क०) अश्म^१ । शकारो द्वौ मकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो
कारः क्रमजः । (२५अ० ४०क०) पाष्^१ । रेफः षकारो द्वौ
कारौ यकारश्च संयोगः । तत्र प्रथमो णकारः क्रमजः ।
।अ० ८क०) सस्त्रि^१तमम् । सकारो द्वौ नकारौ संयोगः । तत्र
थमो नकारः क्रमजः । (१०अ० २३०) राष्ट्र^१दा राष्ट्र^१म् ।
कारो द्वौ टकारौ रेफश्च संयोगः । तत्र प्रथमष्टकारः क्रमजः ।
।१अ० ११क०) हसृजे^१ । सकारो द्वौ तकारौ संयोगः । तत्र
थमस्तकारः क्रमजः । हकारश्च द्विर्भाषो निषिद्धः । यका-
श्च परभूतैः स्पर्शैः संयोगो न विद्यते । रेफश्च द्विर्भाषो
।षिद्धः । (२३अ० १३क०) शुल्म^१लिः) । लकारो द्वौ मकारौ
योगः । तत्र प्रथमो लकारः क्रमजः । (१०अ० ८क०) उल्-
।म् । लकारो द्वौ वकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो वकारः

क्रमजः । (२३५० ३२क०) दृष्टिः ऋक्वस् + । वकारो ही
णकारौ संयोगः । तत्र प्रथमो षकारः क्रमजः ॥

जिह्वामूलीयोपधानीयाभ्यां च ॥ १०३ ॥

जिह्वामूलौयादुपधानीयाश्च परः स्पर्शो द्विर्भवति । जिह्वा-
मूलीयाद्भवति यथा (३५० २७क०) मरिचं व + क्रामधरंणम् ।
जिह्वामूलीयो ही ककारौ संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः ।
(११५० २२क०) तत + क्वनेम । जिह्वामूलीयः ककारखकारौ
संयोगः । तत्र प्रथमः ककारः क्रमजः । उपधानीयाद्भवति यथा
(१२५० ७५क०) याऽश्रोपधौ (+ षूर्वा ज्ञाताः) । उपधानीयो ही
पकारौ संयोगः । तत्र प्रथमः पकारः क्रमजः । (१२५० ८६क०)
याऽपु फलिनीः । उपधानीयः पकारफकारौ संयोगः । तत्र
प्रथमः पकारः क्रमजः । एतौ च जिह्वामूलीयोपधानी
काखादिविषयी तथाहि वक्ष्यति “तस्मिंश्चल्लज्जिह्वामूलीयं
पधानीयनासिक्या न सन्ति माह्वान्दनानाम्” । इति ॥

यैस्तु परं तैर्न पूर्वम् ॥ १०४ ॥

यैस्तु संयुक्तं परं व्यञ्जनं द्विरुच्यते यैः संयोगे सति परं
द्विर्भाव उक्तः तैः संयुक्तं न पूर्वव्यञ्जनं द्विर्भवति । ऊष्णामरु
स्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः । तत्र यद्युभयतः संयुक्त
ऊष्णाणोऽन्तस्था वा स्पर्शो भवन्ति । तत्र प्रथमस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव
प्राप्नोति स्वराव्यवधानात् निषिध्यत इति सूत्रार्थः । (१६५
८६क०) पद्मणि । (१५० २७क०) सुस्मा । (४५० १२क०
श्रुयद्मः) । तत्र ककारषकारमकाराः संयोगः । तत्र ककार
रस्य द्विर्भावः प्राप्नोति स निषिध्यते । उक्तं च । यत्र चोभ
यतः स्पर्शः संयुक्ताः शषसाः सह । न रात्राद्यः क्रमो ज्ञेयो
परो बोधितो बुधैः ॥

नास्वरपूर्वा ज्ञान्तस्थाः ॥ १०५ ॥

जङ्गणामन्तस्थानां च परस्य स्पर्शस्य द्विर्भाव उक्तः । तद-
पवादोऽयं योगः । अस्वरपूर्वा जङ्गणोऽन्तस्थाश्च परान् स्पर्शान्
द्विर्भावयन्ति । (१६अ० २७क०) स्थालीभिः- स्थालीः) । अत्र
सकारथकारौ संयोगः । (१अ० १६क०) ट्रिवः) स्क्भूनीः) ।
अत्र सकारककारौ संयोगः । अस्वरपूर्वा इति किम् । (२अ०
८क०) विष्णोः) स्थानम् । (५अ० २१क०) विष्णोः) । (१अ०
१२क०) एविवे' स्थः) । (१०अ० २क०) राषट्टम् । अत्र द्विर्भावो
भवति ॥ विसर्जनोयात्परः स्पर्शो व्यञ्जनपरः सन् द्विरुच्यते । यथा
(१२अ० ५क०) विष्णोः) कर्म- । (२४अ० ३०क०) नीलङ्गाः
क्लिमिः- । विमर्जनोयो द्वौ ककारौ रेफश्च संयोगः । यथा
(६अ० १क०) देव' सवितः) प्रसु'व । (११अ० १क०) युञ्जानः)
प्रथमम् । विसर्जनोयो द्वौ पकारौ रेफश्च संयोगः । व्यञ्जन-
पर इति किम् । (२४अ० ३२क०) न्यङ्कुः- कङ्कुटः) । गौर
मूः) पिङ्गः) । (१अ० २क०) वसो'ः) एविवे'म् । (१२अ०
८६क०) याः) फुलिनी'ः) । अत्र द्विर्भावो न भवति ॥

द्वौ चेदधस्वपूर्वौ स्वरे पदान्तौ ॥ १०६ ॥

ङकारनकारौ पदान्तौ द्वौ द्विर्भवतो ऋस्वस्वपूर्वौ स्वरे
प्रत्यये । यथा (१०अ० २४क०) युङ्ङसि । (११अ० ३२क०)
तमुक्त्वाद्द्वङ्ङुषिः- । द्वौ ङकारौ । (१७अ० १क०) अश्म-
र्जम् । (३अ० ५१क०) अक्षत्रमी'मदन्त । द्वौ नकारौ । ऋस्व-
पूर्वाविति किम् (२५अ० २३क०) सुप्र'ङ्ङो मेम्यत् । (६अ०
३१क०) तानुञ्ज'षम् ॥

संयोगपूर्वव्यञ्जनान्ताऽवसानगताः स्वरा
द्विमात्राः ॥ १०७ ॥

संयोगात्पूर्वः संयोगपूर्वः । यथा (२३अ० १६क०) अग्निः^१ ।
 (१०अ० ३०क०) विष्णु^१ना । व्यञ्जनमन्ते यस्य स व्यञ्जनान्तः ।
 यथा (११अ० ३०क०) टद्दड् । अवमानं प्राप्तोऽवमानगतः ।
 यथा (१अ० १क०) पाहि । (१अ० ४क०) रत्त । एते स्वरा
 द्विमात्रा काला भवन्ति न तु दीर्घा गुरव एते भवन्ति । अत्रो-
 च्यते । गुरवो द्विगुणकालाः । व्यञ्जनद्विरुक्तिप्रसङ्गेन स्वराणा-
 मपि गौरवमुक्तं तत्र हि द्विगुणः कालो भवति ॥

प्रथमैर्द्वितीयास्तृतीयैश्चतुर्थाः ॥ १०८ ॥

संयोगस्यादिभूतस्य वर्णस्य द्विर्भावो ह्यक्तः सोऽन्यथाऽपि
 क्वचिद्भवतीत्याह । प्रथमैः स्वर्गर्णैः सह द्वितीया द्विरुच्यन्ते ।
 तृतीयैश्च स्वर्गर्णैः सह चतुर्था द्विरुच्यन्ते । यथा (११अ०
 २०क०) विख्याय । विक्ख्याय^१ । ककारखकारौ यकारश्च
 संयोगः । (२३अ० ३८क०) आच्छरति । चकाररक्षकारौ यकार-
 रश्च संयोगः । (२८अ० ४१क०) विष्पुष्पन्ति । पकारः पकार-
 फकारौ संयोगः । यथा (१अ० २५क०) गोपद्दानम् । (२अ० १क०)
 आखुरेषुः^१ । षकारटकारटकाराः संयोगः । (११अ० ३४क०)
 पात्यः^१ । (२३अ० १३क०) रात्यः^१ । तकारथकारौ यकारश्च
 संयोगः । चतुर्था यथा (८अ० ४२क०) आर्जिग्घ्र । गकारघकारौ
 रफश्च संयोगः । डकारस्यापि सम्भवः । (१६अ० ५०क०)
 मीड्दुर्वः^१ । डकारठकारौ वकारश्च संयोगः । (४अ० १८क०)
 अर्द्धनस्मात् । दकारधकारौ वकारश्च संयोगः । (३३अ०
 ३०क०) विव्भ्राट् । बकारभकारौ रफश्च संयोगः ॥

नानुस्वारः ॥ १०९ ॥ "

संयोगपूर्वं इत्यनुवर्त्तते । संयोगपूर्वोऽनुस्वारो न द्वि-

चते । यथा (१७अ० ८७क०) इमंस्तरनम् । (३अ० २८क०) सोमान्स्वरंणम् । असंयोगपूर्वस्य ह्यनुस्वारस्योपरिष्ठाद-
च्यति । “अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रा”
इति । यथा (१०अ० २४क०) ह्रठेःसः ॥

सवर्णे ॥ ११० ॥

सवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । अन्तस्थासंयोगोऽत्रोदा-
हरणम् । “स्ववर्गीये चानुत्तमः” इति स्पर्शानां वक्ष्यति । यथा
(१अ० २२क०) सम् यीमि । सँय्यीमि । द्वौ यकारौ संयोगः ।
(१अ० २१क०) सम् वपामि । सँव्वपामि । द्वौ वकारौ संयोगः ॥

ऋवर्णे ॥ १११ ॥

ऋवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२७अ० ४क०)
अनिष्टृतः । षकारटकारौ संयोगः । “ऊक्तान्तस्थाभ्यश्च स्पर्शः”
इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

लृवर्णे ॥ ११२ ॥

लृवर्णे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (१८अ० १२क०)
ऋद्धिः । (१८अ० ११क०) क्लृप्तम् । “विसर्जनौयाद्वाञ्जनपरः”
इति प्राप्तिः । लृकारस्य मध्ये लृकारस्यार्द्धमात्रां पश्यताऽऽचा-
र्येण निषेधः कृतः । वक्ष्यति च “ऋलृवर्णा रेफलकारौ सए-
ऽस्त्रिष्टावश्रुतितरावेकवर्णौ” ॥

यमे ॥ ११३ ॥

यमे प्रत्यये न द्विरुक्तिर्भवति । यथा (२३अ० २८क०)
सुक्थ्या देदिश्यते नारी । ककारः थकारयमौ नकारश्च
संयोगः । तत्र “स्वरात्मयोगादिः” इति द्विरुक्तिः प्राप्ता सा
यमे प्रत्यये निषिध्यते । यथा (१८अ० ४६क०) सुज्ज्ञानमसि ।

जकारजकारयमौ जकारश्च संयोगः । अत्रापि “स्वरासंयो-
गादिः” इति जकारस्य द्विरुक्तिः प्राप्ता सा यमे प्रत्यये इति
नास्ति विरोधः । ह्रस्वपापमप्रभृतीन्नुदाहरणानि देदन्ति तेषां
“संयोगादिः पूर्वस्य” “यमश्च” इत्यनेन सह विरोधः
प्राप्नोति ॥

विसर्जनीयः ॥ ११४ ॥

विसर्जनीयो न द्विरुच्यते । व्यञ्जनत्वाद्विसर्जनीयस्य
द्विरुक्तौ प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयम् । यथा (३३० १२क०) द्विः।
कुकुत्पतिः पृथिव्याः । (१२३० ७८क०) याः फलिनौ । ॥

स्वर्गीये चानुत्तमे ॥ ११५ ॥

स्वर्गीये च प्रत्ययेऽनुत्तमं पूर्वं वर्णो न द्विरुच्यते । यथा
(३३३० १७क०) तत् देवानाम् । तद्देवानामवो अय । हो
ऽकारौ संयोगो द्विरुक्तोनिषिद्धत्वात् । (२५३० ८क०) अन्त-
रिच्छम्युरीतता । मकारपकारौ संयोगः । अनुत्तम इति किम् ।
(३३३० ४२क०) तन्नो मित्तो व्वरुणः । अत्र द्विरुक्तिर्भवत्येव ।

अवसितं च ॥ ११६ ॥

निरर्थकं व्यञ्जनमवसानगतमवसितशब्देनोच्यते । अव-
सितं व्यञ्जनं न द्विरुच्यते । यथा (१८३० ८क०) ऊर्क । रेफ-
ककारौ संयोगः । अवसितमिति किम् । (१८३० ८क०) ऊर्क
च मे । “परन्तु रेफहाराभ्याम्” इति प्राप्तिः । रेफस्याव-
द्विरुक्तिर्न भवति ॥

नान्तःपदे स्वरपञ्चमान्तस्थासु ॥ ११७ ॥

स्वरे प्रत्यये पञ्चमे च परे अन्तस्थासु च प्रत्ययभूतासु यद-
व्यति तदन्तःपदे न भवति पदान्वीयस्य स विकार इत्यर्थः ।

यथा (३४अ० ४१क०) पूषन् । पकारस्य प्रथमस्य स्वरि तृतीय-
भाव उक्तः सोऽन्तःपदे न भवति । पञ्चमे यथा (२०अ० ४५क०)
तन्वा समञ्चन् । (२८अ० ४१क०) अर्त्तुमे विष्फुरन्तो
ऽश्रमित्रान् । अत्र “पञ्चमे पञ्चमम्” इति पञ्चमभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । अन्तस्थासु यथा (१अ० १क०) दुषे त्वा
(१२अ० १११क०) आ ष्यायस्व । प्रथमस्य तृतीयभाव उक्तः
सोऽन्तःपदे न भवति । वक्ष्यमाणप्रकरणस्यास्यापवादभूतोऽयं
योगः । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

स्पर्शोऽपञ्चमः स्वरधौ तृतीयम् ॥ ११८ ॥

अपञ्चमः स्पर्शः स्वरि प्रत्यये धिसंज्ञके च तृतीयमापद्यते ।
स्वरि परे भवति यथा (१७अ० ४८क०) उत् एनम् । उदेन-
मुत्तरान्नय । (१७अ० ८८क०) समुद्रात् जर्मिः । समुद्रा-
टर्मिः । धौ परे यथा (३अ० ४५क०) यत् ग्रामे । यद्ग्रामे ।
(२८अ० ३८क०) यत् वर्मी । यद्दुर्मी ॥

जिति प्रथमम् ॥ ११९ ॥

जित्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमः प्रथममापद्यते । यथा
(८अ० ४७क०) अनुषट्पुभिगरः । (१८अ० ८क०) जर्क् च
मे । (३अ० ३५क०) तत्सवितुः । (१३अ० ५७क०) अनुषट्पु
शारदी ॥

*** असस्थाने मुंदि द्वितीयठं शौनकस्य ॥ १२० ॥**

असमानस्थाने मुत्संज्ञके प्रत्यये स्पर्शोऽपञ्चमो द्वितीयमा-
पद्यते शौनकस्याचार्य्यस्य मतेन । यथा (१३अ० ३८क०) सम्यक्
संवन्ति । सम्यक् संवन्ति । (१३अ० ५७क०) अनुषट्पु शारदी ।
अनुषट्पु शारदी । असस्थान इति किम् । (३अ० ३५क०)
तत्सवितुः । केचिदत्र तृतीयम् “अवसाने च” इत्येतस्मिन् पठन्ति

सोऽपपाठः । यतः “प्रथमोत्तमाः पदान्तीयाः” इत्यधस्तादुक्तम् ॥

पञ्चमे पञ्चमम् ॥ १२१ ॥

पञ्चमे स्पर्शे प्रत्यये अपञ्चमः स्पर्शः पञ्चममापद्यते । यथा (१३अ० ५८क०) वाक् मात्या । वाङ् मात्या । (३३अ० ३८क०) वट् महान् । वण् महान् । (३३अ० ३८क०) तत् मित्रस्य । ताम् मित्रस्य ॥

हश्च तस्मात् पूर्वचतुर्थम् ॥ १२२ ॥

हश्च तस्मात्पञ्चमात् स्पर्शात्तृतीयभूतादुत्तरः सन्नधस्तनस्य स्पर्शस्य चतुर्थमापद्यते । यथा (१७अ० ४२क०) छत् हर्षय । उद्धर्षय । (१८अ० ६६क०) अवाट् हव्यानि । अवाड् हव्यानि ॥

नकारपरो जातूकर्णस्य ॥ १२३ ॥

ऋकारपरो हकारः अपञ्चमस्पर्शादुत्तरो न चतुर्थमापद्यते । न च पूर्वस्तृतीयं जातूकर्णस्याचार्यस्य मतेन । यथा । (१८अ० ५८क०) समसुसोत् हृदः । समसुसोडुदो । जातूकर्णस्येति किम् (१८अ० ५८क०) समसुसोडुदो वा ॥

हि ॥ १२४ ॥

“ह्यन्तराः कालाः” इत्यधस्तादुक्तं कालशब्दश्चेहाऽयधिवचनः । अतोऽवधिपरिज्ञापनाथमिदं सूत्रम् । अवधेः प्रयोजनं “न परकालः पूर्वकाले पुनः” इत्यधस्तादैवोक्तम् ॥

यवयोः पदान्तयोः स्वरमध्ये लोपः ॥ १२५ ॥

यकारवकारयोः पदान्तभूतयोः स्वरमध्ये वर्त्तमानयोर्लोपी भवति । अत्रवणमनुच्चारणं भवतीत्यर्थः । अधस्तात् सूत्रकारेण यो यकारवकारौ विहितौ तयोरनेन लोपः क्रियते । पदान्ती-

यथोयंकारवकारयोरसम्भवात् । यथा (३ अ० १५३क०)
 “आकारोपधो यकारम्” । यथा । (७ अ० ३८क०) महौयिन्द्रः ।
 महौ२॥ऽइन्द्रः+ । (११ अ० ८२क०) स्वाय अहम् । स्वा२॥ऽअ-
 हम् । तथा “कण्ठपूर्वो यकारमरिफितः” । (२४ अ० ३८क०)
 श्वित्वय आदित्यानाम् । श्वित्वऽआदित्यानाम् । (१२ अ० ५५क०)
 ता य् अन्व । ताऽअस्य सूदोहसः । “सन्व्यत्तरमयवाया-
 वम्” । (३ अ० २७क०) इड य् एहि । इडऽएहि । (३ अ० २७क०)
 दित य् एहि । अदितऽएहि । (२४ अ० २६क०) भुम्या य्
 ष्वन् । भुम्याऽअश्वन् (८ अ० १क०) विष्णु उरुगाय ।
 विष्णुऽउरुगाय । (२३ अ० २०क०) ता व् उभौ । ताऽउभौ
 त् । लुप्तयोश्च यकारवकारयोर्यः स्वरसन्धिः प्राप्नोति सः “न
 रकालः” इत्यादिना निषिध्यते ॥

न वकारस्यासस्थान एकेषाम् ॥ १२६ ॥

वकारस्य पदान्तस्य असस्थाने स्वरं प्रत्यये लोपो न भव-
 येकेषामाचार्याणां मतेन । यथा (५ अ० १६क०) विष्णवेते
 ष्वत्ये । (४ अ० २७क०) कृशानवेते व्+ । असस्थान इति
 कम् । (८ अ० १क०) विष्णुऽउरुगाय । (१० अ० १६क०)
 हरिण्यरूपाऽउ धसं+ ॥

असौ च शाकटायनः ॥ १२७ ॥

असाधित्वेतस्यर्पदस्य असस्थानि प्रत्यये वकारो न लुप्यते ।
 किंटायनस्य मतेन । (३८ अ० २क०) असौ एहि । असा-
 हि । एके-एनत्सूत्रं पठन्ति सोऽपपाठः पूर्वैव सिद्धत्वात् ॥

प्रऽउगमिति यकारलोपः ॥ १२८ ॥

प्रयुगमित्येतस्मिन् पदे यकारलोपः प्रत्येतव्यः कर्त्तव्यो

वा । प्रयुज्यत इति प्रयुगम् । तत्र युजैर्यकारो लुप्यते । यद्य
(१५ अ० ६ क०) प्रऽउ'गमुक्त्वाभ्यायै । “न परकालः” इत्यनेन
स्वरसन्धिर्न भवति ॥

अनादेशेऽविकारः ॥ १२६ ॥

इत उत्तरं स्वराणामुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानामेकी
भावगतं विकारं विवक्षुः परिभाषां चकाराऽऽचार्य्योऽनादेशे
ऽविकार इति । यत्नोदात्तादीनां स्वराणां सम्भावादेशो
क्रियते तत्राविकारः प्रत्येतव्यः । यथा (३ अ० १२ क०) अग्नि
र्मूर्द्धा द्विवः) ककुत् । तथा (१३ अ० ५८ क०) इयमुपरि ॥

प्रागुवर्णादक्षराणामेकीभावः ॥ १३० ॥

चवर्णोपलक्षितात् सूत्रात् “उदात्ताच्चानुदात्तश्च स्वरितः
इत्येतस्मात्प्राग्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राक्षराणामेकी
भावोऽधिकृतो वेदितव्यः । “स्वरोऽक्षरम्” इत्यधस्तादु-
मित्यतः स्वराणामेकीभावोऽधिकृतो वेदितव्यः । अधिका-
सूत्रमेतत् ॥

स्वरितवान् स्वरितः ॥ १३१ ॥

स्वरितवानेकीभावः स्वरितो भवति । यथा (११
४ क०) पथा इव । पृथ्वेव मूरेः) । (२० अ० ७० क०) च
इव । च्छ्वीव सोमः । जात्योदाहरणे यथा (१४ अ० ९२ व
ब्रह्म असृज्यत ब्रह्माऽसृज्यत । (२४ अ० ३७ क०) मृत्यवे अग्निः
मृत्यवेऽमितः) । तैरोव्यञ्जनोदाहरणे ॥

उदात्तवानुदात्तः ॥ १३२ ॥

उदात्तोऽस्मिन्नस्तीति उदात्तवान् । उदात्तवानेकी-
उदात्तो भवति । स चोदात्तः पुरस्तात्पश्चाद्वा भवति । इ

रद्वीदात्तानुदात्तस्वरितप्रथिताः । यथा (१६अ० ६१क०) उभ-
यद्वीदात्तो भवति । ये अक्षेषु । येऽक्षेषु । (१३अ० ८क०)
द्रूणानः अस्ता । द्रूणानोऽस्ताऽसि । उदात्तपूर्वोऽनुदात्तपरो
भवति यथा (१अ० १क०) प्र अर्पयतु । प्रार्पयतु । (४अ०
१क०) आ इदम् । एदम् । उदात्तपरोऽनुदात्तपूर्वो यथा (१अ०
१८क०) त्वा आशाभ्यः । त्वाशाभ्यः । (२०अ० ७क०) मे
अङ्गानि । मेऽङ्गानि मर्यते । उदात्तपूर्वः स्वरितपरो यथा
(१६अ० ४५क०) सु ऊर्च्याय । नमुऽऊर्च्याय च सूर्याय च ।
अवग्रह एतदुदाहरणम् । स्वरितपूर्व उदात्तपरो यथा (३४अ०
२८क०) अद्युत्ये अवसे । अद्युत्येऽवसे । (१अ० ३क०) सुष्वा
इति । सुष्वोति पदसंज्ञितायामुदाहरणम् । अद्वीदात्तस्वरित-
सन्धौ “विप्रतिषेधोऽन्तरं बलवदलोपः” इति परिभाषासूत्रेणो-
दात्त एव भवति । उदात्तशास्त्रस्य परत्वात् । न तु स्वरितः ।
स्वरितशास्त्रस्य पूर्वत्वात् । उदात्तपरः प्रचितपूर्वो यथा (८अ०
३८क०) ओजिष्ठ ओजिष्ठः । इन्द्रो जिष्ठोः । (८अ० १३क०)
वाजजितः अध्वनः । वाजिनो वाजजितोऽध्वनः । अध्वस्त-
नयोगापवादः ॥

इवर्णमुभयतो ऋस्वमुदात्तपूर्वमनुदात्तपरं

स्वरितम् ॥ १३३ ॥

इकारो वर्णो यस्याच्चरस्येति इवर्णमन्तरम् । बहुव्रीहिर-
मन्तरप्रधानः । इवर्णमन्तरं स्वरितं भवति । कथंभूत उभ-
यतो ऋस्वम् । उभयत इवर्णा ऋस्वस्याच्चरस्येत्युभयतो ऋस्व-
त्तम् । उदात्तपूर्वो यस्याच्चरस्येत्युदात्तपूर्वमन्तरम् । अनुदात्त-
परो यस्येत्यनुदात्तपरमन्तरम् । यथा (२०अ० ७०क०) सचि
इव । सुचुव घृतम् । (११अ० ६१क०) अभि इन्धताम् । अभी-

न्यताम्, खे । उभयतो ऋस्वमिति किम् । (१२अ० ६क०)
हि ईम् । विहीमिद्धः) । उदात्तवर्ममिति किम् । (२६अ०
३४क०) इमेऽइतीमे । (१६अ० ३८क०) वीध्रायेति वि । ईध्राया
अधस्तनयोगापवादः ॥

वीक्षितायेति च ॥ १३४ ॥

वीक्षितायेत्ययं च एकीभावः स्वरितो भवति । यथा (२२अ०
८क०) वीक्षितायेति वि । ईक्षिताय । उदात्तपूर्वीऽनुदात्तपर
एकीभावो भवति । उभयतो ऋस्वस्तु न भवति । अतो
निपात्यते ॥

उदात्ताच्चानुदात्तं स्वरितम् ॥ १३५ ॥

अक्षराणामेकीभावस्य पूर्वी विधिः । इदानीमक्षराणां
व्यञ्जनव्यवहितानां यः स्वरसंहितायां भवति स उच्यते ।
उदात्ताच्चानुदात्तपरं व्यञ्जनव्यवहितमनुदात्तमक्षरं स्वरितं
भवति । यथा (४अ० ५क०) स्वाहा । (१८अ० १क०) वाजः ।
(१८अ० ३५क०) पर्यः । (१६अ० १क०) नमः । (३अ०
४५क०) मो सु नः । मो पूर्णः । (३अ० ४५क०) हि स्म । हि
स्माते ॥

निहितमुदात्तस्वरितपरम् ॥ १३६ ॥

निहन्यते स्वरितमुदात्तपरं स्वरितपरं च । (१०अ० ५क०)
स्वाहा सोमाय । (१६अ० १०क०) नमः ऋषिणवाहवे ।
नमो ऋषिणवाहवे । (२अ० २०क०) अस्थूरि गो गार्हप-
त्यानि सन्तु । (१३अ० ३६क०) भासे स्वा ज्योतिषे च्वा ।
(१८अ० ५०क०) स्वर्णं घर्मः । (११अ० २क०) स्वर्ग्यायेति स्वः
ग्याय । (१अ० १०क०) प्रसवेऽश्विनोः । (१०अ० ३६क०)

सुगुहोऽस्माकम् । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः । (२०अ०
७०क०) सुचीवेति सुचि । इव घृतम् । (६अ० ४क०) द्विवी-
वेति द्विवि इव चक्षुः । एवमेतत्तैरोव्यञ्जनजात्याभिनिहित-
क्षेप्रप्रशिष्टाः स्वरिता उदात्तेऽनुदात्तोभूताः प्रदर्शिताः । अथे-
र्ानी स्वरितं यथासम्भवं प्रदर्शयन्ते । (३अ० ५क०) भूर्भुवः
इव द्यौरिव । (१८अ० ५०) स्वर्णघर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः ॥

अनवग्रहे ॥ १३७ ॥

यदेतत् “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यधस्तादुक्तम् । एत-
के आचार्या अनवग्रहे मन्यन्ते । अवग्रहे तु स्वरित एव
व्रति । यथा (२१अ० १०क०) तनूनप्रादिति तनू । नपात् ।
५अ० ५क०) तनूनपत्रे इति तनू । नपत्रे । एतच्च परमतम् ।
त श्रीजिहायनकैरिदमुक्तम् । अवग्रहे यदा नौचउच्चयोर्म-
गतः क्वचित् । ताथाभाव्यो भवेत् कम्पस्तनूनपत्रे निदर्शन-
मति ॥

स्वरितस्य चोत्तरो देशः प्रणिहन्त्यते ॥ १३८ ॥

स्वरितस्य य उत्तरो भागः स निहन्त्यते । उदात्ते स्वरिते
परभूते एकेषामाचार्याणां मतेन । अत्र च जात्याभिनि-
हितक्षेप्रप्रशिष्टा एवोदाहरणम् । तथाभूतं तेषां शाखिनां हि
प्रकरणम् । यथा (१८अ० ४६क०) स्वर्णघर्मः । (१अ० ११क०)
सुवेऽश्विनोः । (८अ० ५४क०) परमेष्ठ्यभिधीतः । (२०अ०
७०क०) सुचीवेति सुचि । इव । वाजसनेयिनास्तु अनुदात्त
व भवति । “निहितमुदात्तस्वरितपरम्” इत्यनेन सूत्रेणानु-
दात्त एवेति ज्ञेयम् ॥

स्वरितात्परमनुदात्तमुदात्तमयम् ॥ १३९ ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यवहितं यदनुदात्तमक्षरं तदुदात्तमयं

भवति । उदात्तमयं प्राचतमेकश्रुतीति पर्यायाः (१२० १क०)
वायवस्य । व्यञ्जनव्यवहितं प्रायो निदर्शनं दृश्यते । यथा
१२० ८क० अग्नं अङ्गिरः ॥

अनेकमपि ॥ १४० ॥

स्वरितादक्षरात्परं व्यञ्जनव्यवहितं यदनुदात्तमक्षरमेक-
मनेकं वा तत्सर्वमनुदात्तमयं भवति । प्रचितं भवतीत्यर्थः ।
यथा (८२ १८क०) वाजे वाजेऽवत वाजिनः । (२१०
६१क०) त्वामद्यः ऋषः ऋषेयः ऋषौणाम् ॥

नोदात्तस्वरितोदयम् ॥ १४१ ॥

स्वरितादक्षरात्परस्यानुदात्तस्योदात्तमयत्वं विधायाधुना
तदपवादति । उदात्तोदयं स्वरितोदयं च नोदात्तमयं भवति
किन्त्वनुदात्तमेव भवति । उदात्तोदयं भवति यथा (३८०
५क०) सरस्वति तमिह धातवेऽकः । (८२ १८क०) वाजे
वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु । स्वरितपरं यथा (१५० १५क०)
रथीजाश्च सेनानीग्रामण्यौ । (७० ३०क०) उपयामगृही-
तोऽसि सहस्राय त्वा ॥

द्विवर्णमेकवर्णवद्धारणात् स्वरमध्ये समान-

पदे ॥ १४२ ॥

“स्वरात्मयोगादिः” इत्यादिना प्रकरणेभ्यस्य द्विर्भाव उक्तः
तथैतदुच्यते । वर्णं द्विवर्णसंयोग एकवर्णवत्कर्त्तव्यः । सुष्ठु-
सन्धारणाविशेषात् स्वरयोर्मध्ये वर्त्तमानमेकस्मिन् पदे भवति ।
एतन्नाभिधानमुच्यते इत उत्तरं द्वयोर्वर्णयोरेकीभावः प्रायशं
निरूप्यते । यथा (३१० २२क०) व्यात्तम् । (१० १६क०)
कङ्कटः । द्विवर्णस्वरमध्य इति किम् (२० ८क०) आङ्गम

(१८अ० ४२क०) भुज्ज्युः । अत्र जकारस्य द्विर्भवति न तु स्वरयोर्मध्ये यकारेण व्यवधानात् । समानपदग्रहणेन च मंहिता लक्ष्यते । पदविच्छेदे न भवति । यथा (२१अ० १क०) इमम् । से । इमस्मै वरुण ॥

• ऐकारौकारौ च ॥ १४३ ॥

ऐकार औकारस्य द्विवर्णौ सन्तौ एकवर्णवहारणादेकवर्णौ भवतः । एकप्रयत्ननिर्वर्त्यौ भवतः । यथा (१अ० ६क०) कस्मै । (१अ० ६क०) तस्मै । (२०अ० ८क०) आन न्द न्दौ आण्णौ ॥

डटौ लल्लावेकेषाम् ॥ १४४ ॥

डकारटकारौ एकेषामाचार्याणां मतेन यथासंख्यं लकार-
रल्लहकारावापद्येते । स्वरमध्ये समानपद इत्यनुवर्त्तते । यथा
८अ० ४३क०) इले । (१३अ० २६क०) अर्षाल्हा । स्वरमध्ये
समानपद इति किम् । यथा (१६अ० ५०क०) वनेस्यते
गौड्वङ्कः । मीढ् स्तोकाय । एतच्च परमतम् । तथाहि
वक्ष्यति । *तस्मिँल्लहजिह्वामूलीयोपधानीयनासिकगा न
सन्ति माध्यन्दिनानामिति ॥

दिसकार्ठं शास्वरास्वेति ॥ १४५ ॥

द्वौ सकारौ, अस्मिन् पदद्वय इति दिसकारं पदद्वयम् ।
कतमत्तदित्यत्र आह । शास्व । रास्व । यथा (२१अ० ६१क०)
षा च् शास्व्वा च् । (४अ० १६क०) रास्वेर्यत्सोम । शासे
रासेष्वैकः प्रकृतिसकारः प्रथमः स्वेति प्रत्ययस्य द्वितीयः
तृतीयः क्रमजः प्राप्तीति सोऽन्यत्र निषिध्यतेऽनेन सूत्रारभ-
षामर्थेनेति ॥

ऋलृवर्णं रेफलकारौ संश्लिष्टावश्रुतिधरा-
वेकवर्णौ ॥ १४६ ॥

ऋकारे लृकारे च यथासङ्ख्यं रेफलकारौ कण्ठगण-
मात्रयोर्मध्येऽर्द्धमात्रिकौ संश्लिष्टौ एकीभूतौ अविद्यमानपृथक्-
श्रुतिधरो एकश्रुतिभूतौ भवतः । तथाहि वैयाकरणाः “उरण-
परः” इति रेफमधिकं विदधति । यथा (३४० १३०) कृत्ति-
वासाः । (१८४० ११६०) ऋर्द्धि + । (१८४० ११६०) कृत्ति ÷ ॥

मात्राणुमात्रा वर्णापत्तीनाम् ॥ १४७ ॥

“ऋलृवर्णं रेफलकारौ” इत्यनेन सूत्रेण ऋलृवर्णयोरिफ-
लकारौ विद्येते । इत्येतत्प्रतिपादितमिदंमदानीं चिन्त्यते
कियती मात्रा कण्ठस्य कियती मात्रा रेफलकारयोस्तत्प्रसङ्गे-
नान्याऽपि वर्णापत्तिश्चिन्त्यते । वर्णापत्तीनां त्रयः काला
भवन्ति मात्रार्द्धमात्राणुमात्रोपलक्षिताः एतच्च “विकारो यथा-
सन्नम्” इत्यनेन व्यवस्थाप्यते ॥

अनुस्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्ध-
मात्रेति ॥ १४८ ॥

“अनुस्वारः” इत्यनेन सूत्रेण संयोगपरस्यानुस्वारस्यार्द्ध-
मात्राकाल इत्यवधारितत्वादयमसंयोगपरार्थ आरम्भः । अनु-
स्वारो ऋस्वपूर्वोऽर्द्धमात्राकालो भवति । पूर्वश्च ऋस्वोऽर्द्ध-
मात्राकालो भवति । यथा (१४० १६०) माऽघर्द्धोऽसो-
ऽध्रुवाः । (२७४० ४०६०) मर्द्धोऽर्द्धो मत्सर्द्धसः ॥

दीर्घार्द्धमात्रा पूर्वा चार्द्धमात्रा ॥ १४९ ॥

दीर्घात् स्वरात् परोऽनुस्वारोऽर्द्धमात्राकालो भवति । यथा
(२७४० १३६०) भाएसम् । (१३४० १३६०) त्वाए हि ॥

द्वियकारम् ॥ १५० ॥

द्वौ यकारौ समाहृतौ द्वियकारम् । इत उत्तरं द्वियकार-
मधिकृतं वेदितव्यम् ॥

आप्यायमानो यमो रय्यै धाय्या रूपठं
श्रवाय्यं नृपाय्यं पौरुषेय्या हृदय्या सहरय्या
निचाय्य सान्नाय्य सन्ताय्येति च ॥ १५१ ॥

एते द्वियकाराः संयोगा भवन्ति । क्रमजस्तृतीयः प्राप्नोति
स निषिध्यते । यथा (८अ० ५७क०) आप्याय्यमानो यमः।
(१४अ० २२क०) रय्यै त्वा पोषाय त्वा । (१८अ० २४क०)
यजेति धाय्या रूपम् । (१८अ० ६४क०) तन्नो ग्रीभिः श्रवा-
य्यम् । (२०अ० ८१क०) वर्त्ति कृद्वा नृपाय्यम् । (२१अ० ४३क०)
पौरुषेय्या गृभः । (१६अ० ४४क०) नमो हृदय्याय च ।
(१२अ० १०क०) सहरय्या निर्वर्त्तस्व । (११अ० १क०) अग्ने-
र्ज्योतिर्निचाय्य । सान्नाय्यभाजनावा अमावास्या । (३८अ०
५क०) मूत्रः शरसि सन्ताय्यमाने ॥

एकः ॥ १५२ ॥

इत उत्तरमेकयकाराः संयोगा भवन्तीत्यधिकृतं वेदित-
व्यम् । अधिकारसूत्रमेतत् ॥

• ज्योतिश्चावनः श्येनः श्यामं श्यामाकाः
श्येतो ज्येष्ठो ज्योग्ज्याच्छ्रति ॥ १५३ ॥

एते संयोगा एकयकारा भवन्ति । अस्वरपूर्वार्थं आरभ्यः ।
स्वरपूर्वास्तु “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यनेनैव सेत्स्यन्ति । कस्त्वा-
च्छ्रतीत्ये तदधिकमुदाहरणं विहितम् । प्रचुराख्ये वोदाहर-
णानि । (११अ० ३क०) बृहज्योतिः करिष्यतः । (१७अ०

३८क०) दक्षयवनः। षु'तनाषाट्। (१८अ० ५३क०) इन्दुर्देवः
 श्येनऽऽकृता वा। (१८अ० १३क०) श्यामं च मे लोहं च मे।
 (१८अ० १२क०) श्यामाकाश मे। श्येतो मल्हविः। सारस्वतः।
 यो ह वै ज्यैष्ठ्यं च श्यैष्ठ्यं च। (३६अ० १८क०) ज्योत्स्ने
 सन्दृशि जीव्यासम्। (२८अ० ४०क०) ज्याऽऽद्यठं समने।
 (२३अ० ३८क०) कस्वाऽऽच्छ्रति। इति विहितान्युदाहर-
 णानि ॥

जुषस्व यविष्ठ शोचा यविष्ठेति च ॥१५४॥

एतौ द्वौ यविष्ठशब्दसंयोगावेक्यकारौ भवतः। (११अ०
 ७३क०) तच्चुषस्व यविष्ठ। (३अ० ३क०) वृहच्छो'चा यविष्ठ।
 एताविति किम्। (१७अ० ७६क०) सम्यु' यविष्ठ ॥

स्येति ग्यत्वं च ॥ १५५ ॥

स्य इत्ययं पदावयवो ग्यत्वं च पदावयवभूतं गृह्यते। एतौ
 च संयोगावेक्यकारौ भवतः। (२३अ० ४७क०) कस्य'। (७अ०
 २८क०) यस्य'। (३४अ० ५२क०) हिर'स्यम्। (४अ० २५क०)
 अ'स्यो ः क्विक्र'तम् ॥

स्वरपूर्वाश्च शचजाः समानपदे द्विरुक्ताः ॥१५६॥

स्वरपूर्वाः शकारचकारजकारा एकस्मिन् पदे वर्त्तमाना
 द्विरुक्ताः सन्त एक्यकारा भवन्ति। यथा (१८अ० ७४क०)
 अशश्याम् तङ्गामम्। (३६अ० २४क०) पशश्ये'म शरट् + शतम्।
 (२२अ० २४क०) प्राचै' दिशि। (१८अ० ६२क०) आश्रा
 जानु'। (१८अ० ४२क०) भुज्ज्यु' सु'पणः'। स्वरपूर्वाः समानपद
 इति किम्। (३६अ० ३४क०) तच्चु' + '। (११अ० ७३क०)
 तच्चु'षस्व ॥

व्यञ्जनपराश्व न ॥ १५७ ॥

व्यञ्जनपराश्व शचजाः अशब्दाद्व्यञ्जनपूर्वा वा द्विकृताः सन्तो
यकारा न भवन्ति । (८अ० ४०क०) अट् श्चमस्य केतव + ।
(११अ० ३७क०) प्रश्वस्तु ट्श्रुतम् । अर्चिष्णिषि । कूर्चः । (१०अ०
२१क०) वज्रः + । वर्जयन्ति ॥

कश्यपस्यानार्षये जातूकर्णस्य ॥ १५८ ॥

कश्यपशब्दस्वार्षयवर्जं जातूकर्णस्याचार्यस्य मतेन
यकारो न भवति एतदुक्तं भवति कश्यपे वाच्ये द्विकृत्तौ सत्यां
कारो न भवति । यथा (२५अ० ३७क०) अपामुहो मासाङ्क-
र्ष + । अनार्षय इति किम् । (३अ० ६२क०) त्रायुषञ्जम-
नोः कश्यपस्य । अत्र ऋथभिधानं कश्यपशब्दो जमदग्न्या-
दभिः सहोच्चारणात् । जातूकर्णस्येति किम् । (२४अ०
७क०) कश्यपो रोहित् । “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यस्या-
वाद् ॥

उच्चै रज्जुमज्जानश्च ॥ १५९ ॥

उच्चैः रज्जुः मज्जानः इत्येतानि पदानि सयकाराणि न
भवन्ति । यथा (१६अ० १८क०) उच्चैर्घोषाय । वाल्मीजी-
रज्जुभिर्युता भवति । रज्जुसन्दानमादाय । (३०अ० ७क०)
रज्जुमज्जम् । (१८अ० ८२क०) अस्थि मज्जान्मासरेः । इद-
पि “स्वरपूर्वाश्च शचजाः” इत्यस्यापवादभूतम् ॥

मर्त्तौ वुरीत मर्त्तं ध्वनिः परो मर्त्तस्ते मर्त्तं
ति च ॥ १६० ॥

एते मर्त्तशब्दाः सयकारा न भवन्ति । यथा (४अ० ८क०)
मर्त्तौ वुरीत मुख्यम् । (१२अ० २४क०) मर्त्तं ध्वनिरुच्यते

निधायि । (२१अ० ५क०) पुरो मर्त्त + पुरः) श्वा । (२८अ०
१८क०) यदा ते मर्त्तीऽभन्तु । एत इति किम् । (४अ० १६क०)
देवऽग्रा मर्त्येष्व । (३१अ० १७क०) तन्मर्त्यस्य । (२१अ० १४क०)
सोमो देवोऽभर्मत्यः ॥

अन्तःपदेऽपञ्चमः पञ्चमेषु विच्छेदम् ॥ १६१ ॥

पदमध्येऽपञ्चमः स्पर्शः पञ्चमेषु स्पर्शेषु प्रत्ययेषु विच्छेद-
मापद्यते । विच्छेदो यम इत्यनर्थान्तरम् । रुक्क इत्यत्र
“स्वरात्मयोगादिः” इत्यादिना ककारस्य द्विभावे कर्तृनेन
सूत्रेण द्वितीयस्य ककारस्य यम इत्ययं कार्यक्रमः क्रियते ।
यथा (८अ० ४क०) यज्जः । जकारयमौ जकारश्च संयोगः ।
ददुध्ना । दकारधकारयमौ नकारश्च संयोगः । अन्तःपद इति
किम् । (२०अ० ४५क०) लन्त्या समञ्जन् । अत्र द्विरुक्त्यभावा-
त्तकारमकारौ संयोगः ॥

ऊष्मभ्यः पञ्चमेषु यमापत्तिर्दोषः ॥ १६२ ॥

एवमधस्तनसूत्रेण यमापत्तिं विधायाधुना यत्र यः
नेष्यन्ते तत्र दोषमाह । ऊष्मभ्यः परेषु पञ्चमेषु “ऊष्मान्तस्य
भ्यश्च स्पर्शः” इत्यनेन सूत्रेण पञ्चमानां स्पर्शानां द्विरुक्त-
कृतायां प्रथमानां स्पर्शानां यमापत्तिः सम्भवति स चा
दोषः ॥

स्फोटनं च ककारवर्गे वा स्पर्शात् ॥ १६३ ॥

स्फोटनं च स्पर्शानां दोषमापद्यते ककारवर्गे परभूर्तं
स्फोटनं नाम पिण्डीभूतस्य संयोगस्य पृथगुच्चारणं स्फोटनात्
दोषो वा न दोषः । यथा (१३अ० २०क०) काण्डात् काण्डात्
(७अ० २६क०) वषट् कृतम् । (१८अ० ८५क०) यज्जत् स्फोमानम्

यथा सूत्रकारप्रस्थानं तथा स्कोटनं दोषः “स्वरात्संयोगादिः” इति द्विरुक्तेर्विधानं न च स्कोटने सति द्विरुक्तिः सम्भवति । तथा चोक्तं, याज्ञवल्क्येन “यमान्विद्यादयस्सिण्डान् सान्तस्थान्दारुपिण्डवत् । अन्तस्था यमवर्जन्तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत्” । यथाऽयस्सिण्डादौनामाञ्छेषस्तथैतेषां व्यञ्जनानामिति श्लोकार्थः ॥

स्वरात् स्वरे समानपदे जोयन्नतु ऋकारे ॥१६४॥

वाशब्दो विकल्पार्थः पूर्वसूत्रादिहानुवर्त्तते । स्वरात्परो जकारो वा यकारमापद्यते । स्वरे परभूतं समानपदे न तु ऋकारे परे । यथा (१३अ० ५१क०) अजो ह्यग्नेरजनिष्ट । स्वरादिति किम् । (१०अ० २४क०) अजा गोजाः । स्वर इति किम् । (१८अ० ४२क०) भुज्ज्यः । (२अ० ८क०) आज्ज्यम् । समानपद इति किम् । (१७अ० ३४क०) तदिन्द्रेण जयत । नत्वृकार इति किम् । (२२अ० ७क०) विजृम्भाणाय ॥

**ख्यातेः खयौ कशौ गार्ग्यः सक्ख्योक्ख्य-
मुक्ख्यवर्जम् ॥ १६५ ॥**

ख्या प्रकथन इत्यस्य धातोः खकारयकारौ संयोगमाहुः केचित् । यथा (११अ० २०क०) विख्याय चक्षुषा । आख्यातम् । ककारशकारौ संयोगार्थे गार्ग्ये आह । विक्शाय चक्षुषा । आकृशातम् । एतानि पदानि वर्जयित्वा सक्ख्यम् । उक्ख्यम् । मुक्ख्यम् । अधस्तनयोगे जकारस्य यकारापत्तिरुक्ता या चास्मिन् योगे ख्यातेः कृशापत्तिरुक्ता एतं चरकाणां इतरेषां माध्यन्दिनानां न भवत इति ॥

त्रिपदाद्यावर्त्तमाने संक्रमः ॥ १६६ ॥

अपराङ्गे ॥ १७० ॥

अपरस्य अन्यस्याङ्गभूते पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (४अ० ६क०) स्वाहा । यज्जम् । मनसः । उरोः । अन्तरिक्षात् । व्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रुभे । अत्र स्वाहाकारः अपराङ्गम् । अपराङ्गत्वान्नोपः । अपराङ्ग इति किम् । (४अ० ७क०) स्वाहा । आकूल्यै । प्रयुजे । अयं च स्वाहाकारः अपराङ्गं न भवति केवलत्वात् ॥

अस्वरविकारे ॥ १७१ ॥

न विद्यते स्वरविकारो यस्मिन् पुनरुक्ते तदस्वरविकारं पुनरुक्तं तस्मिन् पुनरुक्ते सङ्क्रमो भवति । यथा (१अ० ३१क०) तेजः । अस्मि । शुक्रम् । असृतम् । धाम् । नाम् । अस्वरविकार इति किम् । (१अ० २७क०) सुद्ध्या । च । असि । शिवा । च । असि । स्योना । (२०अ० १०क०) देवाः । यज्जम् । अतन्वत् । भेषजम् । (३०अ० १३क०) यत् । पुरषेण । हविषा । देवाः । यज्जम् । अतन्वत् ॥

अलिङ्गविकारे ॥ १७२ ॥

लिङ्गविकारो न विद्यते यस्मिन् पुनरुक्ते तदतिक्रम्यते । यथा (१४अ० १८क०) अग्नेः । भागः । अस्मि । दीक्षायाः । आधिपत्यम् । ब्रह्म । सृतम् । विष्टत् । स्तोमः । इन्द्रस्य । विशोः । ज्वम् । पञ्चदशः । अत्र सृतशब्दो नपुंसकविषयो नोऽतिक्रम्यते । अलिङ्गविकार इति किम् । (१४अ० २०क०) आदित्यानाम् । मरुताम् । गर्भाः । सृताः । देवस्य । सवितुः । बृहस्पतेः । ममीचीः । दिशः । सृताः । एकत्र शब्दः पुरुषविषयः । एकत्र स्त्रीविषयो नो गृह्यतेऽपि

न लुप्यते । १२अ० १०३क०) सम् । त्ते । पर्याप्तिसि । सम् ।
 ऊ । युन्तु । वाजाः । वृष्णयानि । अत्र त्रयाणां सम्शब्दानां
 मध्ये प्रथमो नपुंसकविषयो द्वितीयः पुरुषविषयोऽतो गृह्यते ।
 तृतीयो नपुंसकविषय एव अतो लिङ्गस्याभेदादतिव्रजस्यते ॥

असमाने ॥ १७३ ॥

असमानविषये आवर्त्तमाने पुनरुक्ते संक्रमो भवति ।
 यथा (८अ० २०क०) आयुः । यज्ज्ञेन । कल्पताम् । प्राणः ।
 चक्षुः । श्रोत्रम् । पृष्ठम् । अत्र आयुरादयो यज्ञकृत्परस-
 मानाः । असमान इति किम् । यज्ञो यज्ज्ञेन कल्पताम् ।
 अत्र यज्ञो यज्ञेनेति । यज्ञकृत्तः समानोऽतो गृह्यते ॥

विराट्ते ॥ १७४ ॥

विराट्ते पुनरुक्ते संक्रमो भवति । “द्विपदैकपदान्यप्यनु-
 वाके” इत्यस्यायं शेषः । यथा (१४अ० १७क०) इषे । ऊर्जे ।
 इथै । पोषाय । आशुः । त्रिहत् । विराट्ते इति किम् ।
 (१अ० १क०) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा । वायवः ॥

गूढे ॥ १७५ ॥

गूढेऽपि विराट्ते सङ्क्रमो भवति । गूढं नाम यत्र
 द्वितीयपदस्वाहात्तरनुप्रङ्गापोक्षतत्वात्पदस्याधस्तनपदानुषङ्गेण
 भवति । यथा (८अ० २२क०) इयम् । ते । राट् । यन्ता ।
 अस्मि । यमनः । ध्रुवः । ध्रुवः । अत्रासि शब्दो यन्ता ध्रुव
 इत्यनयोः पदयोः संलग्नः पठ्यते । यमनधरूपपदयोस्तु अनु-
 षङ्गते । अनुषङ्गापेक्षिणौ हि तौ । अतः स एवं गूढश्चतुरा-
 वर्त्तमानः श्रुत्या द्विराट्ते व्यतिक्रम्यते । गूढ इति किम् ।
 (१अ० १क०) इषे । त्वा । ऊर्जे । त्वा ॥

पदसमूहे ॥ १७६ ॥

पदसमूहः पदसङ्घातः । यत्रैकादि पदं बहु कृत्वा आवर्त्तते स पदसमूहोऽवाभिप्रेतः । “द्विपदाद्यावर्त्तमानः” इत्यनेनैवेतरस्य गतार्थत्वात् । यथा (१६अ० १७क०) शतरुद्रियाध्याये । नमो हिरण्यवाहवे सेनाद्भ्यो । (१८अ० १क०) वाज० । च । मे । प्रसवः । प्रयतिः । ननु स्वरिति स्तुः । च । मे । युज्जेन । कल्पताम् । इत्यत्र कस्मान्न लोपो भवति । शृणु । अविकारार्थं च पुनरुक्तस्य ग्रहणमित्युपरिष्ठाद्व्यति । तेन सूत्रेणैह पुनरुक्तं गृह्यते । एवमर्थविशेषात् पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति । अर्थसामान्यात् पुनरुक्तस्यातिक्रमः । तथा चोक्तम् । द्रव्यदेवतार्थलिङ्गवचनस्वरकर्तृभेदैः पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति । आह च । पुनरुक्तानि लुप्यन्ते पदानीत्याह शाकलः । अलोप इति गार्ग्यस्य काण्वस्यार्थवशादिति ॥

सठ०हितायाम् ॥ १७७ ॥

आर्था च संहितायां पुनरुक्ते आवर्त्तमाने सङ्क्रमो भवति । यथा (१२अ० ५४क०) लोकन्ताऽइन्द्रम् । (३२।३।२४ अ० १०।११।१२।१३क०) हिरण्यगर्भऽइत्ये षः (१२अ० १०२क०) मा मा हिठ० सोदित्ये षा (८अ० ३६।३७क०) यस्मान्न जातऽइत्ये षः । एवं च कृत्वा ब्रह्मयज्ञसंहितायां, गलिता ऋषीऽध्येतव्याः । ब्रह्मयज्ञसंहितायाः परिपूर्णतायै इति बोध्यम् ॥

अवसानार्थं पुनर्ग्रहणम् ॥ १७८ ॥

एवमधस्तादर्थनिबन्धनं पुनरुक्तस्य ग्रहणं चोक्ताद्येदानीं संहितार्थमाह । संहिताऽवसानार्थं च न पुनरुक्तस्य ग्रहणं भवति । यथा आकृत्ये । प्रयुजे । अन्ये । स्वाहा ।

मेधायै । मन्त्रे । दीक्षायै । तपसे । सरस्वत्यै । पञ्चे ।
अग्नये । स्वाहा । अग्नये स्वाहेत्येतदत्र पुनरुक्तमवसानार्थं
गृह्यते । इहस्पतये । इविषा । विधेम । स्वाहा । नात्रावसा-
नादन्यत्रयोजनमस्तीति ॥

अविकारार्थं च ॥ १७८ ॥

पदाविकारज्ञापनायै च पुनरुक्तं गृह्यते । यथा (२२अ०
२७क०) इषायै । ऊर्जायै । स्वरिति स्तुः । स्वाहा । मूर्ध्नि
व्यंशुविने । अत्र स्वरित्येतस्य पदस्य परतो यत् स्वाहाका-
रस्य ग्रहणं तदविकारार्थम् । यदिह स्वाहाकारो लुप्यते ।
तदा क्रमसंहितायामप्यस्य पदस्य विकारः स्यात् । स्वर्मूर्ध्नि ।
मूर्ध्नि व्यंशुविने । तथा च सति दृष्टरेफत्वादस्य पदस्य क्रम-
संहितायां वेष्टको न स्यात् । अतः पदक्रमसंहिताया विकार-
ार्थं स्वाहेत्यस्य पदस्य ग्रहणम् ॥

उत्सर्गश्च ॥ १८० ॥

उत्सर्गः परित्यागः । परित्यागश्चाधस्तनसूत्रविहितस्य
लक्षणस्य भवति केषाञ्चिदाचार्याणां मतेन । यथा स्वर्म-
दूर्ध्नि । मूर्ध्नि व्यंशुविने । एवं च कृत्वा विकल्पेनैतल्लक्षणम् ॥

क्रमः स्मृतिप्रयोजनः ॥ १८१ ॥

क्रम इत्ययमधिकार आऽध्यायपरिसमाप्तेः । संहिताध्ययने
प्रयोजनं प्रसिद्धम् । यत्र स्याध्याये च संहितायाः सम्बन्धात्
पदाध्ययने संहितार्थपरिज्ञानं प्रयोजनमिति गम्यते । उक्तं च
भाष्यकारेण “पदानि स्वं स्वमर्थं कृतमयन्तीति” । पदानि स्वं
स्वमर्थमभिधाय चित्तदृष्टित्व्यापाराख्यमवगमयन्ति । अत्रे-
दानीं पदार्था अवगताः वाक्यार्थमवगमयन्तीति पदपूर्वकं

पदार्थपरिज्ञानं पदार्थपरिज्ञानपूर्वकवाक्यार्थपरिज्ञानं दर्शयति । एवं संहितापाठे पदपाठे च प्रसिद्धं प्रयोजनम् । न तथा क्रमपाठ इत्यत आह । स्मृतिः प्रयोजन इति । स्मृतिः प्रयोजनमस्येति स्मृतिप्रयोजनः । संहिताविषयं दृढस्मरणं करोति पदविषयं च । प्रयोजनदिगियं सूत्रकृता प्रदर्शिता । प्रयोजनानि तु अस्यान्यानि बहूनि यथा इयोइयोः पदयोर्वर्णसंहितोदात्तादिस्वरसंहिता च क्रमं मुक्त्वा नान्येन ज्ञायते । संहितावसानं च । उत्तमं चैतत् । पदकारणं क्रमः, क्रमणं क्रमः, सम्मानं च शिष्टानां मध्ये क्रमं करोति । व्याकरण-स्मृतिश्च क्रमाध्यायिनि प्रत्ययं विदधाति । तदधीते तदेद इत्युपक्रमस्य “क्रमादिभ्यो वृत्तिरिति” अत्र क्रममधीते क्रमकः । पदमधीते पदकः । सिद्धक्रमस्याध्ययनं दर्शयति । अतो हि क्रमो बहुप्रयोजनवान् ॥

हे हे पदे सन्ध्यात्युत्तरेणोत्तरमाऽवसाना-
दपृक्तवर्जम् ॥ १८२ ॥

हे हे पदे सन्ध्याति कथं सन्ध्याति उत्तरेणोत्तरं पद सन्ध्याति । ततस्तेनान्यदुत्तरमिवमवसानं यावत् अपृक्तं वजयित्वा । अपृक्ते वक्ष्यति । यथा (३अ० ४क०) उपत्त्वा । त्वाऽग्ने । अग्ने हविष्मतीः । हविष्मतीषु ताचोः । घृताचोऽयेन्त । युन्तह्येत । ह्येतोत ह्येत । अपृक्तमिति । किम् । (२४अ० २२क०) सोमोय हृष्टुमान् । हृष्टुमानालभते । आलभते । (१अ० १क०) कर्मणऽप्राप्यायध्वम् । अप्यायध्वम् । प्यायध्वमग्न्याः । (१२अ० २७क०) उदुत्त्वा । ऊऽइत्वं । त्वा । विश्वे । (७अ० ४१क०) उदुत्यम् । ऊऽइत्वं । त्यम् ।

जातवे दसम् । (११अ० ३०क०) तमुत्वा । ज् इत्य् । त्वा ।
दृडाड् ।

अष्टममध्यानि त्रीणि स चिक्रमः ॥१८३॥

अष्टम आकार उकारश्च अष्टम एषां मध्य इत्यष्टममध्यानि
तद्गणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । लम्बकर्णवत् । त्रीणि मध्यानि स
चिक्रमो भवति । यथा (२४अ० २२क०) सोमाय ह्रठं सान् ।
ह्रठं सानालभते । आलभते । (१३अ० १क०) कर्मणः आप्याय-
ध्वम् । आप्यायध्वम् । (११अ० २७क०) उदुत्वा । ज् इत्य् ।
त्वा विश्वे । (११अ० २६क०) तमुत्वा । ज् इत्य् । त्वा दृध्यड् ॥

पुनराकारेणोत्तरम् ॥ १८४ ॥

आकार उकारश्चाष्टमौ तयोस्कारस्य प्रगृह्यत्वादुपरिष्ठा-
हंष्टकं वच्यति । आकारस्य यहक्तव्यं तदाह चिक्रमं कृत्वा
पुनराकारेणोत्तरं पदं सन्धधाति । यथा सोमाय ह्रठं सान् ।
ह्रठं सानालभते । आलभते । कर्मणः आप्यायध्वम् । आप्या-
यध्वम् ॥

मोषूणाभीषुणौ च ॥ १८५ ॥

एतौ चिक्रमौ भवतः । यथा (३अ० ४१क०) मोषूण+ ।
मोऽइति मो । सु न+ । नुऽइन्द्र । (२७अ० ४०क०) अभी-
षुण+ । सु न+ । नुः सखीनाम् ॥

चत्वार्यष्टकपूर्वे नकारपरे सौ ॥१८६॥

चत्वारि पदानि सन्धधाति सुइत्येतस्मिन् पदेऽष्टकपूर्वं
नकारपरे च । यथा (११अ० ३६क०) ज् इत्य् ज् षुणः । ज्
इत्य् । सु नः । नुऽज् तये । (१७अ० ७७क०) एत्तादृक्षा-
सऽज् षुणः । ज् इत्य् । सु नः । नुः सद्दृक्षासः । (२०अ०

७२क०) गोमं॒ट॒ष॒णा॒स॒त्या । गोम॒दति॒ गो । म॒त् । ज॒ऽइत्य॑ ।
सुना॑सत्या । नाम॒त्या॒श्वा॑वत् ॥

मकारपरं चैके ॥ १८७ ॥

सु इत्येतस्मिन् पदे षष्ठ्यपूर्वं मकारपरं च एके षाचाख्या-
सत्वारि पदानि सन्धति । यथा (२१अ० ४क०) म॒हो॒मूषु
मा॒तर॑म् । ज॒ऽइत्य॑ । सु मा॒तर॑म् । मा॒तर॑ठं० सु॒व्र॒ताना॑म् ।
मकारपर इति जघन्यशायमेकीयः पञ्चः । षतस्रतुःक्रमेषु
सर्वेषु पूर्वो भावी उत्तरं सुपदं ततो नकारादिपदम् । यथा
गोम॑त् । ज॒ । सु । नाम॒त्येति॑ । तत्र उकारो भावी सुपदस्य
षत्वे निमित्तम् । सुपदे षत्वं नकारादौ पदे षत्वे निमित्तम् ।
तत्र यदि चतुःक्रमो न स्यात्तर्हि षत्वं विहन्येत । ततस्तु षाषी
संहिता न स्यात् । चतुःक्रमे तु सा स्मृता भवति । न च
कश्चिदिह सुशब्दं विना मकारादेः पदस्य विकारः सम्भवति ।
अतस्त्रिक्रम एवायम् । म॒हो॒मूषु । ज॒ऽइत्य॑ । सु मा॒तर॑म् ।
एवं त्रिक्रमेष्वपि प्रयोजनान्यन्वेष्टव्यानि ॥

पुनः सुपदेनोत्तरम् ॥ १८८ ॥

यत्र सुपदनिमित्तस्त्रिक्रमस्रतुःक्रमो वा षतस्रतुः पुन
सुपदेनोत्तरं पदं सन्धति । यथा (३अ० ४५क०) भो
षू॒णः । गोम॒दति॒ गो । सु॒नः । (२७अ० ४०क०) अ॒भी-
षू॒णः । नः॑ सखी॑नाम् । (२०अ० ७२क०) गोम॒ट॒ष॒णा॒स॒त्या ।
गोम॒दति॒ गो । म॒त् । ज॒ऽइत्य॑ । सु नाम॒त्या ॥

पूर्वस्योत्तरसठं०हितस्य स्थितोपस्थितमव-
गृह्यस्य ॥ १८९ ॥

एवं द्वित्रिक्रमाद्यनन्तरं परिशिष्टं क्रमविधिमाह । पूर्व-

स्योत्तरपदस्य विपदचतुःक्रमसम्बद्धस्य सतः पश्चात् स्थितोप-
स्थितं कर्त्तव्यम् । स्थितोपस्थितशब्देन वेष्टकोऽभिधीयते । यथा
(१७० १क०) अष्टतमाय कर्मणे । अष्टतमायेति अष्ट ।
तमाय । (३७० ११क०) उपप्रयन्तोऽध्वरम् । उपप्रयन्त-
इत्युप । प्रयन्तः । एतच्च पदप्रदर्शनार्थं क्लियते ॥

सुपदे शाकटायनः ॥ १६० ॥

सुपदे स्थितोपस्थितं शाकटायन आचार्यो मन्यते । पूर्व-
स्योत्तरसंज्ञितस्येति वर्त्तते । यथा (३७० ४५क०) मो घूर्णः ।
मोऽइति मो । स्विति सु । (१०७० ७२क०) गोमदुषुषासत्या ।
गोमदिति गो । मत् । ऊऽइत्यु । स्विति सु । एतच्च पद-
स्वरूपज्ञापनार्थं विनापि वेष्टकेन पदस्वरूपं ज्ञायते इति शाक-
टायनमतं न साधीयः ॥

अन्तःपददीर्घाभावे ॥ १६१ ॥

पूर्वस्योत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पद-
मध्ये दीर्घाभावाऽन्तःपददीर्घाभावस्तस्मिन्नन्तःपददीर्घाभावे
पूर्वस्योत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३७०
१८क०) मामहन्तामदितिः । ममहन्तामिति ममहन्ताम् ।
३४७० २१क०) सादन्यं विद्वयुम् । मदन्यमिति मदन्यम् ॥

विनामे ॥ १६२ ॥

पूर्वस्योत्तरसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते ।
विनामशब्देन दन्त्यस्य मूर्हन्यभाव उच्यते । विनामशेष इत्यं-
भूतो गृह्यते । यत्र निमित्तनैमित्तिकावेकपदस्यो भवतः पूर्व-
पदस्य विनामे उत्तरपदसंज्ञितस्य स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् ।
यथा (२६७० १७क०) सिषासन्तो वनामहे । सिषासन्त-

ऽइति सिसासन्तः । (१६अ० २क०) सुषाव॒ सोमम् । सुसावेति॑
सुसाव॑ ॥

प्रगृह्ये ॥ १६३ ॥

“प्रगृह्यम्” इत्यधिकृत्य याद्विहितं तस्यायं विधिः । पूर्व-
स्योत्तरसं० हितस्य स्थितोपस्थितमिति वर्त्तते । पूर्वे प्रगृह्ये
उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (३३अ०
८३क०) इन्द्राग्नीऽअपात् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । (१२अ०
२७क०) उदुत्त्वा । ऊऽइत्यू । त्वा विश्वे (१३अ० ७क०
अमो रोचनं । अमोऽइत्यमो । रोचनं दिवः) ॥

रिफिते निरुक्ते ॥ १६४ ॥

“विसर्जनीयो रिफितः” इत्यस्मिन्नधिकारे यानि रिफि-
तानि पदानि विहितानि तेषामत्र ग्रहणम् । “पूर्वस्योत्तर
सं० हितस्य स्थितोपस्थितम्” इति वर्त्तते । सममौक्ततः
भक्तिव्यत्ययम् । पूर्वं रिफिते पदे निरुक्ते संहितायामनिज्ञात
पदे उत्तरपदसंहिते स्थितोपस्थितं कर्त्तव्यम् । यथा (७अ
५क०) अन्तस्ते । अन्तरित्यन्तः । ते यावाष्टयिवी । (२६अ
२०क०) नेष्टः पिब । नेष्टरिति नेष्टः । पिबऽऋतुना
सर्वे एतं वेष्टकाः पदप्रकृतिज्ञापनार्थाः ॥

अवसाने च ॥ १६५ ॥

“विरामोऽवसानम्” इत्युच्यते । अवसाने विरामे स्थितं
पस्थितं कर्त्तव्यम् । संहितावसानज्ञापनार्थम् । (३अ० २क०
अग्ने ज्ञातवे दसे । ज्ञातवे दसऽइति ज्ञात । वे दसे ॥

यथासमाम्नातं क्रमावसानं० सङ्-

क्रमेषु ॥ १६६ ॥

अवसाने सन्धिः सङ्क्रम इत्युच्यते । गलत्पदमतिक्रम्या-
गलता सह सन्धानं सङ्क्रमैः । क्रमसन्धिविषयभूतेषु येन प्रका-
रेण क्रमावसानं परिपठितं तेनैव भवति । यथा (१ अ०
२।३क०) विश्वधा- परमेण । हृषीच्छतधारम् । अधस्तन-
सूत्रापवादः ॥

टङ्ङं टङ्ङिः ॥ १६७ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृते प्रातिशाख्यसूत्रे
चतुर्थोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्रटसूनोव्वटेन कृते मातृमो दाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥

समासेऽवग्रहो ऋस्वसमकालः ॥ १ ॥

संहितापदलक्षणं वक्तव्यमिति शास्त्रमारब्धं कात्यायनेना-
चार्येण तत्र संहितायामित्यधिकृत्य “पदान्तपदाद्योः सन्धिः”
इत्यादिना ग्रन्थेन संहितालक्षणमशेषमुक्तं तथा “क्रमः स्मृति-
प्रयोजनः” इत्यादिना ग्रन्थेन क्रमलक्षणमुक्तम् । तथा “अर्थः
पदम्” इति पदलक्षणमुक्तम् । स्वरश्च “स्वरितवर्जमेकोटात्तं
पदम्” इत्यनेनाध्यायेन विहितः । अर्थविशेषाच्चतुःप्रकारं तत्
पदं भवतीत्यु परिष्ठाद्वच्यति । “क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो
विशेषकत् । सूत्राभिधायकं नाम निपातः पादपूरण” इति
तेत्राख्यातं भवति । यथा पाहि । रच्च । यज । युच्छेति । उप-

सर्गा भवन्ति यथा । “परोपापावप्रतिपरी”त्यादयः । निपाता भवन्ति । यथा । “वा ष कमुचितसमंस्मात्” इत्यादयः । नाम् त्रिप्रकारं भवति । कृतद्वितसमाससंज्ञाभेदेन भिन्नम् । कृतः । यजुः । वेदः । याज्या । भूतिः । तद्विताः । आग्नेयः । अग्नीषोमीयः । ऐन्द्राग्नः । वैश्वदेवः । समासा भवन्ति यथा विश्वकर्मा विमनाः । विहायाः । मुदङ् । तत्र समासपदेऽवग्रहो भवति द्वयोः पदयोर्वङ्गनां वा परस्परकाङ्क्षया सम्बद्धानां यत्र द्वित्रादिपदसमूहोच्चारणं स समासः । स च समासश्चतुःप्रकारो भवति । यथा अव्ययीभावतत्पुरुषदन्वबहुव्रीहयः । तत्र पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । यथा समभूमि । विषुरूपम् । अन्तःपदम् । अनुरूपम् । उत्तरप्रधानस्तत्पुरुषः । यथा अघशठंसः । व्रतपते । आखरेष्ठः । उपप्रयन्त + । उभयपदप्रधानो द्वन्द्वः । यथा अग्नीषोमी । इन्द्राग्नी । मित्रावरुणौ । द्यौर्नातृपसां । अन्यपदप्रधानो बहुव्रीहिः । यथा अनमीवाः । कृष्णग्रीवाः । शितिकृत् + । एवमेतस्मिन् चतुःप्रकारेऽपि समासपदेऽवग्रहो भवति । द्वयोः पदयोः पृथग्रहणमवग्रहः । नाना ग्रह इत्यर्थः । स च ऋक्समकालो ऋस्वाक्षरतुल्यकालो भवति । यथा (४अ० १क०) ऋक्सा-माभ्यामित्यृक् । सामाभ्याम् । मन्तरन्तः इति सम् । तरन्तः । अधिकारस्त्वमेतत् ॥

तरतमयोश्चातिशयेऽदक्षिणप्रत्यासङ्गे ॥२॥

तरतमयोश्च प्रत्यययोः परभूतयोरतिशयवाचिनोरवग्रहो भवति । न चेदक्षिणशब्दस्तत्र प्रत्यासक्तो भवति । यथा (१८अ० १०क०) पूर्णतरमिति पूर्ण । तरम् । (१अ० ८क०) वङ्कितममिति वङ्कितम् । तम् । सञ्चितममिति सञ्चितम् । तम् ।

अतिशय इति किम् । (१८अ० ८०क०) कारोत्तरेण दधतः ।
 (१८अ० ८क०) यदा पिपेर्ष मातरम् । अदक्षिणप्रत्यासङ्ग इति
 किम् । (१५अ० ५क०) द्यावापृथिव्योदक्षिणं पार्श्वं विश्वेषा-
 न्देवानामुत्तरम् । असमासार्थं आरभः ॥

वीतमहृतमसूतमगोपातमरत्नधातमवमुधा-
 तमाः पूर्वेण ॥ ३ ॥

एतानि पदानि तमपः पूर्वेण पदेनावगृह्यन्ते । वीतम्
 यथा (११अ० ३४क०) देववीतमसृति देव । वीतमः । (१५अ०
 ८क०) देवहृतममिति देव । हृतमम् । (६अ० २८क०)
 इन्द्राय । सुषूतमम् । सुसूतममिति सु । सूतमम् । (८अ०
 २८क०) सः । सुगोपातमसृति सु । गोपातमः । (२६अ०
 २०क०) रत्नधातममिति रत्न । धातमम् । (२७अ० १४क०)
 वमुधातमसृति वमु । धातमः ॥

सर्पदेवजनेभ्यश्च ॥ ४ ॥

सर्पदेवजनेभ्य इत्येतच्च पदं पूर्वेण पदेनावगृह्यते । यथा
 (३०अ० ६क०) सर्पदेवजनेभ्यसृति सर्प । देवजनेभ्य ।
 परिष्ठाद्व्यति “बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा” इत्यस्यापवादः ॥

तूणवध्ममुत्तरेण ॥ ५ ॥

तूणवध्ममित्येतत्पदं उत्तरेण पदेनावगृह्यते । यथा (३०अ०
 ८क०) क्रोशाय । तूणवध्ममिति तूणव । धम् ॥

रायस्योषदे विजावेति च ॥ ६ ॥

रायस्योषदे विजावा इत्येते च पदे चशब्दादुत्तरेण पदे-
 नावगृह्यते । यथा (५अ० १क०) रायस्योषदसृति रायस्योष ।

दे। (१२अ० ४४क०) स्यात् । नः। मनुः। तनयः। विजा-
वेति वि। जावा । ॥

बहुप्रकृतावागन्तुना पर्वणा ॥ ७ ॥

बह्विनि पदानि यत्र तद्विह्वप्रकृतिपदं तत्र आगन्तुना पर्वणा
समामलक्षणेन यत्पञ्चात्कालिकं पदं भवति तेनावग्रहो भवति।
यथा (१२अ० १६क०) प्रजापतिरिति प्रजा । पतिः। (१२अ०
१६क०) प्रजापतिगृह्यतेति प्रजापति । गृह्यतेया । समा-
मलक्षणेन यदाऽऽगन्तुकं पदं तदिह गृह्यते न तु पाठेन
तेनैतद्भवति । यथा (३अ० ३७क०) सुप्रजाऽइति सु । प्रजाः।
(२६अ० ५क०) सुप्रयुनाऽइति सु । प्रयुनाः) ॥

तद्वति तद्विसे न्यायसठ्ठहितं चेत् ॥ ८ ॥

तदतीत्यत्र एकस्य वतिशब्दस्य तन्त्रेणोच्चारणं द्रष्टव्यम् ।
तद्वति मत्वर्थीये तद्वितं वती च परभूतेऽवग्रहो भवति न्याय-
संहितं व्याकरणशास्त्रोक्तमन्विमत् पदं चेद्भवति । यथा (१२अ०
२६क०) मधुमदिति मधु । मत् । (८अ० ५०क०) हिरण्य-
वदिति हिरण्य । वत् । वती खल्वपि यथा (११अ० १०क०)
वरिष्ठाम् । अनु । मवत्मिति मम् । वतम् । तदतीति किम् ।
(३१अ० ३क०) एतावान् । अस्य । मद्भिमा । न्यायसहित-
मिति किम् । (६अ० २८क०) अज्जस्वन्तम् । (६अ० २८क०)
पर्यस्वन्तम् । (७अ० ३६क०) मरुत्वन्तम् ॥

शस्वन्वातातिषु च ॥ ९ ॥

शस् । त्वम् । वा । ताति । एतेषु तद्वितेषु अवग्रहो
भवति । शस् यथा (२३अ० ५०क०) कति । हीतारः । ऋत-
शऽइत्युत् । शः । त्वम् यथा (३१अ० १७क०) मर्थस्य । देव-
त्वमिति देव । त्वम् । वा यथा (६अ० २८क०) देवचेति देव ।

ता । यत्सम् । ताति यथा (७अ० ११क०) ज्येष्ठतातिमिति
थेष्ठ । तातिम् ॥ बृहृषदम् ॥

धात्वर्थे यकारे स्वरपूर्वे ॥ १० ॥

प्रातिपदिकं सुधातुर्भवतीति कृत्वा यकार उपादीयते म
धात्वर्थी यकारः “सुप आत्मनः क्यच्” इत्यादिभिः सूत्रैर्यो
विहितः स इह गृह्यते । तस्मिन् धात्वर्थे यकारे प्रत्यये स्वर-
पूर्वेऽवग्रहो भवति । यथा (२०अ० ३६क०) वृषायमाणः ।
प्रथमाणऽइति वृष । यमाणः । (३अ० २६क०) अघ्रायतः ।
रघ्रायतऽइत्यघ । यतः । धात्वर्थे इति किम् । (२६अ०
२क०) यदक्रन्दः प्रथमं जायमानः । स्वरपूर्वे इति किम् ।
२१अ० ५२क०) इन्द्राय पच्यते मधु । वाच्यति । रूपोदाहर-
णम् ॥

वाँसौ च भूतकाले स्वरेण ऋखादनुषि ॥ ११ ॥

• वाँसौ च प्रत्यये परभूतेऽवग्रहो भवति । भूतकालार्थाभि-
प्रायिनि स्वरेण ऋखात् स्वराद्भ्रुत्परभूते स्वरेण वा ऋखेनोप-
हते । एवं तृतीया पञ्चम्यर्थे इति विभक्तिव्यत्ययेन योजना ।
अनुषि वाँसौ उषिपरभूतेऽवग्रहो न भवति । यथा (८अ०
६क०) यच्चिवाँसु इति यच्चि । वाँसु + । (८अ० १६क०)
पिपिवाँसु इति पिपि । वाँसु + । (६अ० १८क०) समु-
वाँसु इति समु । वाँसु + । भूतकाल इति किम् । (१७अ०
३क०) मुविद्वाँसु इति सु । विद्वाँसु + । स्वरेण ऋखादिति
किम् । जिगीवाँसु + । स्वरादिति किम् । (११अ० ३२क०)
चक्रित्वान्तमादय । अनुषीति । किम् । (७अ० ४४क०)
स्य + । प्राप्ता । जगतः । त्वस्य + ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमर्त्तुभ्यस्या ॥ १२ ॥

एभ्यः परस्वाप्रत्ययोऽवगृह्यते । प्रत्न यथा (७प्र० ११क०)
 प्रत्नयेति प्रत्न_था । (७प्र० ११क०) पूर्वयेति पूर्व_था ।
 (७प्र० ११क०) विश्वयेति विश्व_था । (७प्र० ११क०) इमये-
 तीम_था । (२०प्र० ५८क०) ऋत्थेत्यृत्तु_था । इन्द्र_+ ।
 वन_स्यति_+ । शश_मान_+ । परि_स्रतेति परि_स्रता ॥

ऋस्वव्यञ्जनाभ्यां भकारादौ विभक्तिप्रत्यये

॥ १३ ॥

ऋस्वात् स्वराह्यञ्जनाच्च परभूते भकारादिविभक्तिप्रत्यये-
 ऽवग्रहो भवति । ऋस्वाङ्गवति यथा (१६प्र० २७क०) तत्तभ्य-
 ऽइति तत्त_भ्यः । (१६प्र० २७क०) अग्निभिरत्यग्नि_भिर-
 भिः । व्यञ्जनाङ्गवति यथा (१६प्र० २३क०) तिष्ठदभ्य_इति
 तिष्ठत्_भ्यः । (१६प्र० २३क०) धावदभ्य_इति धावत्_भ्यः ।
 (१६प्र० २७क०) रथ-
 कारेभ्य_इति रथ_कारेभ्य_+ । (१६प्र० २७क०) कुल-
 लेभ्य_+ । भकारादौ विभक्तिप्रत्यय इति किम् । (२४प्र०
 ४०क०) कर्णो गर्दभः । (१६प्र० ८५क०) कुम्भो वनिष्ठः । भका-
 रादाविति किम् । अग्निषु ॥

स्विति चानती ॥ १४ ॥

सु इत्ये तस्मिंश्च विभक्तिप्रत्ययेऽनताववग्रहो भवति । यथा
 (१२प्र० ३१क०) अप्स्वित्य_प् । सु_अग्ने_सर्धि_+ । (१७प्र०
 ४१क०) अभि_प्र_इहि_नि_+ । दृह_हृत्स्विति_हृत्_सु_
 अनताविति किम् । ऋत्तु_अग्निषु_+ । (१७प्र० १३क०) स्रुषु_+
 विभक्तीति किम् । (८प्र० १८क०) असुम्_+ । ऋस्वव्यञ्जनाभ्या-
 मिति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते । ताभ्यामिति किम् । यासु ॥

वर्णसङ्ख्येऽन्यतरतः ॥ १५ ॥

वर्णसमासः सङ्ख्यासमासश्चान्यतरतो विकल्पेनावगृह्यते ।
वर्णसमासो भवति यथा (२४अ० २क०) धम्मरोहितइति
धम्म । रोहितः । कर्कभ्युरोहितइति कर्कभ्यु । रोहितः ।
संख्यासमासो भवति यथा (१८अ० २४क०) पञ्चदशेति पञ्च ।
दश । तयोदशेति त्रयः । दश ॥

अनुदात्तोपसर्ग चाख्याते ॥ १६ ॥

अनुदात्त उपसर्गोऽस्येत्यनुदात्तोपसर्गमाख्यातं तस्मिन्नव-
ग्रहो भवति । यथा (२५अ० ३७क०) यत् । अश्वाय । वासः ।
उपस्तृणन्तीत्युप । स्तृणन्ति । (२५अ० ३२क०) अभि ।
गूलम् । निहतस्येति नि । हतस्य । अवधावतीत्यव । धावति ॥

गिरिचशयोः ॥ १७ ॥

गिरिशब्दोऽवगृह्यते त्रययोः प्रत्यययोः परयोः । यथा
(१६अ० ३क०) शिवाम् । गिरिचेति गिरि । त्र । (१६अ० ४क०)
गिरिजेति गिरि । श । अच्छ । वटामसि ॥

इवकाराम्नेडितायनेषु च ॥ १८ ॥

इवकार आम्नेडित अयन एतेषु सुप्रत्ययेषु परभूतेषु
अवग्रहो भवति । इवे यथा (२०अ० ७०क०) जुचुवेति
मुचि । इव । कृतम् । च्छ्वीवेति च्छ्वी । इत् । सोमः ।
कारे यथा । (२२अ० ७क) हिङ्गारायेति हिम् । काराय ।
(१८अ० १७क०) वषट्कारेभिरिति वषट् । कारेभिः ।
आहुतीरित्या । हुतीः । आम्नेडिते यथा (२७अ० ४१क०)
यजन्नायज्जेति यज्ज्ञा । यज्ज्ञा । वाः । (१५अ० २६क०)
सठः समिति सम् । सम् । इत् । (३६अ० १२क०) यतोयत्-

ऽइति यत+ । यतः । अयने यथा (२२अ० ७क०) आर्यना-
येत्या । अर्यनाय । (२२अ० ७क०) प्रायनायेति ॥ अर्यनाय ॥

एकात्ममीची ॥ १६ ॥

एकशब्दात्परः समीचीशब्दोऽवगृह्यते । यथा (१२अ०
२क०) शिशुम् । एकम् । समीचीऽइति सम् । ईची । एका-
दिति किम् । (११अ० २८क०) स्वर्विदेति स्वः । विदा । समी-
चीऽइति समीची । उरसा । त्वना ॥

त्वायवः शँय्योर्बहिर्वाऽस्त्रयुं मृगमयीं सुम्न-
याऽऽश्रुया साधुया धृष्णुया विशालमनुया ॥२०॥

एतानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । त्वायवो यथा
(२०अ० ७८क०) सुताः । इमे । त्वायवऽइति त्वा । यव+ ।
शँय्योर्यथा (३अ० ४२क०) शिवम् । श्रम् । शँय्योरिति
शम् । योः । बहिर्वा यथा (५अ० ११क०) इदम् । अहम् ।
तप्तम् । वाः । बहिर्वेति बहिः । धा । यज्ज्ञात् । अस्त्रयुंयथा
(११अ० ११क०) अग्निम् । भरन्तम् । अस्त्रयुमित्यस्त्र । युम् ।
मृगमयीं यथा (११अ० ५६क०) महीम् । मृगमयीमिति मृत ।
मयीम् । योनिम् । अग्नये । सुम्नया यथा (१२अ० ५४क०)
धीराः । देवेषु । सुम्नयेति सुम्न । या । आश्रुया यथा (१३अ०
८क०) तव । अमास+ । आश्रुयेत्याश्रु । या । साधुया यथा
(१४अ० १क०) आ । सीद् । साधुयेति साधु । या । धृष्णुया
यथा (२०अ० ३७क०) चिद् । वज्रहस्तेति वज्र । हस्त ।
धृष्णुयेति धृष्णु । या । महः । विशालंयथा (१४अ० ८क०)
हृष्टि+ । विशालमिति वि । शालम् । पुरुषः । अनुया यथा
(१५अ० ६क०) अह+ । अनुयेत्यनु । या । आत्रया । रात्रीम् ।
उञ्जिजा । वसुभ्यऽइति वसु । भ्यः ॥

सृगयुमुभयादतोऽपामार्गकिम्पूरुषमिति च

॥ २१ ॥

ए तानि पदानि सावग्रहाणि भवन्ति । सृगयुय्यथा (३० अ० ५ क०) सृत्ववे । सृगयुमिति सृग । युम् । उभयादतो यथा (३१ अ० ८ क०) ये । के । च । उभयदतुऽइत्युभय । दतः । अपामार्गं यथा (३५ अ० १० क०) अपामार्गं । अपामार्गत्वप । मार्ग । त्वम् । अस्मत् । किम्पूरुष्यथा (३० अ० १४ क०) पर्व-
तेभ्यः । किम्पूरुषम् । किम्पूरुषमिति किम् । पुरुषम् ।

पारावतानाग्निमारुताश्चेति जातूकर्ण्यस्य

॥ २२ ॥

पारावतान् आग्निमारुता इत्येते पदे सावग्रहे भवतो जातूकर्ण्यस्याचार्य्यस्य मतेन । यथा (२४ अ० २५ क०) अङ्गे । पारावतान् । (२४ अ० ७ क०) कृत्वाषाः । आग्निमारुता-
ऽइत्यग्नि । मारुताः । जातूकर्ण्यस्येति किम् (२४ अ० ७ क०) पारावतान् । आग्निमारुताः ॥

अधीवासमित्येके ॥ २३ ॥

अधीवासमित्येतत्पदमेके अचार्याः सावग्रहं कुर्वन्ति । (२५ अ० ३७ क०) अधीवासमित्यधि । वासम् । या । हिर-
ण्यानि । एक इति किम् । अधीवासम् (२५ अ० ३७ क०) ॥

प्रतिषेधेन वग्रहः ॥ २४ ॥

“समासेऽवग्रहः” इति योऽवग्रहाधिकारः कृतस्तस्यायमप-
वादः । प्रतिषेधवाचिना नञा निपातेन सह समासे सति अवग्रहो न भवति । यथा (११ अ० २१ क०) न रक्षसा । अर-
चसा । मनसा । (११ अ० ४४ क०) न इराः । अनिराः ।

अमोवाः। निषीदेद् । अत्र “नलोपो नञः” इति नकार-
लोपः । “तस्मान्मुडचि” इति नुडागमः । प्रतिषेधेनेति किम् ।
(१३० २८क०) अनिशितइत्यनि । शितः। असि ॥

उत्तरेण चाकारेण ॥ २५ ॥

प्रतिषेधवाचिनो नञ्निपातादुत्तरेण चाकारेण सह
समासेऽप्यग्रहो न भवति । यथा (१६अ० १४क०) अनात्-
ताय धृषवे । (२७अ० ७क०) अनाधृषः । जातवेदाइति
जात । वेदाः ॥

हापूर्वम् ॥ २६ ॥

हापदपूर्वं समासपदं नावगच्छते । यथा (१७अ० २५क०)
हादेश । (१४अ० १८क०) हाविठंशः । (१७अ० २५क०)
हाविठंशत् ॥

सङ्ख्यापूर्वञ्च धा ॥ २७ ॥

सङ्ख्यापूर्वपदो धापदोत्तरपदः समासो नावगच्छते । यथा
(८अ० ५५क०) अष्टधा । दिवम् । (२३अ० ५०क०) कति ।
होमासः । कतिधा । समिद्धइति सम् । इदः । सङ्ख्यापूर्व-
इति किम् । (५अ० ११क०) इदम् । अहम् । तप्तम् । याः ।
बृद्धिर्बृति बृतिः । धा ॥

इन्दानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि

॥ २८ ॥

इन्दसमासपदानि द्विवचनान्तानि स्वरान्तपूर्वपदानि
नावगच्छन्ते । यथा (७अ० ८क०) अयम् । वाम् । मित्रा-
वरुणा । (७अ० ३०क०) इन्द्राग्नीव्यागतम् । (२अ० १५क०)
अग्नीषोमयोः । उज्जितिम् । इन्दानीति किम् । (१अ० ८क०)

अङ्गुलमसि । हृद्विर्हानमिति हृद्विः । धानम् । स्वरास्तपूर्व-
पदानौति किम् । (४३० ८०) ऋक्मयोरित्यृक् ।
सामयोः । शिल्पे ॥

तद्धिते चैकाक्षरवृद्धांनिहिते ॥ २८ ॥

समासादुत्तरकाशं तद्धिते उत्पन्नेऽवग्रहो न भवति यत्र
तद्धितजनितेवैकाक्षरे पूर्वपदे हृद्विर्भवति । यदि च तत्पूर्व-
पदेन सह अनिहितं भवति अव्यवहितं भवति यदि पूर्वपद-
वृद्ध्या उत्तरपदमव्यवहितं भवतीत्यर्थः । यथा (११३० ७०)
चंद्रभेन कन्दसा । (२०३० ८०) मे । भागः । सौभाग्यं
पमः । तद्धित इति किम् । (२३३० ३००) गायत्री ।
विष्टुप् । त्रिस्तुविति त्रि । स्तुप् । (२५३० १४०) सुभगीति
सु । भगी । एकाक्षरवृद्धाविति किम् । (२४३० ३१०)
मयुः । प्राजापत्य इति प्राजा । पत्यः । अनिहित इति
किम् । साम्राज्यमिति साम् । राज्यम् । अत्र पूर्वपदोत्तरपद-
योर्व्यञ्जनेन व्यवधानं कृतम् ॥

अञ्चतिसहस्रयोः क्लृप्ते ॥ ३० ॥

अञ्चतेर्हार्तोः सहस्रेषु क्लृप्यलोपे सति अवग्रहो न
भवति । अञ्चतेर्न भवति यथा (१८३० २०) प्राङ् (१०३०
२८०) प्रव्यङ् । सहस्रेः खल्वपि यथा (१८३० ३६०) ऋत-
धाम्ना । (१७३० ३६०) दुश्चात्रनः पृतनाषाट् । अञ्चतिसह-
स्रोरिति किम् । (२७३० १२०) सुकृदिति सु । कृत् । देवः ।
सविता । क्लृपो इति किम् । (१८३० ५०) आच्येत्या ।
अच्य । जानु (१८३० ६२०) पृतनासञ्चार्येति पृतना ।
सञ्चार्य ॥

अनुरुसुभ्याम् ॥ ३१ ॥

उरु सु इत्येताभ्यां परयोरञ्चद्विसहस्रयोः क्लृप्ते सत्यव-
ग्रहो भवति । यथा (१५अ० २२क०) उरुव्यञ्जमित्युक्त्वा ।
व्यञ्जम् । अञ्जेत् । (१३अ० २क०) सुक्चुऽइति सु । रुचः ।
वेनः । आवः । (२५अ० ३३क०) सुप्राङ्ङिति सु । प्राङ् ।
अजः । अधस्तनयोगस्यापवादः ॥

समिदाभ्यां वत्सरः ॥ ३२ ॥

सम् इदा एताभ्यां परी वत्सरशब्दो नावगच्छति । यथा
(२७अ० ४४क०) सवत्सरः । अमि । इदावत्सरः । समिदाभ्या-
मिति किम् । (२७अ० ४४क०) परिवत्सरऽइति परि ।
वत्सरः । इद्वत्सरऽइतीत् । वत्सरः ॥

प्राग्निभ्यामनिन्धौ प्रश्ने षे ॥ ३३ ॥

प्र अग्नि इत्येताभ्यां प्रस्निष्टसन्धाववग्रहो न भवति ।
इन्धिदौसावित्यमुन्यातुं वर्जयित्वा । प्रशब्दाद्भवति यथा
(१९अ० २क०) प्राणः । अग्निशब्दाद्भवति यथा (१९अ०
१६क०) आग्नीद्भम् । यत् । सरस्वति । प्राग्निभ्यामिति किम् ।
(१६अ० ३८क०) वीध्नायेति वि । ईद्भ्राय । अनिन्धाविति
किम् । प्रेङ्ङइति प्र । इद्भः । प्रश्नेष इति किम् । (२२अ०
७क०) प्रायेणाय । प्रायेणायैति प्र । अयनाय ॥

पाङ्त्वानुद्द्रोऽव्भाय सठंशयात् ॥ ३४ ॥

पाङ्त्वान् उद्द्रः अव्भाय एतानि पदानि संशयात्पावगृ-
ह्यन्ते । पक्तेः पूर्वपदं वायतेरुत्तरपदं, पातेर्वा पूर्वपदं तना-
तेरुत्तरपदम् । तथा उद्द्रः उत् ऊर्ध्वं द्रवतीति उद्द्रः उत्शब्दः
पूर्वपदं द्रवतेरुत्तरपदम् । यद्वा उत् रातीति उद्द्रः । उत् पूर्व-
पदं रातेरुत्तरपदम् । तथा अव्भ्रशब्दः अपो विभर्त्ति धारय

तीत्यब्भः । अप्शब्दः पूर्वपदं विभक्तं ह्युत्तरपदम् । यद्वा । अभ्र-
वभ्रं मभ्रचरगत्यर्थाः । इत्यभ्रतेरेवाभ्रम् । एवमेतानि पदानि
पूर्वोत्तरपदसंशयान्नावगृह्यन्ते । हेतुवचनादन्यत्रापि यत्र
संशयस्तत्रावग्रहो न भवति । यथा (२४अ० २६क०) अन्तरि-
चाय प्राङ्त्वान् । (२२अ० २४क०) अपामुद्भो मासाम् ।
(२२अ० २४क०) अब्भ्राय स्वाहा । एतान्युदाहरणानि पद-
संहिताया अन्यान्यपि यथासंभवसूत्रानि चेति ॥

जनयत्याऽओषधयो वृषायिषत च नास्म-
यमजावयो वलगम् ॥ ३५ ॥

एतानि पदानि नावगृह्यन्ते । यथा (१अ० २२क०) जन-
यत्यै । त्वा । (११अ० ४४क०) ओषधयः । प्रति । सोऽध्वम् ।
(१अ० ३०क०) आ । वृषायिषत । (३अ० ३२क०) नृहि ।
तेषाम् । अमा । चन । (३अ० ३२क०) कृदा । चन । स्तरीः ।
असि । (४अ० १७क०) पावकः । अस्मभ्यम् । शिवः । भव ।
ऋस्त्वयञ्जनाभ्यां भकारादी विभक्तिप्रत्ययः” इत्यस्यापवादः ।
अजावयो यथा (३अ० ४२क०) उपहृता इत्युप । हताः ।
अजावयं । “समासेऽवग्रहः” इत्यस्यापवादः । वलग यथा
(५अ० २३क०) इदमहन्तं वलगमृत्किं राभि ॥

समानोऽनप्रवमेधे ॥ ३६ ॥

समानशब्दोऽश्वमेधमन्त्रमुक्त्वाऽन्यत्र नावगृह्यते । यथा
(५अ० २३क०) यमि समानः । यमसमानः । अनश्वमेध
इति किम् । (२२अ० ३३क०) समानो यज्ञेन कल्पता ए स्वाहा ।
समान इति सम् । (अ० १०) । एकस्मै । हाभ्याम् ॥

वायुरसजातः समुद्रमहीरात्रे विष्ण्वानरो

विश्वान्नाहोऽऽग्रयोऽसपत्क्ना गोधा गोधूमाऽऽशुशु-
 क्षणिर्न्यग्रोधः पुरोडाशः प्रावखेभिरशीतम तस्करा
 मस्रसाऽऽश्वत्थोऽपस्तिर्माकिर्विश्वामित्रो गोपा-
 म्प्रऽउगमङ्गानि कक्षीवन्तमदधात्यवीरवद्वीहारेण
 प्रावृता घनाघनऽर्द्धदृङ्चान्यादृङ्शूघनासः कुयवं
 कुचरः प्रियङ्गवो नौवाराऽएकादश षोडश चन्द्र-
 माऽआयुवो व्याघ्राऽनड्वान् गविष्ठिरः कपर्दिने
 पुलस्तये निषङ्गिणे कुलालेभ्यः कर्मरिभ्यः पुञ्चि-
 ष्ठेभ्यो द्वीप्याय नीप्याय किठं० शिलायैलवदाः
 शूकाराय शूकताय चराचरेभ्यः पारावतान् गोल-
 त्तिकाऽऽखुरजगरो विपन्यवो दाक्षायणाऽआयु-
 धर्ठं० सुरामं बृहस्पतिर्वनस्पतिर्नराशर्ठं०सः सुर-
 भिर्नरिष्ठायै ॥ ३७ ॥

वायुरित्वाटौनि पदानि नावगच्छन्ते । वायुर्यथा (३३अ०
 ४४क०) वायुः। एषा स्वस्तये^१। असजातो यथा (५अ० २३क०)
 यमसजातो निचखानं । समुद्रं यथा (६अ० २१क०) समुद्रं
 गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे यथा (३१अ० २५क०) अहोरात्रे
 प्राश्वे । विश्वानरो यथा (३३अ० २३क०) अर्चा विश्वानराय ।
 विश्वान्नाहो यथा (१७अ० ४८क०) विश्वान्नाहो शर्म^१ यच्छतु ।
 आग्रयणो यथा (७अ० २०क०) आग्रयणोऽसि । असपत्क्ना यथा
 (७अ० २५क०) असपत्क्नाऽऽ समनसस्करंत् । गोधा यथा
 २४अ० ३५क०) गोधा कालका । गोधूमा यथा (१८अ०

१२क०) गोधूमस्य मे । पाशुशुचिपर्यया (११अ० २७क०)
 त्वमाशुशुचिपर्यया । न्यग्रोधो यथा (२२अ० १४क०) न्यग्रोधस्य-
 मसैः । पुरोडाशो यथा (२१अ० ५८क०) पचन् पुरोडाशान् ।
 प्रावणेभिर्यथा (१२अ० ५०क०) प्रावणेभिः । सजोषसाः ।
 अशीतम यथा (२अ० २०क०) अग्नेऽदव्यायोऽशीतम ।
 तस्करा यथा (११अ० ७७क०) तस्कराऽऽ उत । मच्छसा यथा
 (११अ० ७८क०) सर्वन्तमस्मात्सुमा कुरु । अश्वत्थे यथा (११अ०
 ७८क०) अश्वत्थे वो निषदन्म । उपस्तिर्यथा (११अ० १०१क०)
 उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम् । माकिर्यथा (१३अ० ११क०) अग्ने
 माकिष्टे व्यथिः । विश्वामितो यथा । (१३अ० ५७क०)
 विश्वामितवऽश्विः । गोपां यथा (३अ० २३क०) गोपांमृतस्य
 दीदिवम् । प्रउमं यथा (१५अ० ११क०) प्रउममुकथमव्य-
 धायै । अङ्गानि यथा (१८अ० ३क०) अङ्गानि च मे । कची-
 वन्तं यथा (३अ० २८क०) कचीवन्तं व्यश्रीः शिजः । अदधा-
 दयथा (१८अ० ७७क०) अश्वत्थामनृतेऽदधात् । पवीरवद्यथा
 (११अ० ७१क०) लाङ्गलं पवीरवत् । नौहारिण प्राहता यथा
 (१७अ० ३१क०) नौहारिण प्राहता । हे पदे अनन्तर्हितं यथा
 (१७अ० ३३क०) घनाघनः चोभणः । (१६अ० ८१क०) ईदृङ्
 चान्यादृङ् । हे पदे यथा (१७अ० १४क०) सिन्धोरिव प्राध्वने
 शूघनासः । कुयवं यथा (१८अ० १०क०) कुयवश्च मे ।
 कुचरो यथा (५अ० २०क०) मृगो न भौमः कुचरो गिरिष्ठाः ।
 प्रियङ्गवो यथा (१८अ० १२क०) प्रियङ्गवश्च मे । नीवारा
 यथा (१८अ० १२क०) नीवाराश्च मे । एकादश यथा (१८अ०
 २४क०) एकादश च मे । षोडश यथा (१८अ० २५क०) षोडश
 च मे । चन्द्रमा यथा (३३अ० ८०क०) चन्द्रमाऽप्रश्नु । आयुवो
 यथा (१८अ० ३८क०) आयुवो नाम । व्याघ्रा यथा (१५अ०

१७क०) व्युत्पन्ना हेतिः) । अन्डान्यथा, (२८अ० ५८क०) अन्डान्-
 नुधोरामी । गविष्ठिरो यथा (१५अ० २५क०) गविष्ठिरो
 नमसा । कपर्दिने पुलस्तये यथा (१६अ० ४३क०) नम + कप-
 दिने च पुलस्तये । हे पदे यथा (१६अ० २०क०) निषङ्किणे ।
 (१६अ० २७क०) कुलालेभ्यः । (१६अ० २७क०) कुमारेभ्यः । हे
 पदे अन्तर्हिते यथा (१६अ० २७क०) नमः कुलालेभ्यः ।
 कुमारेभ्यः । पुञ्जिष्ठेभ्यो यथा (१६अ० २७क०) पुञ्जिष्ठे-
 भ्यश्च । द्वीप्याय यथा (१६अ० ३१क०) द्वीप्याय च । नौप्याय
 यथा (१६अ० ३७क०) नौप्याय च । किठंशिलाय यथा
 (१६अ० ४३क०) किठंशिलाय च । ऐलवृदा यथा (१६अ०
 ६०क०) ऐलवृदाऽआयुष्यध + । शूकाराय शूकताय यथा
 (२१अ० ८क०) शूकाराय स्वाहा शूकताय । चराचरेभ्यो यथा
 (२२अ० २८क०) चराचरेभ्यः स्वाहा । पारावतान्यथा
 (२४अ० २५क०) अङ्गे पारावतान् । गोलत्तिका यथा
 (२४अ० ३७क०) गोलत्तिका तुऽप् रसाम् । आखुर्यथा
 (३अ० ५७क०) आखुस्ते पशुः । अजगरो यथा
 २४अ० ३८क०) अजगरो वसूनाम् । विपन्यवो यथा (३४अ०
 ४४क०) तद्विप्रसो विपन्यव + । दाक्षायणा यथा (३४अ०
 ५२क०) यदावधन्दाक्षायणाः । आयुधं यथा (१६अ० ५१क०)
 परमे वृक्षआयुधनिधाय । सुरामं यथा (१०अ० ३४क०)
 यत्सुरामं व्यर्षिबः । बृहस्पतिर्यथा । (२६अ० ३क०) बृहस्पते
 ऽप्रति यत् । वनस्पतिर्यथा (२८अ० ३५क०) वनस्पति + शमि-
 तादेवः) । नराशठंसी यथा (२८अ० २७क०) नराशठंसीस्य
 मङ्गिमानम् । सुरभिर्यथा (२५अ० ३५क०) यद्देमाहुः
 सुरभिः) । नरिष्ठायै यथा (३अ० ६क०) नरिष्ठायै भौमलम् ।
 यैश्च हेतुभिरेतानि पदानि नावगृह्यन्ते तान् हेतूनन्यपद-

व्याजेन विचिख्यासुराचार्यो वक्ष्यमाणसूत्रैर्वक्ष्यति । येषु च पदेषु वक्ष्यमाणहेतवो न सन्ति ते जातिवचनाः प्रत्येतव्याः । यथा (१७अ० १२क०) गोधूमपारावतादयः ॥

उत्तम्भनादीन्यादिसठंशयात् ॥ ३८ ॥

उत्तम्भनादीनि पदानि आदिसंशयान्नावगृह्यन्ते । यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्योत्तम्भनमसि । (११अ० ६४क०) उल्याय हृहती भव । (२२अ० ८क०) उत्थिताय स्वाहा । एतानि त्रीणि पदान्युदाहरणानि । उत्पूर्वपदानि स्तम्भेत्युत्तरपदं प्रथममुदाहरणम् । तिष्ठत्युत्तरपदं उत्तरे तत्र “उदः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य” इति सकारस्य पाणिनिः पूर्वरूपतां विदधाति । अन्ये तु सकारलोपं विदधाति । अत उत्तरपदस्यादिसंशयादेतानि पदानि नावगृह्यन्ते । यथैतान्यवमन्यान्यपि दृष्टव्यानि ॥

विशौजा इत्यन्यायसमासात् ॥ ३९ ॥

विशौजा इत्येतत्पदमन्यायसमासान्नावगृह्यते । विडौजा इति प्राप्ते यथा (१०अ० २८क०) विशौजाः । इन्द्रोऽसि विजौजाः ॥

दित्यौही तुर्यौही पठौही हृदयौपशेनेति च ॥ ४० ॥

एतानि च पदान्त्रन्यायसमासान्नावगृह्यन्ते । अत्र च “उवर्णं श्रीकारम्” इति श्रीकारे प्राप्ते श्रीकारोऽन्यायसमासजः ॥

दुष्टरो विष्टरो विष्टपो विष्टम्भो विष्टम्भनीम् ॥ ४१ ॥

दुष्टर इत्यादीनि पदानि नावगृह्यन्ते । अत्राचार्येण

कारणन्नोपन्यस्तम् । तत्र तावत् दुष्टरपदं धातुसंशयान्नाव-
गृह्यते । दुरुपसर्गः पूर्वपदन्तरतेः स्तृणातेर्वीत्तरपदमतो धातु-
संशयान्नावगृह्यते । विष्टरादीनि तु अन्यायषत्वसंहितानि ।
अतः षत्वागमोऽपि पदकारैर्न कृतः ॥

ऊवध्यमुगणाऽउखऽइष्कृतिरिष्कृत्तारमुद-
रमित्युपसर्गैकदेशलोपात् ॥ ४२ ॥

एतानि पदान्युपसर्गैकदेशलोपान्नावगृह्यन्ते । तत्र
इष्कृतिः । इष्कृत्तारमित्यनयोः पदयोर्निरुपसर्गस्य नकार-
लोपान्नावग्रहः शेषाणामुद उपसर्गस्यान्ववर्णलोपान्नावग्रहः ।
ऊवध्यं यथा (१८अ० ८४क०) ऊवड्वातठं मव्वन्तद्वारात् ।
उगणा यथा (१६अ० २४क०) नमुऽउगणाभ्यः । उखे यथा
(११अ० ६१क०) अभीन्वतामुखे । इष्कृतिर्यथा (१२अ० ७४क०)
इष्कृतिर्नाम वः । इष्कृत्तारं यथा (१२अ० १०१क०) इष्कृत्ता-
रमध्वरस्य । उदरं यथा (२०अ० ८क०) पृष्टौर्मा राष्ट्रमुदरम् ॥

संस्कृतं संस्कृतिर्मांस्यचन्याः पूंश्चलूमित्य-
नुनासिकोपधत्वात् ॥ ४३ ॥

एतानि पदानि अनुनासिकोपधत्वान्नावगृह्यन्ते । अत्र
च “शष्पे पकारादुकारोदयात्” इत्यादिभिः सूत्रैरुपधातु-
नासिकत्वमुक्तम् । षष्पे चानुस्वारः, अतो वाजसनेयिनामुप-
धातुनासिकत्वान्नावग्रहः । काण्वानां तु षष्पमाणसूत्रेण
संस्कृतं यथा (४अ० ३४क०) तन्नौ संस्कृतम् । संस्कृतिर्यथा
(७अ० १४क०) सा प्रथुमा संस्कृतिः । मांस्यचन्या यथा
(२५अ० ३६क०) मांस्यचन्याऽऽखाथाऽऽ । पूंश्चं यथा
(३०अ० २०क०) नृमापि पूंश्चलूठं हसीय ॥

अनुस्वारागमत्वादित्येके ॥ ४४ ॥

अनुस्वारागमत्वाद्देतोरैक आचार्या एतान्येव पदानि
नावगृह्णन्ति । सठं स्तुतम् । सठं स्तुतिः । माण्ड्यव्याः ।
पृथ्वल्म् । काण्वादीनामयं पाठो बोध्यः ॥

परौत्तोऽवत्तानां सुविताय सग्धिरिति च

॥ ४५ ॥

एतानि पदानि यथायोगं कारणैर्नावगृह्णन्ते । तत्र ताय-
त्यरीत्तः । अवत्तानाम् । सग्धिः । एतानि धात्विकदेशलोपान्ना-
वगृह्णन्ते । सुवितायत्येतत्पदं सुइताय सुगताय वा गृह्णते ।
सुताय प्रजायै वा इति धातुसंगयान्नावगृह्णते । यथा (६अ०
६क०) श्येने परौत्तोऽग्रचरत् । (२१अ० ४३क०) अङ्गादङ्गाद-
वत्तानाम् । (१५अ० २७क०) अग्निः सुदत्तः सुविताय । (१८अ०
६क०) सग्धिश्च मे मपीतिश्च मे । इतिशब्दोऽन्यपदप्रदर्श-
नार्थः । यथैतानि पदानि एतैर्हेतुभिर्नावगृह्णन्ते । एवमन्या-
न्यापि द्रष्टव्यानि । तथा चोक्तम् । आदिमध्यान्तलुप्तानि समा-
सान्यायभाञ्चि च । नावगृह्णन्ति कवयः पदान्यागमवन्ति
च ॥ १ ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ४६ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरंवास्तव्यवच्छट्सूनोव्यटेन कृते माण्ड्योदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

षष्ठीऽध्यायः ।

अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत् ॥ १ ॥

“स्वरितवर्जमेकोदात्तम्यदम्” इत्यत्र नामाख्यातोपसर्ग-
निपातानां सामान्येन स्वरोऽभिहितः । यथा “नो नो म
मदर्थः” इत्यादिभिर्नाम्नां विशेषस्वरोऽभिहितः । यथा “वा
घ कमुचित्” इत्यादिसूत्रेण निपातानां च विशेषस्वरोऽभि-
हितः । तथा नामाख्यातोपसर्गाणां विशेषस्वरोऽभिहितः ।
अतस्तत्प्रतिपादनार्थमाह । “अनुदात्तमाख्यातमामन्वितवत्”
इति । आमन्वितपदवदनुदात्तमाख्यातं पदं भवति । यैरेव
कारणैरनुदात्तमामन्वितं भवति तैरेव कारणैराख्यातमपी-
त्यर्थः । “पदपूर्वमामन्वितमनानार्थं पादादौ” इत्यामन्वित-
स्यानुदात्तत्वमुक्तमिहाऽपि तथैव भवति । एतदुक्तं भवति पूर्व-
पदमाख्यातमनुदात्तमभवति तच्च नानार्थं न भवति । अपादादौ
च भवति पदपूर्वमभवति (१ अ० १ क०) । तद्यथा । मा वस्तेन-
ऽईशत । (१ अ० १ क०) गौपती स्यात् । अनानार्थ इति किम् ।
(२ अ० ६ क०) प्राङ् यज्ज्ञं प्राङ् यज्ज्ञपतिम् । अपादादा-
विति किम् । (१५ अ० ४४ क०) ऋद्धामां तुऽचोहैः । (१८ अ०
२ क०) सपाव सोममर्द्रिभिः ॥

उपसर्ग उपसर्ग ॥ ३ ॥

उपसर्गोऽनुदात्तो भवत्युपसर्गं प्रत्यये । एतच्च समासपदे
एव दृष्टव्यम् । यथा (१५ अ० ५२ क०) सम्भ्र च्वध्वम् । सम्भ्रया-
ताग्ने पृथः) । अत्र सम्भ्रपसर्ग उपसर्गोऽनुदात्तः । उपसर्ग इति
किम् । (१८ अ० १ क०) प्रयतिः । प्रसितिः ॥

आस्तेडिते चीत्तरः ॥ ३ ॥

आस्त्रेडिते च पदे उत्तर उपसर्गोऽनुदात्तो भवति । यथा (६अ० १८क०) सठ् स॒मिति॑ सम् । सम् । (३अ० ३४क०) उ॒णो-
पेत्यु॑र्ष । उ॒प । अधस्तनयोगापवादः ॥

ऊदाख्यातयोश्चोदात्तयोः ॥ ४ ॥

ऊदात्ते कृतप्रत्यये चाख्याते परभूते उपसर्गोऽनुदात्तो भवति । कृति भवति यथा (१५अ० ४४क०) स्व॑ + । व्या । भ॒रन्तः । (१५अ० ४७क०) वि॒भ्राज॑मानः स॒रि॒रस्य॑ म॒ध्ये । व्याख्याते भवति यथा (२५अ० २६क०) ये चार्वा॑ते प॒र्चन॑ठे० स॒भ्रर॑न्ति । (२५अ० ३३क०) य॒दू॒र्व॒ध्य॒मु॒दर॑स्या॒प॒वार्ति॑ । ऊदाख्यातयोरिति किम् । (२६अ० १६क०) अनु॒गा॒वोऽनु॑ भ॒गो॑ क॒नी॒ने॒म् । उदात्तयोरिति किम् । (१८अ० १क०) प्र॒यतिः॑ । प्र॒सि॒तिः । (४अ० २क०) शि॒वा॒ं श॒ग्मा॒म्पि॑र॒ दधे॑ । यत्र चानुदात्तत्वमुपसर्गस्य न भवति । तत्र पृथक्पदत्वमपि भवति । “स्व॒रि॒त॒व॒र्ज॑मे॒को॒दा॒त्तं प॒दम्” इति परिभाषितत्वात् ॥

नाभ्येकाक्षरस्य स्वरसन्ध्येऽकृति ॥ ५ ॥

अभ्युपसर्ग एकाक्षरस्योपसर्गः स्वरात्मके उपसर्ग स्वरसन्ध्ये चाकृति प्रत्यये नानुदात्तो भवति । अभेः स्वरात्मके भवति यथा (१२अ० ६४क०) अ॒भि । आ । व॒त्त॑ स्व । अभेः स्वरसन्ध्ये अकृति भवति यथा (१०अ० १क०) या॒भि॑ + । मि॒त्रा॒व॒र्णौ॑ । अ॒भि । अ॒सि॒ञ्च॒न् । (३२अ० ७क०) अ॒भि । ए॒त्ते॒ताम् । ‘मने॑सा । एकाक्षरस्य स्वरात्मके भवति यथा (१६अ० ७५क०) वि । आ । अ॒क्र॒रो॒त् । (१७अ० १६क०) नि । अ॒सी॑दत् । एकाक्षरस्य स्वरसन्ध्येऽकृति भवति यथा (१२अ० १०२क०) स॒व्य॒र्ध॒र्मा॑ वि आ॒न्ट । (३१अ० १०क०) यत् । पु॒र॑षम् । वि । अ॒ट्ट॑ । अधस्तनयोगापवादः ॥

आ पूतजातयोः ॥ ६ ॥

आ इत्ययमुपसर्गः पूतजातयोः प्रत्यययोर्नानुदात्तो भवति ।
यथा (४अ० २क०) आ पूतः एमि । (१२अ० १३क०) आ
जातो विश्वा ॥

अधिनिप्रप्रति श्रिताऽत्रिणभानवपचतेषु ॥ ७ ॥

अधि नि प्र प्रति एते उपसर्गाः श्रित अत्रिण भानव
पचत एषु प्रत्ययेषु नानुदात्तो भवति । अधि यथा (२०अ०
३२क०) अधि श्रिताः । नि यथा (१७अ० १६क०) विश्वन्नु-
त्रिणम् । प्र यथा (१५अ० २४क०) प्रभानवः । प्रति यथा
(२१अ० ६०क०) प्रति पचता गृभीषत ॥

उज्जेषमावर्त्तऽआपनीफणत्सनिष्यदत्संवतं
प्रयाणं सञ्चरन्तं सठं रभध्वं प्रसितिं विक्र-
मस्वत्येतेष्वनु ॥ ८ ॥

उज्जेषम्, आवर्त्तं, आपनीफणत्, सनिष्यदत्, संवतम्,
प्रयाणम्, सञ्चरन्तम्, सठं रभध्वम्, प्रसितिम्, विक्रमस्व, एतेषु
प्रत्ययेषु अन्वित्ययमुपसर्गो नानुदात्तो भवति । उज्जेषं यथा
(२अ० १५क०) अग्नीषोम्योर्ज्जितिमन्ज्जेषम् । आवर्त्तं
यथा (२अ० २७क०) सूर्यं स्वावृतमन्वावर्त्तं । आपनीफणद्यथा
(८अ० १४क०) पश्यामङ्गाः स्यन्वापनीफणत् । सनिष्यदद्यथा
(८अ० १४क०) अन्तु सठं सनिष्यदत् । संवतं यथा (११अ० १२क०)
वरिष्ठामन्तु संवतम् । प्रयाणं यथा (१२अ० ३क०) अन्तु प्रयाण-
मुषमो विराजति । सञ्चरन्तं यथा (१३अ० ५क०) मन्मान्योनि-
मन्तु सञ्चरन्तम् । सठं रभध्वं यथा (१७अ० ३८क०) इन्द्रं
सखायोनु सठं रभध्वम् । प्रसितिं यथा (१३अ० ८क०) तृष्वी

मनु प्रसितिन्द्रणानः) । विक्रमस्य यथा (१२अ० ५क०) पृथिवी-
मन विक्रमस्य ॥

ओपप्रोदात्ते ॥ ९ ॥

आ उप एतो प्रोपसर्गे उदात्ते प्रत्यये नानुदात्तो भवतः ।
आ यथा (१८अ० ७२क०) आ प्रयातु परावते + । (५अ०
१६क०) आ प्रयच्छ दक्षिणात् । उप यथा (३४अ० १८क०)
उप प्रयाहि । (२६अ० २३क०) उप प्रागाच्छसनम् ॥

अभिप्रेक्ष्यपसम्प्रयातप्रत्यातनुष्वासुषाव ॥ १० ॥

अभि प्रेक्ष्य उपसम्प्रयात प्रत्यातनुष्व आसुषाव एते चोप-
सर्गा यथागीता नानुदात्ता भवन्ति । यथा (१७अ० ४४क०)
अभि प्रेक्षि दक्षिणात् । (१५अ० ५३क०) उप सम्प्रयाताग्ने पृथः ।
(१३अ० १२क०) उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व । (१६अ० २क०)
आ सुषाव द्विजिः ॥

प्रत्यातमाख्यातपूर्वम् ॥ ११ ॥

यदुक्तम् "प्रत्यातमाख्यातमामन्वितवत्" इति तस्यायमप-
वादः । आ उपसर्गमाख्यातं प्रकृतिस्वर भवति । उदात्तपूर्वं
भवति यथा (१४अ० ४२क०) पिबन्तु । मरन्तु । व्यन्तु ॥

उदात्तस्यामन्वितपटादनन्तरम् ॥ १२ ॥

'उदात्तस्यामन्वितपटादनन्तरमाख्यातं पटं प्रकृति-
स्वरं भवति । यथा (८अ० ३८क०) अग्ने पवस्व (२१अ०
२८क०) होयस्व ॥

सकान्तरादपि ॥ १३ ॥

एकेन पदेन सकान्तरादप्यामन्वितपटात्परमाख्यातं प्रकृति-
स्वरं भवति । यथा (२२अ० ४क०) ब्रह्मश्वश्वान्क्यामि ।

(१८अ० ६०क०) देवाः । मधुस्थानः । विद । रूपम् । अस्य ।
अपिशब्देन विकल्पो ज्ञेयः । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवति ।
यथा । (३अ० २८क०) इडे । आ । इडि ॥

यद्दृत्तोपपदाच्च ॥ १४ ॥

यदो वृत्तं यद्दृत्तं सर्वविभक्त्यन्तं सर्वप्रत्ययान्तं च गृह्यते ।
यत् । यम् । येन । यतः । यथा । यत्र । यदि । इत्यादि । यद्-
वृत्तोपपदात्परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । (१५अ० ४६क०)
यमाहुर्मनवस्तोर्णवृत्तिपम् । (१५अ० ४६क०) येन षष्ठ्यस्त-
पसा सुत्रमायन् । (३अ० १४क०) यतो जातोऽश्वरो चथाः ।
(८अ० २८क०) यथाऽयं वायुरेजति । (१८अ० ५८क०) यत्र षष्ठ्य-
ष्यो जजग्मुः । (२०अ० १५क०) यदि दिवा यदि नक्तम-
नासि चकम् । अत्र सर्वत्र यदि यद्दृत्तस्याख्यातपदेन सह
सम्बन्धो भवति तदेवाख्यातपदं विक्रियते न तु सन्निधिमा-
त्रेण । यथा (२०अ० १७क०) यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावय-
जनममि । तथा चोक्तम् । यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्यस्यार्थ-
तस्य तत् । अर्थतो ह्यममर्थानामानन्त्यमकारणमिति ॥

हेस्य ॥ १५ ॥

हिगञ्जाच्च परमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा (११अ०
५०क०) आपो हिष्ठा मयोभुवन् ॥

उत्तरेऽपि ॥ १६ ॥

उत्तरेऽपि हिगञ्जे आख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । यथा
(७अ० ८क०) इन्द्वो वा सुगन्ति हि ॥

नेत् ॥ १७ ॥

नेद्वित्यस्मान्निपातसप्ताहारात्परमाख्यातपदं प्रकृतिस्वरं भवति । यथा (२३० १७क०) ण॒ षनेत्त्वदप॑च्चे॒त॒ योतै॑ ॥

समनसस्करत् ॥ १८ ॥

करदित्येतदाख्यातं पदं समनस इत्येतत्पूर्वं प्रकृत्या भवति । यथा (१७अ० २५क०) अ॒स॒प॒क्ताऽ॒ सम॑नस॒स्कर॑त् । समनस इत्येतत्पूर्वमिति किम् । (२१अ० २२क०) स॒त्त॒वो॑ भ॒षजुं॑ करत् ॥

द्वयोः पूर्वठे० समुच्चये ॥ १९ ॥

द्वयोरख्यातयोः समुच्चयेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं पदं प्रकृत्या भवति । समुच्चयो नाम द्वयोरख्यातयोरकस्मिन्नर्थं समाविशः । यथा (११प्र० २०क०) श॒र्म॑ च॒ स्याऽ॑ । व॒र्म॑ च॒ स्याः॑ । (८अ० २२क०) श॒र्म॑ च॒ व॒च्च॑ परि॒ च॒ व॒च्च॑ ॥

वा विचारणे ॥ २० ॥

द्वयोरख्यातयोर्विचारणेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातम् प्रकृत्या भवति । वा शब्देन चेदाख्यातयोर्योगी भवति । संज्ञताया प्रायश्छेदाहरणानि न लभ्यन्ते । रूपोटाहरणानि तु दीयन्ते । देवदत्तो भुङ्क्ता वा यज्ञदत्तो वा भुङ्क्ताम् ॥

अहविनियोगे ॥ २१ ॥

द्वयोरख्यातयोर्विनियोगेऽर्थं वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति । अहशब्देन चेदाख्यातयोर्योगी भवति । विनियोगी नाम द्वयोः पुरुषयोरकस्मिन् कर्मणि एकस्य पुरुषस्य सम्बन्धः । अन्यस्मिन् कर्मण्यपरस्य सम्बन्धः । रूपोटाहरणान्दीयते । यथा “द्वेवदत्तोऽहं ग्रामं गच्छतु” यज्ञदत्तोऽहं गाः पालयतु ॥

एवावधारणे ॥ २२ ॥

द्वयोराख्यातयोरवधारणेऽर्थे वर्त्तमानयोः पूर्वमाख्यातं प्रकृत्या भवति । एवगच्छेन चाख्यातयोर्योगो भवति । अवधारणं नाम द्वयोः कर्मणोर्द्वयोश्च कर्त्तारिकस्मिन् कर्मण्येकः कर्त्ताऽर्वाभ्रयते परस्मिन्नन्यः । यथा देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, यज्ञदत्त एव भुङ्क्ताम् ॥

उपपदाप्रयोगेऽपि च ॥ २३ ॥

च वा ह अह एव एतानि च प्रभृतीनि यान्युपपदानि उक्तान्याख्यातस्य विकारीणि तेषामर्थो यदि कश्चिदवगम्यते । तथा चोक्तम् । उपसर्गात्परो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । उच्चस्थानास्थितो यत्र गुरुं तत्रैव कारयेत् । इति तदा एतेषामुपपदानामुच्चारणेऽपि आख्यातं न विक्रियते । तथा रूपोदाहरणम् । सुखं भवथ । पवित्रकं भवथ । चण्डोऽत्र लुप्तः । इत्यभूतानि कृन्दस्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥

परोपापावप्रतिपर्यन्वप्यल्यध्याङ्प्रसृन्निर्दु- रुन्निविस्त्रभि ॥ २४ ॥

परा उप अथ अथ प्रति धरि अनु अपि अति अधि आङ् प्र मम् निर द् इ नि वि सु अभि एते विज्ञतिरुपसर्गाः प्रकृतिस्वरा भवन्ति । अस्य चोपसर्गस्य “उपसर्गो उपसर्गो” इत्यादिः कः पुरस्तादपवादो द्रष्टव्यः । प्रकृतिस्वरस्तु व्याकरणपरिभाषायां गृह्यते । तथा च तन्नूतम् । “निपाता आद्युदात्ताः” “उपसर्गाश्चाभिवञ्जम्” इति । तथा चोक्तम् । एकारोऽथ चकारो वा रेफा दोर्घपरेषु च । समुपसर्गस्ये तष्टेद्गुरुर्धे न संशयः ॥ १ ॥ उक्तानामुपसर्गाणामनित्यमुपसर्गगुरु । यथा (३५० ५३कः)

यु योज्जान्विन्द ते हरी । विंशतेरुपसर्गणामुष्वा एकाक्षरा
नव । आद्युदान्ता दशैतेषामन्तोदान्तस्वभीत्ययम् ॥

द्विस्पर्शम् ॥ २५ ॥

द्वौ स्पर्शौ यस्मिन् पदे तद्विस्पर्शं पदम् । अधिकारस्त्व-
मेतत् ॥

वेत्तु वित्त्वाऽस्मद्द्रव्यक्पात्तमभित्यम्मृत्ति-
काङ्गन्दात्त्वठं समाववर्त्त्यद्विवृद्धिराध्याऽअर्द्ध-
शुद्धवृद्धनक्तानिषस्वखिन्नान्नसन्नाश्च ॥ २६ ॥

एतेषु पदेषु द्वौ स्पर्शौ भवतः । वेत्तु यथा (१अ० १८क०)
प्रति त्वा पर्वती वेत्तु । द्वौ तकारौ संयोगः । वित्त्वा यथा ।
(२अ० २१क०) वित्त्वा नातुर्मित । द्वौ तकारौ वकारश्च संयोगः,
अस्मद्द्रव्यं यथा (७अ० ३८क०) अस्मद्द्रव्यं वावृधे । पात्तं यथा
(७अ० २४क०) आसन्ना पात्तं जजनयन्त देवाः । द्वौ तकारौ
रेफश्च संयोगः । अभित्यं यथा (४अ० २५क०) अभित्यन्देवम् ।
द्वौ तकारौ यकारश्च संयोगः । मृत्तिका यथा (१८अ० १३क०)
अस्मा च मे मृत्तिका च मे । द्वौ तकारौ संयोगः । हुं यथा
(१२अ० ७क०) विमुच्यद्दुमघ्नरां देवयानाः । दकारधकारौ
वकारश्च संयोगः । दात्तं यथा (१ अ ६क०) सोमस्य दात्तमसि
स्वाहा । द्वौ तकारौ रेफश्च संयोगः । समाववर्त्ति यथा (२०अ०
५३क०) ममाववर्त्ति पृथिवी । रेफो द्वौ तकारौ संयोगः ।
ऋद्धिर्यथा (८अ० ८२क०) मवस्यऽऋद्धिरसि । दकारधकारौ
संयोगः । वृद्धश्च मे हृद्धश्च मे । दकार-
धकारौ संयोगः । अराद्धेय यथा (३०अ० ८क०) अराद्धराऽएदि-
धिषुः पतिम् । दकारधकारौ यकारश्च संयोगः । अर्द्धौ यथा

(१७अ० २क०) अन्तश्च परार्द्धश्चैता मे । रेफदकारधकारौ संयोगः । शुद्धो यथा (२४अ० ३क०) शुद्धबालः मूर्धशुद्धबालः । दकारधकारौ संयोगः । बुद्धो यथा (२२अ० ७क०) प्रबुद्धाय स्वाहा । दकारधकारौ संयोगः । नक्तं यथा (१३अ० २८क०) मधु नक्तंमुतापसः । हौ ककारौ तकारश्च संयोगः । निषस्यो यथा (२२अ० ८क०) निषस्याय स्वाहा । हौ णकारौ संयोगः । खिन्नो यथा (२०अ० २०क०) खिन्नः स्नातो मलादिव । हौ नकारौ संयोगः । अन्नं यथा (११अ० ८३क०) अन्नपतऽन्नस्य । हौ नकारौ संयोगः । सन्नो यथा (८अ० ६६क०) मन्नऽसिन्धुः । हौ नकारौ संयोगः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्य प्रायशोऽपवादभृतमंतत् सूत्रम् ॥

न क्षवृचिष्विसतयेभ्यस्त्रैकम् ॥ २७ ॥

न वृ चि ष्वि स त य एतेभ्यः परस्त्रशब्दे न द्विरुच्यते एकमेव व्यञ्जनं भवति । क्ष यथा (१०अ० ८क०) क्षत्रस्य योनिर्गसि । वृ यथा (१०अ० ८क०) वृत्र वधेत् । चि यथा (७अ० ४२क०) चित्रं देवानाम् । ष्वि यथा (२४अ० ३६क०) श्वित्रऽश्विऽदित्वानाम् । स यथा (८अ० ५२क०) मत्स्यऽस्यद्विः । त यथा (१३अ० ३१क०) तत्र गच्छ । य यथा (१३अ० ३१क०) यत्र पूर्वे परेताः । “स्वरात् संयोगादिः” इत्यस्यायमपवादः ॥

ईध्रायवाधीनसोद्राश्चराश्चेत् ॥ २८ ॥

ईध्राय वाधीनस उद्रः एते स्पर्शाः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । चरद्रव्यवचनाथेद्भवन्ति । ईध्राय यथा (१६अ० ३८क०) नमो वीध्राय च । धकाररफी यकारश्च संयोगः । वाधीनसो यथा (२४अ० ३६क०) वाधीनसस्ते । रेफधकारौ रेफश्च संयोगः ।

सद्रो यथा (२४अ० ३७क०) अपामुद्रो म्मासाङ्कश्चप + ।
चरद्रुष्ववचना इति किम् । (२४अ० २१क०) समुद्राय शिश-
मारान् । अत्र समुद्रशब्देन पाथिवः समुद्र उच्यते ॥

उपोत्थित उत्तम्भनमुत्तभानोत्थायोत्थिता-
येति त्रीणि ॥ २६ ॥

उपोत्थितः उत्तम्भनम् उत्तभान् उत्थाय उत्थिताय एतेषु
पदेषु त्रीणि स्पर्शाख्यानि व्यञ्जनानि भवन्ति । उपोत्थिता
यथा (८अ० ५५क०) क्रयायोपोत्थितोऽसुरः । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्तम्भनं यथा (४अ० ३६क०) वरुणस्यो-
त्तम्भनम् । त्रयस्तकाराः संयोगः । उत्तभान् यथा (१७अ०
७२क०) दिवमुत्तभान् तेजसा । त्रयस्तकाराः संयोगः ।
उत्थाय यथा (११अ० ६४क०) उत्थायं ब्रह्मती भव । द्वौ तकारौ
थकारश्च संयोगः । उत्थिताय यथा (२२क० ८क०) उत्थिताय
स्वाहा । द्वौ तकारौ थकारश्च संयोगः ॥

बहिरङ्क्ताम्भ्रेण पृङ्क्तं पङ्क्तिः सम-
ङ्धि परिवृङ्धि पाङ्चानिति हावनुनासिकौ
पूर्वावारपन्तीवर्जमिति च ॥ ३० ॥

बहिरङ्क्ताम्भ्रेण पृङ्क्तम् पङ्क्तिः समङ्धि परिवृङ्धि
पाङ्चान् । एवं, जातीयकेषु स्पर्शात् पूर्वो हावनुनासिकौ
डकारो भवतः । अवारपन्तीशब्दं वर्जयित्वा : बहिरङ्क्तां यथा
(२अ० २२क०) सम्बहिरङ्क्ताम् । पृङ्क्तं यथा (८अ०
४क०) सम्पांभ्रेण पृङ्क्तम् । पङ्क्तिः यथा (१४अ० १७क०)
पङ्क्तिश्चन्द + । समङ्धि यथा (१२अ० ४१क०) पर्यसा
समङ्धि । परिवृङ्धि यथा (१३अ० ४१क०) परि वृङ्धि

हरमा । पाङ्चान्यथा (२४अ० २६क०) अन्तरिचाय पाङ्ङ्-
वान् । आरण्तीवर्जमिति किम् (२२अ० ३क०) ऋतस्य
सामे लरमारपन्ती ॥

वृद्धं वृद्धिः ॥ ३१ ॥

इत्युक्तार्थम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे

षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

इत्यनन्दपुरवास्यवञ्चटसूतनोव्वटेन कृते माहमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथावसानानि ॥ १

अथशब्दोऽधिकारार्थः । पदावसानान्यधिकृतानि वेदि-
तव्यानि । पदान्तस्येति करणस्यादेश्च यः सन्धिः स उच्यते इति
यावत् ॥

कण्ठस्वरमेकारेण परिगृह्णीयात् भुतवर्जम् ॥२॥

कण्ठो ङ्खोऽकारो दीर्घसाकारः स्वरस्तमेकारेण परि-
गृह्णीयात् भुतमाकारं वर्जयित्वा । यथा (१५० ६क०) यच्छ्रु-
पञ्च । पञ्चेति पञ्च । (३३अ० ६क०) द्विविण्णस्युविपन्वया ।
विपन्वयेति विपन्वया । भुतवर्जमिति किम् । (२२अ० ४६क०)
विवेष्टा इति विवेष्टा ॥

द्विवर्णमीकारेण ॥ ३ ॥

द्विवर्णमीकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (१५० १क०) पशून्

पाहि । प्रहोति पाहि । (७५० १०क०) अशिना सृतावती ।
सृतावतीति सृ । नृतावती ॥

उवर्णं वकारेण ॥ ४ ॥

उवर्णे वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (३३५० १२क०)
तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सुन्विति सन्तु ॥

औकारं च ॥ ५ ॥

औकारं च वकारेण परिगृह्णीयात् । यथा (६५० ३०क०)
अभिषिञ्चाम्यसौ । असावित्यसौ ॥

ऋस्वकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमरिफितं

विट्ठ्या ॥ ६ ॥

विसर्जनीयान्तम्यदं ऋस्वाकारोपधं रिफितं यन्न भवति
तद्विट्ठ्या परिगृह्णीयात् । यथा (३५० १५क०) होता यजि-
ष्ठोऽभध्वरेष्वीडडा + । ईडा इतौड + । (३५० १६क०) शुक्र-
न्दुदुष्टेऽश्चक्रयः । अक्रय इत्यक्रयः । अरिफितमिति किम् ।
(३३५० ३क०) सतश्च योनिमसतश्च वि व + । वरिति वः ।
मुरुचो वेनऽभावः । आवरित्यभावः ॥

दीर्घकण्ठोपधं विसर्जनीयान्तमेकारान्तमैका-
रान्तं भ्रुतं प्रगृह्यं च ॥ ७ ॥

दीर्घाकारोपधं विसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्विट्ठ्या परि-
गृह्णीयात् । एकारान्तमैकारान्तं भ्रुतं प्रगृह्यं च । एतानि च
पदानि विट्ठ्या परिगृह्णीयात् । दीर्घाकारोपधं विसर्जनी-
यान्तमुदाहरणं यथा (३५० १५क०) यतो जातोऽशरो चथाः ।
अरो चथा इत्यरो चथाः । एकारान्तं यथा (३५० ११क०)
मन्त्रं वोचेमाग्नये । अग्ने इत्यग्ने । ऐकारान्तं यथा

(३२० १३क०) उभा राधसः सह मादयद्यै । मादयद्यै
इति मादयद्यै । ऋतं यथा (२३अ० ४८क०) भुवनमा
विवेशात् । विवेशा इति विवेशात् । प्रगृह्यं यथा (३३अ०
५क०) अन्यान्यवृत्तमुपधापयेत् । धापयेत् इति धापयेत् ॥

श्रीकारान्तञ्चैके ॥ ८ ॥

श्रीकारान्तं च पदमेके आचार्या विवृत्त्या परिगृह्णन्ति ।
यथा (८अ० ३०क०) अभिषिञ्चाम्यसौ । असा इत्यसौ । एक
इति किम् । असावित्यसौ ॥

भाव्युपधं च रिद्विसर्जनीयान्तानि रफेण

॥ ९ ॥

अकण्ठो भावीत्युक्तम् । भाव्युपधं रिद्विसर्जनीयान्तं
रिफितविसर्जनीयान्तं च यत्पदं तद्रफेण परिगृह्णीयात् ।
यथा (१३अ० ४३क०) अग्निमौडे पूर्वाचान्नमोभिः । नमो-
भिरिति नमो- । भिः । (३३अ० ५८क०) सध्रुक्कः । क्रूरिति
कः, (१३अ० ३क०) सतस्र योनिमसतस्र विवः । वरिति
वः ॥

प्रथमान्तन्तृतीयेन ॥ १० ॥

प्रथमान्ताः कचटतपाः तृतीयान्ता गजडदवाः वर्गप्रथ-
मान्तं पदं स्ववर्गतृतीयेन वर्णेन परिगृह्णीयात् । यथा (२१अ०
२क०) विखो हेषासि प्र मुमुग्ध्यन्त । अन्धदित्यन्त ।
(१०अ० ८८क०) समसृतत्वमानत् । आन्डित्वानत् ॥

उत्तमान्तमुत्तमेन ॥ ११ ॥

उत्तमान्तं पदमुत्तमेनैव परिगृह्णीयात् । यथा (२०अ०
८१क०) वर्त्ती कद्रा नृपाय्यम् । नृपाय्यमिति नृपाय्यम् ॥

दृङ् दृङ्घिः ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वाथम् ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्यसूत्रे
सप्तमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवञ्जटसूत्रनोव्वटेन कृते मादमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्ये सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथातो वर्णसमान्नायं व्याख्यास्यामः ॥

अथातःशब्दादुक्तार्था वर्णा यस्मिन् समान्नाये पठ्यन्ते स
वर्णसमान्नायस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञा समाधानार्थम् ॥

तत्र खराः प्रथमम् ॥ १ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । तद्यथा । अइति । आइति ।
आइइति । इइति । ईइति । ईइइति । उइति । ऊइति । ऊइइ-
इति । ऋइति । ऋइइति । ऋइइइति । लइति । लइइति । लइइइ-
इति ॥

अथ सम्यच्चराणि ॥ २ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । एइति । एइइति । ऐइति ।
ऐइइति । ओइति । ओइइति । औइति । औइइति ॥

इति खराः ॥ ३ ॥

व्याख्याता इति सूत्रशेषः ॥

अथ व्यञ्जनानि ॥ ४ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः । तद्यथा । किति खिति गिति

घिति डिति कवर्गः । चिति छिति जिति भिति जिति चवर्गः ।
 टिति ठिति डिति ढिति षिति टवर्गः । तिति थिति दिति
 धिति निति तवर्गः । पिति फिति बिति भिति मिति पवर्गः ॥

इति स्पर्शाः ॥ ५ ॥

व्याख्याताः इति सूत्रशेषः ॥

अथान्तस्थाः ॥ ६ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । यिति रिति लिति विति ॥

अथोष्माणः ॥ ७ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । शिति षिति सिति हिति ॥

अथायोगवाहाः ॥ ८ ॥

व्याख्यायन्त इति शेषः । अकारादिना वर्णसमान्वायेन
 महिताः सन्त एते वह्न्यात्मलाभं प्राप्नुवन्त्ययोगवाहाः ।
 तथाहि ॥

क इति जिह्वामूलीयः ॥ ९ ॥

इति ककारपूर्वं जिह्वामूलीयं दर्शयति तथा ॥

प इत्युपधानीयः ॥ १० ॥

इति पकारपूर्वमुपधानीयं दर्शयति एवमन्यत्रापि दष्ट-
 थ्यम् ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ ११ ॥

इति स्वरपूर्वमनुस्वारं दर्शयति ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १२ ॥

इति स्वरपूर्वं विसर्जनीयं दर्शयति ॥

हुँ इति नासिक्वः ॥ १३ ॥

अयसृक्शाखायां प्रसिद्धः ॥

कुँ खुँ गुँ घुँ इति यमाः ॥ १४ ॥

इति यमसंज्ञका वर्णा विंशतिसंख्यका भवन्तीत्ये तच्च-
तु र्थाध्याये व्याख्यातम् ॥

एते पञ्चषष्टिवर्णा ब्रह्मराशिरात्मवाचः ॥ १५ ॥

य एते पञ्चषष्टिवर्णास्ते समस्ता एव तथीलक्षणो ब्रह्म-
राशिः । एत एव कदाचिदानुपूर्वा व्यवस्थिताः सन्त ऋग्यजुः-
मामाख्या भवन्तीत्यर्थः । लौकिक्या अपि वाचोऽयमेवात्मा ।
एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादि, एते पञ्चषष्टिवर्णा लोके
वेदे च प्रतिज्ञाताः । यत्किञ्चिद्वाङ्मयं लोके इत्यादिना ते च
लोके लोकैरनियतदेशकालाः प्रयुज्यमानाः सन्तो दृष्टाः । अतो
वेदे तन्नियमार्थः स्वाध्यायविधिः क्रियते ॥

शुचिना ॥ १७ ॥

स्नानाचमनादिभिः शीचयुक्तेन ब्रह्मचर्यवता त्रैवर्णिकेन
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

शुची देशे ॥ १८ ॥

अनुपद्भतदेशे स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । तथा चोक्तम् । हावेतौ
वर्जयेन्नित्यमनध्यायी प्रयत्नतः । स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं
चाशुचिं हिजः ॥ १ ॥

शूद्रपतितयोरसंश्राव् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः

॥ १९ ॥

शूद्रपतितादयो न शृण्वन्ति तथा स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥

ज्ञाने ॥ २० ॥

एवं स्वाध्यायविधिमुक्त्वाऽधुना वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च परि-
ज्ञाने फलमाह ॥

पौरुष्यम् ॥ २१ ॥

पुरुष आत्मा तस्य विवेकस्य साधकं पौरुष्यं मुक्तिप्रद-
मित्यर्थः ॥

स्वर्ग्यम् ॥ २२ ॥

स्वर्गसाधकञ्च ॥

यशस्यम् ॥ २३ ॥

यशः कौर्त्तिस्तस्याः साधकम् ॥

आयुष्यम् ॥ २४ ॥

आयुषो वृद्धेनम् । यद्देदस्यार्थज्ञाने तन्मुक्तिसाधकं स्वर्ग-
साधकं च भवति ॥

तथा विभक्तिपरिज्ञानम् ॥ २५ ॥

पदार्थज्ञानं तन्मुक्तिसाधकम् । यत्प्रकृतिप्रत्ययादिपरि-
ज्ञानं तत् स्वर्गयश आयुषां साधकमित्ययं विभागो ज्ञानस्य
द्रष्टव्यः ॥

अथापि भवति ॥ २६ ॥

अयमेवार्थः प्रकृत्या । अन्योऽपि श्लोको भवति, वेदस्याध्य-
यनाहर्मः सम्प्रदानात्तथा श्रुतः ॥

वर्णशोऽक्षरशो ज्ञानादिभक्तिपदशोऽपि च
॥ २७ ॥

वेदस्य पाठमात्रात्तावद्धर्मो भवति तथा शिष्येभ्यः सम्प्रदानात् । तथा श्रवणात्तथा वर्णपरिज्ञानात्तथाऽक्षरपरिज्ञानात् विभक्तिपरिज्ञानाच्च पदपरिज्ञानाच्चोत्तरोत्तरं धर्मो भवति । इत्येतदेवानुवर्त्तते ॥

त्रयोविंशतिरुच्यन्ते स्वराः शब्दार्थचिन्तकैः ।

द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनान्येतावान्वर्णसंग्रहः ॥ २८ ॥

शब्दस्वरूपचिन्तकैस्त्रयोविंशतिः स्वरा अकारादय उक्ताः । द्विचत्वारिंशद्व्यञ्जनानि कादीनि एतावान् वर्णसङ्घातः ॥

तस्मिन् ह्रलजिह्वामूलीयोपध्मानीयनासिक्या
न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ २९ ॥

लृकारो दीर्घः सुताञ्चोक्तवर्जम् ॥ ३० ॥

अधस्तनश्लोकरूपसूत्रेण वर्णानुक्ता अधुना ये माध्यन्दिनानान्नेष्यन्ते वर्णास्तान्निराकर्तुमाह । ढकारष्टवर्गीयो उकारश्च तत्रकृती ह्रलकारो जिह्वामूलीयो य उपध्मानीयश्च नासिक्यश्च एते वर्णा न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥ किमेतावन्त एव नेत्युच्यते । लृकारो दीर्घः । लाजोञ्चाचौनित्येवमादयो ये पाठितास्तान् प्लुतान् वर्जयित्वा अन्ये प्लुता न सन्ति माध्यन्दिनानाम् ॥

वर्णदेवताः ॥ ३१ ॥

प्रकृतानां वर्णानां देवता वक्ष्याम इति सूत्रशेषः ।

आग्नेयाः कण्ठ्याः ॥ ३२ ॥

कण्ठस्थाना वर्णा अग्निदेवत्या भवन्ति ॥

नैर्घृत्या जिह्वामूलीयाः ॥ ३३ ॥

जिह्वामूलस्थाना वर्णा निकृतिदेवत्या भवन्ति ॥

सौम्यास्तालव्याः ॥ ३४ ॥

तालुस्थाना वर्णाः सोमदेवत्या भवन्ति ॥

रौद्रा दन्त्याः ॥ ३५ ॥

दन्तस्थाना वर्णाः रुद्रदेवत्या भवन्ति ॥

ओष्ठा अश्विनाः ॥ ३६ ॥

ओष्ठस्थाना वर्णा अश्विदेवत्या भवन्ति ॥

वायव्या मूर्धन्याः ॥ ३७ ॥

मूर्धस्थाना वर्णा वायुदेवत्या भवन्ति ॥

शेषा वैश्वदेवाः ॥ ३८ ॥

एतानि स्थानानि विहाय येऽन्यस्थानजन्या वर्णास्ते वैश्व-
देवा भवन्ति । स्पष्टार्थान्येतानि सूत्राणि ॥

तत्समुदायोऽक्षरम् ॥ ३९ ॥

तेषां वर्णानां एकीभावलक्षणः समुदायोऽक्षरं भवति ।
तद्यथा कस्रगघङ्गादि ॥

वर्णा वा ॥ ४० ॥

वर्णसमुदायो वा वर्णो वाऽक्षरश्च भवति । तद्यथा । अत्रा-
इइउऊ इत्येवमादि । वर्णसमुदायोऽक्षरं भवति कस्रगघङ्गा
दध्ना । एवमादि । व्यवस्थितविभाषा चेत्यम् । स्वरः केवलाऽप्य-

क्षरं भवति । व्यञ्जनसमुदायस्तु स्वरसंहित एवाक्षरं भवति ।
तथा च प्रतिपादितम् । “स्वरोऽक्षरम्” । “सहाद्यैर्व्यञ्जनेः” ।
“उत्तरैश्चावसितैः” इति । प्रथमाध्याये एवेति ॥

अक्षरसमुदायः पदम् ॥ ४१ ॥

अक्षराणां समुदायः पदं भवति । तद्यथा । इषे त्वा ।
ऊर्जे । त्वा । (१८ अ० १ क०) वाज + । च । मे ॥

अक्षरं वा ॥ ४२ ॥

अक्षरं वा पदं भवत्यक्षरसमुदायो वा पदं भवति । (५५ अ०
५ क०) इन्द्र । आ याहि । (४० अ० १ क०) यः । उ । विद्या-
याम् । रताः । अक्षरसमुदायः पदं भवति । इषे । त्वा ।
ऊर्जे । त्वा ॥

तच्चतुष्टा ॥ ४३ ॥

तदेतत्पदं चतुर्धा भिद्यत इति सूत्रशेषः ॥

नामाख्यातोपसर्गनिपाताः ॥ ४४ ॥

नामपदं यथा गौरश्चः पुरुषः हस्तीत्येवमादि । आख्यात-
पदं यथा पचति पठति गच्छति धावति वलातीत्येवमादि ।
उपसर्गपदं यथा प्र परा आ व्यभीत्येवमादि । निपातपदं
यथा वा च क्रम् उचित् इत्यादि । नामाख्यातोपसर्गनिपाता
इति हवचनं पदचतुष्टयापेक्षम् ॥

तत्र प्रति विशेषः ॥ ४५ ॥

तत्र च वाक्यपदचतुष्टयं प्रति यो विशेषः स प्रतिपाद्यते
वक्ष्यमाणेन सूत्रेणेति वाक्यशेषः ॥

क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गी विशेषकृतः ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥४६॥

अथ व्यवस्थया पदचतुष्टयस्य लक्षणं कर्तव्यम् । क्रिया । कालः । कर्ता । सङ्ख्या । उपसर्गं विशेष इत्याख्यातार्थः । तत्र क्रियैव प्रधानमुपसर्गस्तु द्रव्याया एव विशेषं करोति । यथा पचतीत्यत्र पाचकः प्रतीयते । पुनः प्रपचतीत्युक्ते आदि-कर्ता प्रतीयते । एवं गच्छत्यागच्छतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । सत्त्वं धातुः । कारकं विभक्तिरिति नाम्नोऽर्थः । तत्र सत्त्वमेव विशेषतोऽभिधीयते । निपातस्वरथासम्भवे पादपूरणो भवति ॥

चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि सञ्चिताः ।

निहन्यते खल्वाख्यातमुपसर्गचतुष्टये ॥ ४७ ॥

एवं नामाख्यातोपसर्गनिपातानामर्थभेदं व्याख्यायाधुना स्वरसंस्कारावपि तत्रोक्तावेवैतौ प्रतिपादयति चतुर्दशेति । चतुर्दश निपाता येऽनुदात्तास्तेऽपि अक्षस्तात्सम्भिता एव वा च कमुचिदित्यादिसूत्रेण । निपातग्रहणमुपलक्षणम् । नाम्ना-मपि स्वरः सूत्रविहित एव । यथा “नो नो मे, मदर्थं त्रिद्विकेषु” इत्यादिना । यच्च पदचतुष्टये आख्यातमुक्तं तन्निरहन्यते अनुदात्तं भवति उपसर्गादीनां पदानां परभूतम् । उपसर्गं विशेषकत् । सत्त्वाभिधायकत्वात् निपातः पादपूरणः इत्येत-न्नामानुपूर्वीमङ्गीकृत्यैतदुक्तम् । निहन्यते खल्वाख्येऽनुष्ठुभः सर्गाणां चतुष्टय इति । खलुशब्द उपलक्षणार्थः । उपसर्गाणां मपि तत्र स्वरः विहित इति “उपसर्गं उपसर्गं” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति । यदधस्तात्प्रया प्रतिज्ञातं “स्वरसंस्कारयो-श्चन्दसि नियमः” इति कृत्स्नं प्रतिपादितमित्यर्थः । अतः कृत्स्नमिदं शास्त्रमिति कृत्वा आदर्शस्य शिष्यैः ॥

प्रथ पदगोत्राणि ॥ ४६ ॥

एवं पदचतुष्टयगोत्राणि वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

भारद्वाजकामाख्यातं भार्गवं नाम भाष्यते ।

वासिष्ठ उपसर्गस्तु निपातः काश्यपः स्मृतः ॥५०॥

भारद्वाजेन दृष्टमाख्यातं भारद्वाजगोत्रं वा भारद्वाजस-
गोत्रं वा तथा भृगुणा दृष्टं नाम भार्गवगोत्रं भार्गवसगोत्रं
वा तथा वसिष्ठेन दृष्टा उपसर्गं वासिष्ठगोत्रं वासिष्ठसगोत्रं
वा तथा काश्यपेन दृष्टा निपाताः काश्यपगोत्राः काश्यप-
सगोत्रा वा ॥

अथ पददेवताः ॥ ५१ ॥

अथ पदानां देवता वक्ष्यन्त इति सूत्रशेषः ॥

सर्वन्तु सौम्यमाख्यातं नाम वायव्यमिष्यते ॥

अग्नियस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥५२॥

सर्वमाख्यातं सोमदैवत्वम् । सर्वन्नाम वायुदैवत्वम् ।
अग्निदैवत्या उपसर्गः । निपाता वारुणदैवत्याः ॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥

अथ वर्णदेवताः ॥ ५३ ॥
एवं ह्युपासनायमुक्तम् । एवं ह्युपासिताः सन्तोऽर्थानभिन्न-
स्यापि पुरुषस्य फलप्रदा भवन्ति । यो वा अविदिताधिष्ण-
न्तो देवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं
वर्च्यति गीर्त्तिं वाऽप्ययते प्रमीयते पापीयान् भवतीत्येवमादि-
दोषेण सम्बध्यते । घृत्कुल्या मधुकुल्या इत्येवमादिभिस्तु गुणैः
सम्बध्यत एव ॥

इत्याह स्वरसंस्कारप्रतिष्ठापयित्वा भग-
वान् कात्यायनः ॥ ५४ ॥

एवं स्वरसंस्कारयोः प्रतिष्ठपयिता भगवान् कात्यायनः ।
इदं शास्त्रमाह ॥

दृष्टं दृष्टिः ॥ ५५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥

इति कात्यायनकृतौ प्रातिशाख्य-

सूत्रेऽष्टमोऽध्यायः ॥

इत्यानन्दपुरवास्तव्यवज्जटस्त्रुनोब्बटेन कृते मादमोदाख्ये
प्रातिशाख्यभाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

Received on 12 MAR 1962

Acknowledged on

12 MAR 1962

GR 15328

